

TEORYJA
HERALDYKI
POWSZECHNEJ.

ALFRED

WYDAWCA

WARSZAWA

ZA POZWOLENIEM CENZURY RZĄDOWEJ.

HERALDYKA

CG61-34

TO JEST:

NAUKA O HERBACH

ZAWIERAJĄCA WYKŁAD TEORII HERALDYKI Powszechnej z najlepszych źródeł zebrany,
TEORYJĘ HERALDYKI POLSKIEJ, TEORYJĘ GENEALOGII I SFRAGISTYKI,

TUDŻIŻ

RZECZ O ORDERACH. ROZPRAWY O SZLACHECTWIE, TYTUŁACH I GODNOŚCIACH HONOROWYCH, RYCERSTWIE,

JAKO IŻ

RYS LITERATURY I SŁOWNIK WYRAZÓW TECHNICZNYCH POWYŻEJ WYMIENIONYCH
UMIĘJĘTNOŚCI.

 Biblioteka Główna
Uniwersytetu Gdańskiego

1100005145

W WARSZAWIE

[24]

Jadnie Obwiesowemu

REGU WARSZAWSKIEMU

HRABI

PASKIEWICZOWI

ERYWAŃSKIEMU

NAMIESTNIKOWI

NAJJAŚNIÉJSZEGO CESARZA WSZECH ROSSYI

W KRÓLESTWIE POLSKIM

Prezydycemu w Departamencie Spraw tegoż Królestwa w Radzie Państwa,
Feldmarszałkowi wojsk Cesarzsko-Rossyjskich General-Adjutantowi, General-
Inspektorewi całej Piechoty, Głównie dowodzącemu Czynną Armią, Szefowi
Fulku piechoty linyowej swego Imienia, oraz fulku Cielakiego Strzelców pieszych
Kawalerowi Orderów S^o Andrzeja z brylantami, S^o Jerzego I^{sz}ej klasy
S^o Włodzimierza I^{sz}ej klasy, S^o Alexandra Newskiego, Orla białego
S^o Anny I^{sz}ej klasy z brylantami, krzyża Wojskowego Polskiego Virtut
A Militari I^{sz}ej klasy, Zagranicznych: Pruskich Orla czarnego z brylantami,
i Czerwonego Orla I^{sz}ej klasy, Perakiego Lwa i Skońca I^{sz}ej klasy na złotem
łańcuchu, Turckiego pół-orła, Udarowanego portretem Najjaśniejszego Pana
ozdobionym brylantami, Szpada z brylantami z napisem: „za rozgromienie
Perów pod Elizabethpol” złotą Szpada z napisem: „za Waleczność” Szpada złotą
od Najjaśniejszego Króla Jmci Pruskiego, i wielu innemi znakami honorowemi
zaszczyconemu.

z Najgłębszym Oszanowaniem

PRZYPISUJE

Herbert Eugeniusz Malmowski.

TEORYA

HERALDYKI POWSZECHNEJ.

Nemo gloriatur, quod magnae Urbis civis sit:
sed quod dignus magna, et illustri patria.

ARISTOTELES.

ROZDZIAŁ I.

Określenie heraldyki i herbu.

§. 1. Umiejętność czyli sztuka Heraldyczna, Herbowna, Herbarstwo, Herboznawstwo, Heraldyka, Heraldika, jak chce mieć Autor pisma: *Nauki dające poznać źródła historyczne* in 4to str. 17. Blason, Art du Blason, Heraldique u Francuzów, Ars Heraldica, Heroica, Scutaria, Armoralis, Tessararia, Scientia Armorum, Disciplina vel Doctrina seu Theoria Insignium, Ars Tesserae, Scutariae, Disciplina Militaris, Aspilogia po łacinie. Heraldik, Heroldskunst, Wappenkunst, Wappenkunde po niemiecku, Геральдика po Rosyjsku, Heraldry po angielsku, Heraldica, Ciencia del Blason po hiszpańsku, Araldica po włosku.

§. 2. Jest to nauka o przepisach, własnościach i znaczeniu herbów; nauca ona rozróżniać herby państw, prowincyi, miast korporacyi, zgromadzeń

rodzin (familii), i osób uszlachconych, oraz wyjaśnia nazwiska techniczne herbów dotyczące. Heraldyka nauka herbów, ich różnic, znamion, początków i przywilejów; *Krasicki zbiór wiadomości potrzebniejszych, wydanie Warszawskie 1830 r. Tom XII str. 249.*

§. 3. Imię Heraldyki od Heroldów, czyli obwoływaczy uroczystości rycerskich najpewniej pochodzi. Ciż Heroldowie mieli sobie poruczone czuwanie nad zachowaniem przepisów herbowych, ztąd Heroldyją nazywa się Magistratura nad szlachectwem i herbami jako oznakami takowego czuwająca.

§. 4. Herb, Armoirie, Гербы, Scutum Gentilium, Stemma—tis z greckiego, według Prudentiusa Insignis, według Sallustiusza Signum, u Cicerona: Gentilius Scuti Typus, Simbolum, Imago Scuti Gentilii, na pierscieniu Aposphragisma: tatis u Pliniusza. Wappen po niemiecku, zapewne od *Waffen* broń, Tzimer po węgiersku.

Dyalekta sławiańskie różnych używają wyrazów na oznaczenie herbu, i tak: Czesi nazywają go Erb, Znameni, Władcytwi, *Jungmann stownik Czeski*. Serbowie herba, dobyrak. (Dobiernik nazywa się u nich dziedzic) Kraincy Wópu (dziedzic po Kroacku Erbich); zobacz *Stownik Języka Polskiego przez Lindego*.

Jest to symboliczne, lub dowolne, z zachowaniem pewnych prawideł zdziałane wyobrażenie do oznaczenia państwa, dzielnicy kraju (prowincyi) miasta, zgromadzenia, (korporacyi) familii, lub osoby szlacheckiej używane. Dobra jest definicyja Krasickiego: „Herb jest znak osobliwszy nadany familiiom za piętno szlachectwa.“ Herby są atrybuta rozróżniające rodziny szlacheckie, utworzone podług prawideł sztuki emblematycznej, właściwej szlacheckiej europejskiej, służą one do rozróżnienia godności, tytułów, rodzin, i imion osób takowych używających.

§. 5. Obecnie herbarstwo, czyli nauka o herbach służy także jako środek do weryfikowania i tłumaczenia dawniejszych kronik, poznawania emblematów znajdujących się w manuskryptach, na obrazach, broniach, dawniej-

szych monumentach i t. p. *Magasin Pittoresque p. III. An 1834.* Jest zatem nauką pomocniczą historyi, podobnie jak Jeografia, Chronologija i t. d.

§. 6. Imie heraldyki wywodzą także od rycerzy, bohaterów, ab heroibus *Kuropatnicki. Wiadomość o klejnocie Szlacheckim. — X. Jabłnowskiego Heraldyka.*

§. 7. Heraldyk Blasonneur, biegły w nauce herbowej *Ein Wappen-Verstündiger* pisarz o herbarstwie, niekiedy Herbopisarz. Osoby umiętne tej sztuki zwane też bywają Herboznawcami, Herbownikami, Herboum, Herbowiedz są wyrazy toż samo oznaczające, wcale jednak prawie nieużywane przez *Troca* w jego słowniku przytoczone.

ROZDZIAŁ II.

© początku Heraldyki.

§. 8. Że w najodleglejszych wiekach starożytności istniało coś naksztalt herbów, wieloliczne tego mamy do wody. Mojżesz w księdze IV wspomina, że dzieci Izraela, według pokoleń odróżniały się pewnemi znakami, w których wielkie podobieństwo do herbów upatrujemy. Z pisarzy greckich: Xenofont mówi o Orle Złotym, który był znamieniem władców Medyi, historyk rzymski Swetoniusz, pisze o złotej brodzie, która miała być herbem Domicyana, Tacyt twierdzi, że Germanowie w czasie wojny nosili różnokolorowe puklerze z rozlicznemi znakami. Zdaje się że familije u Greków, i Rzymian cechowały się pewnemi znakami dziedzicznymi. Lecz z pewnością początek herbów i Heraldyki, dawniej nad wiek X. niesięga. Lubo najprawdziwszém i powszechnie przyjętém jest zdaniem że Heraldyka nie jest dawniejszą nad wieki średnie, przecieź niezbywa na utrzymujących, iż symbola w starożytności używane są jej początkiem. Godząc te sprzeczne zdania, najstós-

wniejszym by się zdawało mniemać, że heraldyka symboliczna czyli starożytna, Matką jest heraldyki nowój czyli wykształconej, Ludwik Kosicki professor Liceum Sw. Anny w Krakowie, czytał na posiedzeniu Towarzystwa naukowego Krakowskiego, rozprawę o heraldyce, która w Rocznikach tegoż towarzystwa w tomie XIII zr. 1829 na str. 57 jest zamieszczona. Pisze on tamże, że na sygnetach i pieczęciach, od niepamiętnych czasów kładziono różne znaki z których powstały herby. Że w Piśmie Bożem napotykamy wzmiankę o znakach używanych przez XII synów Jakóba, że w Dyodorze Sycylijskim jest wspomnienie o Symbolach używanych przez Egipcyan, bo w xiędze 50 historyi mówi on, że Ozyrys władca tego kraju, ustanowił symboliczne znaki w ich wojsku, sztandary i chorągwie zastępujące. Dalej przytacza autorów starożytnych, którzy opiewają, że symbolem Aten była sowa, jako ptak poświęcony Minerwie, opiekunce téj Rzeczypospolitej, że Spartańczykowie w temże znaczeniu używali smoka lub orła, Koryntianie Neptuna, Tebanie sfinxa, Cymbrowie byka, Markomanowie dzika; że Tacyt wyraźnie mówi o Germanach że mieli pewne symbole a Herodot o Karyńczykach współczesnych Minosowi, którzy puklerze rozmaitych przedmiotów malowaniami zdobili. Prócz tego, mówi dalej Kosicki: Wojownicy a szczególnież wodzowie starożytności rozmaite na tarczach swych nosili wryte znaki i tak: Epaminondas używał smoka. Alexander W. Begini zwycięztwa, albo rumaka, zapewne Bucefala, Seleuk byka, Pyrrus i August sfinxa, Pompeiusz lwa mieczdzierżącego, Scypion róży; Kwintyliian pisze: że Mariusz miał na swém puklerzu Galla, lub też Cymbra, albo woły w jarzmie, będące godłem tych narodów,

§. 9. Wielu pisarzy starożytnych jeszcze inne godła rozmaitych ludów, i męźów znakomitych przytaczają. Alexandrowi Wielkiemu najwięcej takich symbolów przypisują. Ludy Afrykańskie symbolizowały się powszechnie słoniem. Pauzanasz pisze, że Agamemnon nosił na swoim puklerzu głowę lwa z napisem: „*Ten który nienawidzi ludzkiego plemienia.*” Sylvius

Petra Santa, dowieść usiłując, że znaki te już w starożytności były dziedzicznymi, czego jednakowoż bezwzględnie przyznać nie można. „Za Karola Wielkiego, mówi tenże Kosicki, zapewne na źródłach historycznych niewątpliwych oparty, zamierzono urządzić znaki takowe, lecz to za ledwie w wieku X. i XI do skutku przyszło. Francuzi, a Niemcy według innych, poczytanymi być powinni za prawdziwych wynalazców heraldyki. Wielu mniema że herby pochodzą od nagród za czyny bohaterskie dawanych, które dzieci, zachowując pamięć swoich rodziców, zatrzymały i uczyniły zaszczytnymi oznakami swych rodzin.”

Zawsze i wszędzie chęlpiono się ze swego rodu, u starożytnych za największy poczytywano zaszczyt przechwalać swe dawne pochodzenie, i świętość przodków. Któż tego niewie, że Juliusz Cezar chlubił się że pochodzi od Eneasza; a Marek Antoni, że jest potomkiem Antona syna Herkulesowego. Byli dziejopisowie francuzcy, którzy wywodzili ten naród od Trojańczyka Frankusa. Arkadyjczykowie mniemali, że byli mieszkańcami tej krainy, jeszcze przed stworzeniem xiężycą.

§. 10. Niewątpliwie zatem herby zaczęły być znanymi około roku 1000 po Chrystusie, najpierwsi wprowadzili je w użycie rycerze, którzy dla zasłoniętych przyłbicami twarzy, niemogąc się wzajemnie poznać w czasie boju, lub turniei, zwykli byli na sukniach, i broniach rozmaite umówione znaki umieszczać, z koleją czasu znaki takowe stały się własnością krajów, później rodziny, a będąc nadawane za czyny chwalebne uszlacheconym, dały początek heraldyce, której zasady i prawidła wyłożyć przedmiotem jest niniejszego pisma.

ROZDZIAŁ III.

© Symbolach mówiących.

§. 11. Herbarstwo prawidłowe, jest więc wynalazkiem wieków późniejszych, nie można jeszcze napotkać jego stałych rysów w wieku XI, lecz narody i indywidua najodleglejszej starożytności, miały jak mówiłem symbola mniej lub więcej dowcipne.

Pokolenie Judy miało lwa na chorągwiach. Izraelita Judas Asmonejczyk nader gorliwy o całość Praw Boskich i niepodległość Judei, kazał wypisać na sztandarach swoich hufców to zdanie z Pisma Bożego: **מִי כַמּוֹצֵא בְּאֵלֵי יְהוָה** *Mi Camocza Belim Jehowa*. Któż ci podobnym jest z Bożków ziemi? *Exod. Cap. XV. V. II.* Godło zaiste wzniosłe: godne hasło wielkiego męża.

Z czterech początkowych głosek wyrazów tego zdania, utworzyło się imię którym ich mianowano Machabejczykami **מַכַּבִּי** otóż znowu przykład dawniejszej symboliki. Persowie od niepamiętnych czasów cechowali się lwem na słońce spoglądającym. W Iliadzie kilkakroć wyraźnie jest wspomniane że Wodzowie Grecy i Trojańscy poznawali się przez emblemata na kaskach, i puklerzach wyryte. Najstarożytniejsze symbola były alluzyjną imion narodów, miast, lub osób i to są: symbola mówiące, z nich wyrodziły się Herby żywe; (zobacz poniżej o herbach żywych). Mnóstwo miast, rodzin, prowincyi i t. p. przyjęło herby żywe, które także numizmatyka zachowała. Typy mówiące greckie nader były wyraźne i często zupełnie napisy zastąpić mogły; i tak Agrygent miasto Sycylijskie którego imie od *Acragas* rak morski, po grecku pochodzi, miało na swój monecie raka; Aukona w dzisiejszym państwie Papiezkiém, od *ancon* łokiec ręki, używała wyobrażenia tego członka. *Cardia* w Chersonezie Trackim dziś *Karidia* w Sandżakostwie *Galipoli*, mia-

la serce, po grecku albowiem toż *Cardia* nazywają. Wyspa Clide koło Cypru położona, dziś Klide klucza używała, *kleis*, *kleidos* jest klucz po grecku, Wyspa Melos jedna z Cyklad, jabłka *Melon*, jabłko bowiem tak się zowie. Wyspa Rodus, Roży, *Rodon* jest Roża. Miasto Rosas w Katalonii leżące, także różę na swój monecie miało; Selintona, będąca Koloniją grecką w Sycylii miała listek pietruszki dzikięj (opichu) *apium*, która roślina nazywa się po grecku *selinon*, Side w Pamfilii używało granatu; z tejsze przyczyny Thurium obecnie Torre Brodognato, miasto wielkiej Grecyi, na zwaliskach Sybarris wybudowane, cechowało się bykiem rozhukanym (*Thorios*). Widzimy także że monety starożytnych i ich medale, miewały najzwyczajniej na sobie symbola osób pod których opieką bywały bite, n. p. z Rzymskich konsularnych pieniędzy, C. Publiciusza Maleolusa, nosiły wyobrażenie młotka, L. Valeriusa Acisculusa, młot zwany u Rzymian Acisculus. Mamiliusza Aquiliusa, Flora kwiat. P. Furiusa Crassipes nogę. Quinta Cornufuciusa, głowę Jowisza Ammona z rogami. P. Accolejusa Lariscolusa trzy siostry Faetona, w drzewo zwane *Larix* (Modrzew) przemienione, Furiusa Purpurea, rybę zwaną *Murex* albo *purpurea*. Cnejusa Lucretiusu Trio siedm gwiazd stanowiących zgwieżdzenie (konstellacją) Wielkiej niedzwiedzi (Septemtrio). Bożek Saturn znajdował się na monetach Sextiusa Saturniusa. Muza na Pomponiusa Muzy; Cicero będąc kwestorem w Sycylii kazał bić *ex voto*, medal z wyobrażeniem (grochu *cicer*). *Mag. Pittoresque Janvier* 1838. Nr 2e. Cyfry liczebne arabskie nie są także dowolnym wymysłem, lecz figurami symbolicznemi, jak o tém przekonywa De Merville w dziele: *Traité de la formation, des Nombres et Analyse raisonnée des chiffres* którego rozbiór umieszczona w *Journal Encyclopedique pour l'année* 1792, N. XVI. p. 525.

ROZDZIAŁ IV.

© Symbolα:cl. Numizmatycznych.

§. 12. Symbola (Symbole Type). Czyli pewne znaki atrybuta i wyobrażenia dające się spostrzegać na numizmatach starożytnych, odznaczają bóstwa, ludzi, części świata, królestwa, prowincyje, miasta, korporacje i są nieograniczonego mnóstwa. Najlichniesze symbola służyły bożkom, i boginiom. Itak kopija *hasta* była znamieniem bogów w ogólności, *Caduceus* czyli wężopręt był symbolem Merkurego i sztuk pod jego opieką zostających, lecz oznaczał zarazem pokój. Symbola właściwe pojedynczym bóstwom są bardzo liczne, i tak n. p. *Thyrs* oznacza Bachusa albo szalone pijaństwo, piorun Jowisza, wieńcze *Dyanę* it. d. laurowa w ręku Imperatorskim gałązka, zwycięztwo. Inne rośliny w szczególności oznaczają te kraje w których się najobficiej krzewią. Ręce złożone oznaczają zaufanie, przyjaźń: Znaki wojenne na ołtarzu, nowo założoną koloniję militarną; ruder władzę. Tarcza jest znakiem powszechnego błagania. Wozy wyrażają ofiary, płynący okręt, i grono winne radość. Liry symbolizują miasta w których czczono *Appolina*; kłosy obfitość; znaki wojenne zwycięztwo; kiy na końcu zakrzywiony przypominał *Augurów*. Godność kapłańską wystawiano przez czapkę onej właściwą, ofiary przez głowę, urząd przez krzesło kuralne, triumf przez wozy różnemi zwierzętami zaprzężone, obfitość przez kosz owocami i kwieciami napełniony, magazyn żywności dla ludu przez bramę, rogatki są wspomnieniem umocnionego obozu, trojnog urzędu piętnastu mężów (*Quindecem Viri*,) Zodyak cechował szczęśliwą gwiazdę *Xięcia*.

§. 13. Różne cnoty, przymioty, wady, występki i t. d. wyobrażano jak następuje: Pokój przez gałązkę oliwną albo pochodnię. Opatrzność jest oso-

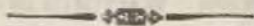
ba laską globu się dotykająca, obfitość: okręt zboże przewożący, wolność: osoba trzymająca w jednym ręku czapkę, a w drugim laskę *Vindicta* zwaną. Dobroczynność: dzierży tabliczkę znakowaną kropkami, łagodność z wawrzynu lub oliwy gałązkę trzyma. Wstydlivość okryta szatą kładzie palec na ustach. Bezpieczeństwo, siedzi sobie niedbale wsparłszy głowę na rękę. Fortuna ma obok siebie koło, i wyobraża się siedząca albo stojąca, obok niej znajduje się częstokroć rudel. Męztwo (*virtus*), kobieta z dzidą (*hasta*) w jednej, a sztyletem (*parazonium*) w drugiej ręce, i w kasku na głowie. Nadzieja trzyma świeże zioła, i unosi nieco odzienia. Płodność, urodzajność, wystawianą jest jako osoba leżąca, trzymająca kosz z owocami, prawą ręką dotyka ona globu, koło niej znajduje się czworo dzieci. Radość, zadowolenie, (*hilaritas*) niewiasta stojąca z palmą w jednym, a rogiem obfitości w drugiej ręce, *Fides Publica* Poważna osoba wyciągająca rękę *Valerius*, w tém znaczeniu mówi: „*Venerabile fidei manum dexteram suam certissimum salutis humanae pignus ostendet*”. Sprawiedliwość symbolizuje waga czyli szala. Trzy osoby mające rozpostartą nad głowami zasłonę znaczą wieczność. Lecz widzieć się też zdarza wieczność jako osobę trzymającą w jednej ręce słońce, a w drugiej wieczerkę. Przyjaźń wyobraża się w szacie na której krajach był napis *śmierć i życie*, myśl tego napisu zrozumie serce prawdziwych przyjaciół mówi *Mrowka Poznańska* N. 1, str. 96.

Pory roku następujące mają symbola: Wiosna zająca, jesień koszyk z kwiatami, lato sierp, zima starca szatami ciepłymi okrytego. Morza, rzeki, jeziora, strumienie i wiatry wystawiają się podług przyjętych w Mitologii postaci.

Nauka Numizmatyki obznajmia nas prócz tego z wielu symbolami właściwymi prowincjom, miastom i t. d., i tak Afryka przedstawia się przez osobę zasloną okrytą niewiasty. koło której znajduje się głowa słonia, skorpion, wąż niekiedy lew, lub góry. Azyja ma rudel, i węża. Europa niema szczególnego sobie właściwego symbolu, lecz łatwo jest onę poznać po wie-

tu jej właściwych oznakach. Na pewnym medalu Sydońskim, byk reprezentuje tę część świata. Głowa młoda otoczona promieniami, w ogólności wschód oznacza.

ROZDZIAŁ V.

© Symbolach pojedynczych krajów na medalach, pomnikach
i t. p. też kraje wyobrażających.

§. 14. Woźnica z kijem w ręku znaczy Macedoniję, krainę w konie obfitującą. Maczuga Herkulesa dla tego też krainę przedstawia, bo mniemano że Monarchowie tamtejsi od tego Bożka pochodzili. Maurytania najplodniejsza w rumaki szybkie także to zwierze za cechę obrała. Egipt przedstawia *Sistrum* (*) ptak Ibis, i krokodyl. Achaia miała za oznakę królika, bo nienaprawdę zowie się u Katulla *Cuniculosa*. Lecz wiele różnych znaków zarówno jednemu krajowi, miastu i t. p. służyło. Sama tylko wprawa, długim nabyta doświadczeniem wydoskonalić nas może w znajomości starożytnej Symboliki, której istota stanowi ducha tegożczesnego herbarstwa. Godniejsze jeszcze uwagi symbola krain i t. p. są: Pocisk zwany *Goesum* o którym wspomina Wirgiliusz symbolizował Galiję, której mieszkańcy tej najwięcej broni używać zwykli byli. Judea, jest wyobrażana jako niewiasta z palmą w ręku, Wielbłąd jest nicodstępny towarzyszem Arabii, Panonię jako kraj zimny oznacza niewiasta odzieżą zatulona, otoczona znakami wojennymi, bo naród rycerski onę zamieszkiwał. Włochy jako panowie świata Starożytnego siedzą na kuli ziemskiej, z uwieńczoną głową. Germanija olbrzymia niewiasta z włócznią, i puklerzem.

(*) Pewne narzędzie muzyczne.

§. 15. Obfita Literatura Numizmatyczna dostarczy dzieł które nauczą poznawać znaczenie rolniczych Symbolów w starożytności używanych. Przedinnemi wymienić wypada, z niemieckich: *Rasche Kenntniss Antiker Münzen*, Pisma Numizmatyczne *Eckela* około r. 1786 i *Rosena* około r. 1816 wydane. Z dawniejszych pisma *Gronoviusa* niespracowanego Autora o wszystkich częściach starożytności. Francuzkie dzieła o medalach *Vaillant*a o starożytnej, *Le Blanca*, o krajowej Numizmatyce, *Saccota*, *Ressanta*, *Oudineta*, *Galanda*, *Klandiusza Bose: la France Metallique par Jacque de Bie*, 1636 in folio. Z Włochów: *Agostino*, z Hollendrów *Bizot*, około r. 1636 i *Van Leon*; z Anglików: *Folkes Symbola Divina, et humana, Nummi populorum, et Urbium illustrati Hardouina*. Prace Archimedalistów: *Spanheima*, *Beaurais*, *Ducanga*, *Bouteroue*, *Boissarda*, *Dupré de Saint Maur*, *Bernarda*, *Brerewooda*, *Arbuthnota Moulineta* bezpośrednio naukę Numizmatyki wyjaśniające służą za obszernie pole ćwiczenia się w nauce dawniejszej albo Symbolicznej Heraldyki, (zobacz też *Encyclopedie ou Diction Raisonné: des Arts des sciences, et des Metiers Art: Embleme, Symbole, Plucquet Hist: du Ciel*, w tomie I, pięknie o Symbolach Allegorycznych Starożytności rozprawia. W tomie I, dzieła *Gatterera Allg: Hist: Bibl:* od str. 97 do 158 *Beytraege zu einer Theorie der Medaillen*. Do znakomitszych pisarzy o Numizmatyce należą jeszcze *Gesner*, *Morelli*, *Frölich*, *Wachter*, *Millin*, *Dominik Sestini*, *Rascher*, *Lazara*, *Alex: de Beger*, *Lilienthal* i t. d. Lecz nie wszystkie prace o Numizmatyce równie są ważnemi pod względem Symboliki. Literaturę Numizmatyki obejmują dzieła: *Bandurego*, *Hirscha*, *Lipsiusza* i wielu innych. Tu należy *J. Lelewel*, *Numismatique du moyen age considerée sous le rapport du Type*; 2 tomy z atlasem *Paris* 1835. Literatura Numizmatyczna Polska chlubi się piśmami Archimedalistów: *Albetrandego*, *Arnolda*, *Brauna*, nieocenionego *Czackiego*, *Wiesiołowskiego*, młodego *Bandtkiego* i kilku innych. *Edward Hrabia Raczyński* znakomite w takowej położył zasługi przez wydanie przepysznego, i pełnego erudycyi, dzieła mieszczącego rysy i opis dawniejszych Polski dotyczących medali.

§. 16. O Symbolach, czyli Emblematach czytaj także *Jabłońskiego Lexicon der Künste und Wissenschaften, Königsberg und Leipzig 1748* in 4to pagina 1078 art. Sinbild. *Menestriera science de l'Emblème, Bouchursa Entretien de la Devise, Andr: Alciati Emblemata omnia Antverpiae 1581* in 8. *Nic Reusneri Symbolorum interpretatorium Classes tres Francf: ad Moen: 1588* in 8. *Menestreri Philosophia Imaginum sive Syloge Symbolorum Amstelod: et Gedani 1695* in 8. *Joannis von der Ketten Appelles Symbolicus sive series Symbolorum Amstelodami 1699* in 8. *Philippi Picinelli et Augustini Erath Mundus Symbolicus Coloniae Agrip: 1695* in fol. tom II. *Joannis Pierri Valeriani Hieroglyphica Franc: ad Moen: 1614* in 4.

ROZDZIAŁ VI.

© Heraldyce u Słowian.

§. 17. U Słowian labo niebyło orderów, które są utworem czasów późniejszych, a mianowicie Wojen Krzyżowych, znano już przecież u nich herby, Marcin Gallus mówi (173), że Rycerze Słowiańscy podobnie innych narodów wojownikom nosili łańcuchy, ostrogi i t. p. oznaki. Zoryan Chodakowski utrzymuje, że Słowianie jeszcze za Pogaństwa znali herby. Naruszewicz mniema, że takowych dopiero za wprowadzeniem Chrześcijaństwa używać zaczęli. Bielski w Kronice wydanie 1597 na str. 50, i Poprocki starszemi je być mniemają, aniżeli poznanie wiary św. przez przodków naszych. *Panorama Literatury krajowej i zagranicznej*, poszyt 3 z r. 1836 o *Herbarstwie u Polaków*, przez *Wactawa Alexandra Maciejowskiego*.

Jeszcze w wieku XIV, Herby niebyły stałemi znamionami familii, lecz zmieniano je dowolnie, ale już liczne domy nawet w Polsce mianowały się

po swoich herbach. Roku 1412 na zjedzie w Horodle, Litwini przyjęli od Szlachty Koronnej wiele herbów. *Bielski w kronice, Święckiego opis Starożytnej Polski, Horodto*. W témże czasie Herby, i nazwiska Szlachty ustalały się, ale Heraldyka tak krajowa, jak zagraniczna bardzo jeszcze była niedokładna.

Polskie herby mają to szczególnego że się mianują rozlicznemi sobie właściwemi nazwiskami; które po większej części wprzód były rodzinnemi; tych rodzin rozmaite Dzielnice gdy od majątności dziedzicznych nazywać się począły, pierwiastkowe domów nazwiska zostały się przy herbach. *Krasiński Zbiór wiadomości potrzebnych wyd.* 1830 str. 349. Polscy Panowie, jak mówi Xiążę Jabłonowski, i Litwini zabrawszy znajomość do swoich Herbów onych przypuszczali, i tak Monwid, starszy brat Jagiełły rodzinną Pogonię zamienił na Leliwę, tenże Herb przyjęli Xiążęta Ostrogscy, którzy początkowo wyobrażeniem Świętego Jerzego pieczętowali się. Xiążęta Radziwiłłowie Centaura w Trąby zamienili i t. d. *Orzechowski w życiu Jana Tarnowskiego* mówi: że są Herby które pierwiastkowo z Polski ród swój wiodą i z nikąd nie pochodzą, takimi być mniema: Starzę, Szreniawę, Jastrzębiec, Łódz. Odrowąż, Nałęcz i inne niektóre; prawdę tego dowodzą dawne Ruskie, i Polskie przywileje. „Herby Abdank, Jastrzębiec, Jelita, Dębno, Rawicz i wiele innych od przygod powstały w Polsce, dalej opiewa tenże.

O Symbolach używanych przez dawnych Sławian czytaj w *Prawdzie Ruskiej* przez Benedykta Rakowieckiego wydanej, tudzież dzieło sławnej pamięci Kanclerza Rumiancowa, mające tytuł; *Грамоты* a dotyczące dawniejszej Rossyjskiej Dyplomatyki.

ROZDZIAŁ VII.

O uzwisku Heraldyki.

§. 18. Nazywanie Heraldyki u Francuzów, *Blason* z rozmaitych źródeł wyprowadzanem bywa.

1. Z niemieckiego *Blasen*, na małych trąbkach od strażników, murów i bram twierdz średnich wieków używanych: trąbić, ztąd *Angeblasen* na podobnej trąbce znak dawać.

2. Od *Blässe*, *Blasse*, *Blasche* które pochodzić się zdaje od Francuzkiego *blessen* kaleczyć albo znaczyć, dla piętn, albo znaków któremi rymaki Rycerskie piętnowano.

Wywodzą także początek tego wyrazu od *Blansonen* którym nazywano kopije do Turniei za czasów mianowicie Karola Vgo Cesarza używane. *Hub. Thom. Leod in Vita Frederici Elect: Palat: L. IV Ed: German: Lips: 1634* pag: 82.

Menage najslawniejszy Etymolog wyprowadza tenże wyraz od *Latio Latiosis* ponieważ Rycerze na tarczach herby nosić zwykli byli. *Borel* od *Laus* sława, i *sonare* brzmieć *Menestrier* i wielu innych są zdania poprzednio przytoczonego według którego *Blason* od *Blasen* trąbić na umyślnym rogu w czasie odbywających się turniei znaczyło. O pochodzeniu wyrazu *Blason* zob: *Spenera Alte Wahre Heroldskunst* p. 18. *Glossarium Ducanga. Encyclopedie ou Dict: Rais: des Sciences, et des Arts — Allgem: Encycl: herausgegeben von Ersch und Grüber Tom Heräa — Herpes* p. 59 *Heraldik. Laboureur o początku Herbów.*

§. 19. Byli tacy którzy wyraz *Blason* wyprowadzali od Hebrajskiego: *לבו* *sobal* a to przez przelożenie głosek: wyraz ten oznacza nosić: trzecia osoba liczby pojedynczej, czasu przeszlego dokonanego od słowa *nosić*.

§. 20. Sławny Bayle w swoim dykcjonarzu historycznym mówi pod artykułem *Blason* że Włosi, i Hiszpanie nigdy niebyli bardzo biegłymi w Heraldyce, zaś pod artykułem *Armes* pisze: Ludwik VII (młody) Król Francuzki pierwszy używał lilii za herb około r. 1150. Najdawniejsza pieczęć herbowa Hrabów Flandryi jest z roku 1072. Kraje, prowincyje, miasta i t. p. zaczęły mieć herby około dziesiątego wieku. Głoski S, P, Q, R, uważać można za herb dawniejszego Rzymu. Żaden autor wyżej nad wiek XI początku Herbów niekładzie. Mnich *Marmontier* piszący Historyją Godfreda Hrabi Anjou zięcia Henryka Króla Angielskiego, pierwszy o Herbach wspomina; Segoin że dzieci Noego herby miały twierdzi, a to opierając się na xiędze IVtej Kroniki Zonarasa, (tém czasem Zonaras trzy tylko nam znajome xięgi historyczne pozostawił.)

W Piśmie Świętém w trzech miejscach jest mowa o Symbolach czyli Herbach, mianowicie: *Numer: R. 2. Genes: R. 49, Deutronom: R. 33.* Filostrates wyraźnie mówi że Złoty Orzeł był oznaką Królów Medyi dotąd Bayle.

Jak rozmaite znaczenie miał wyraz *Blason* świadczy nagrobek Aretina który zawierał te wiersze:

Contre Dieu son Blason,

N'arrestai s'excusant qu'il ne le cognoissoit.

zob: *La Science des Personnes de Cour d'Epée et de Robe commencée par Monsieur de Cherigni p. 483 Chap. VI.*

§. 21. Heraldyka jest w naturalném związku z Genealogiją czyli Rodopisarstwem, Prawnictwem i Historyją. Nauki te zasięgają od niej wiadomości w czynionych wywodach szlactwa, badaniach o pochodzeniu jednych rodzin od drugich, i dochodzeniu związków familijnych.

Licznych pożytków z znajomości Heraldyki, jako nauki pomocniczej Historyi, nieodstępnej towarzyszki Genealogii, objaśnicielki Numizmatyki, niosącej w wielu zdarzeniach znakomitą pomoc Dziejopisarstwu a nawet

Prawnictwu wykazywać obszernie dopóty niemożna, dopoki istoty całej tej nauki niedamy poznać czytelnikom.

ROZDZIAŁ VIII.

Podział Heraldyki.

§. 22. Heraldyka dzieli się na dwie części: *Pars Generalis* u Spenera czyli Teoretyczną, która prawidła, przepisy, własności powszechnie, i szczególne z źródeł autentycznych pochodzące, a Herbów i Heraldyki dotyczące bada i wyklada i Praktyczną *Pars Specialis* u tegoż Spenera, która obejmuje zastosowanie tych prawideł do Herbów. Zastosowanie to jest: w Blazonowaniu *Blasoniren*, Historyzowaniu *Historisiren*, Krytyzowaniu *Kritisiren*, i Rysowaniu *unfreissen* Herbów. — Przeznaczeniem dalszego ciągu tego dzieła będzie zastosowanie Teorii Heraldyki do jej praktycznego użycia, czyli zastanowienie się poszczegółowe nad każdą z wyżej wspomnianych części Herbarstwa,

§. 23. Pomówmy jeszcze o Heraldyce, i Herbach w ogólności. Epoka wojen krzyżowych, czyli kruciat, uważaną jest powszechnie za kolebkę Herbarstwa. Krzyżowcy wyprawując się na takowe z największym zapalem przybierali rozliczne znaki odróżnić ich mogące; tak od niewiernych, przeciw którym szli walczyć jak samych pomiędzy sobą. Narody mające udział w wojnach krzyżowych najpierwsze herbów używać zaczęły, o czém przekonywają ówczesnych dziejów źródłowi pisarze. Badania jaką kolejną herby z jednych narodów do drugich przeniesionemi zostały, a które ludy same takowe utworzyły, podało źródło do wielu sporów, które po szczegółowo rozbierać, wychodzi z granic méj pracy, — Francuzi, Włosi, Niemcy,

Anglicy, Hiszpanie jednocześnie prawie herbów używać zaczęli. Królowie Normandzcy długo w Anglii panujący język francuzki w Herbarstwie angielskim upowszechnili, tak że cała terminologija téj sztuki w Wielkiej Brytanii dotychczas, zupełnie jest Francuzka. W wieku XIV jak już powyżej wspomniałem herby nieoznaczały jeszcze bezwarunkowo rodzin. Nobilitacyje czyli uszlachecenia wprzódy były znanemi aniżeli herby. Dopiero w wieku XV Herbarstwo stało się sztuką uporządkowaną. Rys historyczny instytucyi szlactwa, w właściwém miejscu tego dzieła zamieszczony, objaśni związki takowój z Heraldyką.

§. 24. Zwróciwszy uwagę na ludy Wschód zasiedlające, spostrzegamy u nich Instytucyje szlactwa. — Emirowie, Szeiki u Machometan, Rajahy, Omrahy, Nairowie u Indyjan, Kasty starodawnych Egipcyan w Dyodorze opisane, Arystokratyczna organizacyja społeczeństwa u Greków, i Rzymian są początkiem, i zarodem szlactwa które i u Chińczyków, lubo nieco odmiennie od naszego urządzone istnieje. I tak są niby szlachtą Emirowie w Arabii, i Turcyi noszący zielone zawoje, mają znaczne przywileje, naczelnik onych Emiralumera jest w każdój prowincyi, i urząd jego odpowiada dosyć Litewskiemu Marszałkom szlacheckim — zob. *Collectanea Sekowskiego T. 1. fol. 13 nota 6, tudzież Herbelot Bibliothéque Orientale. Ricant de l'Empire Ottomane Hammer Statistik dOsman: Reichs. Du Halde S. I. de la Chine, Busbec, Charadin, della Valle, Olearius, Bernier, Niebuhr, Arnold, Montanus.* Lecz przedmiot pomieniony obszerniej jeszcze, mając rzecz o Szlactwie wyłożę.

§. 25. Nauka Heraldyki jest niezglębioną otchłanią jak mówi Scobier Kanonik de Berghe w Hainaut, według niego trzydzieści, albo czterdzieści lat ucząc się takowój zawsze zdarzy się napotkać coś nowego. Początek téj umiejętności, i jój postępy ściśle się łączą z kształceniem się Instytucyi szlactwa. Zakony militarne, i zaszczyty orderowe rozliczne, są extensyją takowego; przedmioty zatém pomienione następnie uwagę naszą zajmą.

ROZDZIAŁ IX.

Podział Pracy.

§. 26. Lubo od dawnych czasów bo od wieku Xgo Szlachectwo w Polsce istniało, a nieodłącznemi tego towarzyszami są znamiona Symboliczne tój godności czyli herby. Chociaż takowe jak poniżej zobaczymy gdy są oryginalnie krajowemi, noszą na sobie piętno takowego pochodzenia, niebyli przecież biegłemi w Heraldyce Polacy. Nieliczne i nader nieobszerne o Teoryi Heraldycznej posiada piśmiennictwo nasze prace, które do upowszechnienia prawideł, i Terminologii tejsze żadną miarą przyczynić się u nas nie mogły.

Istotnem przeto piszącego zamiarem było obznajmić czytelników z prawidłami Herbarstwa wykształconego zagranicznego, mianowicie Francuzkiego, jako najdoskonalszego. Zebranie podług najlepszych opisów wszystkich herbów rodzinnych Polskich, oświecone prawidłami sztuki zagranicznej, położyło zasady Teoryi Heraldyki Polskiej. Te są znamienitsze części niniejszy pracy, lecz dla uczynienia onój zupełniejszą wypadalo przebiecz Heraldykę Praktyczną tak Państw udzielnych jak znakomitszych prowineyi, miast i t. p., zastanowić się nad Szlachectwem, i Genealogiją czyli Rodopisarstwem. Dawniejsze rycerstwo (*Chevalerie*) którego najpyszniejszym obrzędem były Turnieje, będące kolebką szlachectwa, zajęły też moję uwagę. Rzecz o Orderach, Pieczęciach (*Sfragistyka*) oraz rys krytyczny literatury wszystkich wspomnianych przedmiotów, stanowi dalszy ciąg tój pracy, której wykonanie jak sobie pochlebiam zamierzonego celu dopełniło. Słownik wyrazów technicznych terminologii Heraldycznej, jest także częścią dzieła, którego napisanie więcej trudności aniżeli by z pozorów sądzić można przedstawiało,

§. 27. Właściwszą językowi naszemu trudność aniżeli innym, brak wyrazów technicznych Herbarstwa o teoryi którego wcale prawie u nas niepi-sano, gdyż to co się znajduje jest tak małe że za żadne uważane być musi, idąc za słuszną radą uczonych rodaków a mianowicie Jana Sniadeckiego prze-lamać usiłowałem, utrzymując wprowadzone od nielicznych moich poprze-dników *Xięcia Jabłonowskiego, Kuropatnickiego, Wielądka*, napotkane w słowniku Abrahama Troca i Lindego, a dobrze celowi swemu odpowia-dające. Wrazie tylko koniecznej potrzeby tworzyć nowe ośmieliłem się, poddając takowe pod światły sąd znawców, i miłośników języka i nie-mniemając aby były niezmiennymi.

ROZDZIAŁ II.

© Źródła Heraldyki.

§. 28. Źródła Heraldyki na kilka gatunków podzielonemi być mogą; pierwszymi są: Patenta, czyli Dyplomaty na Szlachectwo *Adels und Wap-penbriefen*. Drugimi Pieczęcie. Trzecimi Monety, i Medale.

§. 29. Te są źródła główniejsze albo pierwszego rzędu. Źródłami dru-giego rzędu są: *a)* Pomniki, czyli Monumenta, Nagrobki rozmaitego kształtu i rodzaju, *b)* Opisy żywotów (Życiopisma Bijografije), *c)* Dzieje narodów Powszechnie, szczególne i wszelkie dziejopisarskie prace, *d)* Xięgi-ceremo-nialne, i Turniejowe, *e)* Herbarze, Zbiory Herbów, Herbowe Kalendarze, *f)* Familijne księgi i Sztambuchy (Xięgi Pamiątek).

Prócz tego nader często spostrzegać można herby na szybach okien da-wnych budynków, na chorągwiach wojennych, kościelnych i korporacyi-nych, cechowych, na rozmaitych pomnikach snycerskich, na obrazach histo-

rycznych dawniejszych i nowszych, na banderach czyli flagach okrętowych o których wiadomość także obiałem. System układania Liberyi, albo ubiorów dworskich, tudzież wiadomość o kolorach narodowych są także przedmiotami zastosowanej Heraldyki.

ROZDZIAŁ XI.

© Blazonowaniu, Historyzowaniu, Krytyzowaniu i Rysowaniu, herbów.

§. 30. Blazonowanie *Blasonniren, Blassioniren, Blaschoniren* w Barbarzyńskiej łacinie *Blasonare*, obejmuje Terminologiją Heraldyczną i sztukę opisywania podług zasad herbarstwa herbów; główne prawidła tej części Heraldyki wyłożone są poniżej. Heraldycy po łacinie piszący nazywają Blazonowanie *Anatomia Heraldica*.

§. 31. Historyzowanie Heraldyczne, jest to zastanawianie się nad herbami pod względem ich początku oraz nad okolicznościami z takowem związek mającemi. Historyzowanie jest dwojakie, Systematyczne i Chronologiczne, pierwsze opiera się na zasadach Blazonowania, drugie uważa herby pod względem ich dawności.

§. 32. Krytyzowanie mieści zbiór uwag ściągających się do istoty Teoryi Heraldyki; przedmiotem przeto Krytyzowania Heraldycznego są: kształty puklerzy, pola onych z podziałami, przedmioty na takowych znajdujące się, zgola ogół całych herbów.

Rysowanie herbów, Grafika Heraldyczna, to jest: Sztuka podług podanych prawideł wyobrażania herbów, mieści naukę projektowania nowych herbów, i jest węgielnym kamieniem praktycznej Heraldyki. Wymaga ona

wielkiej znajomości tak zasad jak Terminologii Heraldycznej, nadzwyczaj wprawy w Blazonowanie, i Krytyzowanie istniejących, tak narodowych, jak zagranicznych Herbów, jako téż niepospolitej biegłości w Literaturze Heraldycznej.

ROZDZIAŁ XII.

© Herbach w ogólności.

§. 33. Herb składa się z następujących części: Tarczy albo Puklerza, Przedmiotów na niém wyobrażonych, nakrycia czyli wierzchu, ozdób bocznych, armatury i dystynktoriów czyli znamion dostojenstw. Trzy ostatnie części niesą koniecznemi; czasem na jedném puklerzu bywa dwa lub więcej Herbowych znaków lub Herbów. Częstoż znaki te powtarzają się obok puklerza, a ozdoby wierzchu, spodu i boków herbowych albo są istotnemi herbu częściami, albo samowolnie i niewłaściwie przydawaniem bywają. W każdym herbie na cztery głównie rzeczy uważać należy: Pierwszą jest tarcza *Ecu Ecusson* czyli pole na którém się mieszczą Emblemata herbowe. Drugą barwy, albo farby któremi téż bywają powleczone. Trzecią *Les Charges, ou Figures* to jest figury, czyli postaci na tarczach się znajdujące. Czwartą wręście: *Les Ornemens* czyli ozdoby, jako to: Korony, płaszcze okrywające, lub otaczające tarcze i t. d.

§. 34. W. 1. Przedstawia herb i rozmaite onego części, mianowicie:

1. *Le Cimier* Nagłówek, figura nad hełmem dla ozdoby umieszczona.
2. Korona *La Couronne*.
3. Kask albo hełm *Casque*.
4. Okrążenie około herbu *Lambrequin*.

5. Znaki dostojności jak tu n. p. Buławy symbolizujące dowództwo wojska, lub tém podobne.

6. Łańcuch orderowy, i Order na temże zawieszony.

7. Lew, i Gryf herb utrzymujące (*Podpory, Trzymacze*).

Pasek *Cordon*, na którym zwykle dewiza, czyli godło wypisywane bywa.

a, *Chef de droite ou Dextre*, znak herbu przedniejszej prawy.

b, *Chef du milieu*, znak celnny środkowy.

c, *Chef du gauche, ou Senestre*, znak herbu przedniejszy lewy.

d, *La pointe honorable, Point d'Honneur*, miejsce przednie herbu.

e, *Le Centre de l'Ecu*, środek puklerza albo serce.

f, *Le Nombril de l'Ecu*, kropka, punkt puklerza.

g, *La Base de Droit*, spodek prawej strony.

h, *La Base du milieu* spodek środka.

i, *La Base de Gauche* spodek lewej strony *Point du Chef*, mianują Francuzi środek wierzchu, *Point de la pointe*, zowie się u nich środek spodku herbowego.

Osadą herbu nazywa Xiążę Jabłonowski tarczę, albo puklerz przedmioty herbowe mieszczące, tenże w całej rozciągłości mianuje się dnem, u Francuzów *Champ*, od placu walki między rycerzami; pole albowiem nazywa się powierzchnia całej tarczy u Polskich o Herbarstwie pisarzy.

ROZDZIAŁ XIII.

Teoryja nazywania stron w Heraldyce.

§. 35. Nazywanie stron, albo rąk prawej *Dextre*, i lewej *Senestre* w Heraldyce jak widzimy jest przeciwne zwyczajnemu, to jest: że strona zwykła lewa jest w Herbach prawą i przeciwnie; a to z powodu że Herby wyobrażać sobie zwykliśmy jakoby na Puklerzach prawice Rycerzy, osłaniających malowanemi były.

ROZDZIAŁ IV.

© różnych gatunkach herbów.

§. 36. Rozmaite rodzajowe nazwiska herbom nadawane bywają w Heraldyce narodów zagranicznych; u nas slychać tylko o herbach *Żywyeh* albo *Własnyeh*, *Ar: Parlantes*, są to zaszczyty herbowe imie wyrażające; zob: *tom I Słownika Troca str. 387*; np. herb Xiążąt Radziwiłłów, zowie się *Radziwiłłit.* p. Jabym raczej powiedział, są to herby, mające toż samo imie co rodziny którym służą.

Francuzcy pisarze, oprócz tych 17 gatunków herbów przypuszczają jako to:

1, *D'Alliance* czyli z innemi połączone.

2, *Brisées*, te których linija młodsza dla odmiany coś dodała. Za przykład herbów tego gatunku posłużyć mogą herby różnych gałęzi domu Burbonów; zobacz wzory 30, 31, 32, 33, 34, 35 i 36.

Brisures nazywają się u Francuzów znaki dodane herbom, w celu uczynienia różnicy pomiędzy szczególnemi, szczepem jednej familii będącemi domami jednegoż herbu używającemi; Anglicy zowią je *Differences ou Diminutions*.

3, *Besantes* (niemięszac z *Besante*). Herby nadane familijom, których przodkowie odbywali podróż do Palestyny, cechowały się pieniążkami złotemi, albo srebrnemi.

4, *De Concession* od Monarchów, w nagrodę zasług wojennych nadane osobom, które dla tego biorą częstokroć części albo cale herby, tych którzy je udzielili, np. Ludwik święty nadał rodzinie *Chataubriandów* w Bretanii lilije zamiast szyszek, których dawniej używała; *Menestrier Origines des Armoiries*, pag. 269, 279.

5, *Chargées* zawierające części z innych herbów wyjęte, skutkiem nadania używano dawniej podobnych herbów.

6, *De Communauté* herby służące Biskupstwow, Opactwom, Kapitulom, Miastom, Korporacyom i t. p., np. wzór 29 herb Zgromadzenia XX. Pijarów.

7, *De Choir*, bez słusznego prawa od pewnych osób używane.

8, *De Domaine*, głównego szczepu domu znamieniem będące, są oznaką krain, którem służą Król np. Francuzki używa herbu Francyi i t. p.

9, *Enquerantes ou à Enquerir* po niemiecku *Unrechten, falschen oder Räszel-Wappen*, herby niepospolite, to jest przeciwne szczegóły prawidłom Heraldyki mieszczące; lecz umyślnie, w celu uczynienia pobudki do zapytania dla czego tak postąpiono. Wyraz ten wyprowadzają z Gaulskiego *Enquerere* od *quaerere* pytać się.

10, *De Famille*, właściwe rodzinom.

11, *Pour conserver la memoire*, te których układ przypomina powód, ich utworzenia, lub nadania.

12, *De Protection*, których osoby uszlachcone, znakomite, pod ich opieką będącym używać dozwoliły.

13, *De Pretension*, są oznaką praw roszczonych od władców do prowincyi, lub Królestw jakowych, i tak np. wiadomo że Królowie Angielscy od czasu odniesionych korzyści nad Francją za Karola VII herb Francyi w herbie Wielkiej Brytanii mieszczą.

14, *De Patronage*, dodawane rodzinom szczytującym się opieką możnych familii, części lub całe herby tychże, a to w nader rozmaity sposób mieszczące. Troć tłumaczy *Fmdatorskie*:

15, *Substituée*, innemi zastąpione.

16, *De Succession*, w dziedzictwie spadłe.

17, *De Souveraineté*, przez Cesarzy i Królów używane, oznaczają kraje którym służą.

Rozmaitość herbów dobrze opisał *de Vallemont Les Elemens de l'Histoire etc. Paris 1758*, in 8vo pag. 276; wymienia on tam prócz przytoczonych *Arm: de Dignité* czyli dające poznać stopnie tych którym służą, takimi były np. herby Elektorów Rzymsko-Niemieckiego Cesarstwa. Herby takie mają zewnętrzne rozróżniające one oznaki, o których naswojem miejscu obszerniej. Lecz we-

dlug *Vallmonta* Herby: *des Domaines, des Alliances, des Communautés, des Concessions, des Dignités, des Patronages, des Successions, des Pretension des Familles*; stanowią rodzaj pierwszy; herby zaś familine mają następujące poddziały.

1, *Parlantes* mówiące.

2, *Arbitraires* czyli z upodobania przez tak zwanych *Parvenu* przybrane, nie są bynajmniej oznaką Szlachectwa ani nagrodą chwalebnych czynów. Rękodzielnie, korporacje rzemieślników, właściciele rozmaitych fabryk it.p. obierają sobie częstokroć godła będące herbami tego gatunku.

3, *Vraies, et Légitimes*. Podług prawideł Heraldyki na mocy praw krajowych utworzone.

4, *Fausses et Irrégulieres*, przeciwne prawidłom Heraldyki; lecz od tych stanowią wyjątek wymienione pod Nrem 9, *Enquerantes* albo *à Enquerir*, które chociaż są przeciwne prawidłom sztuki, uczyniono to przecieź umyślnie aby dać pobudkę do zapytania dla czego tak zrobiono? Taki *n. p.* Herb nadałno *Godfredowi de Bouillon* za zdobycie Jerozolimy: wyobrażał on Krzyż Złoty w Polu Srebrnym, i był Herbem nadzwyczajnym, bo przeciwnym jest jak poniżej zobaczymy prawidłom Heraldyki takie złożenie kolorów.

Ar: Pures et Pleines niemające w sobie więcej części, nad te które koniecznie mieć powinny — Herby zwane u Francuzów *Chargées*, czyli takie które mają sobie coś dodanego za czyny szlachetne, bardzo są częste w Polsce. *Ar: Diffamées* albo *Dechargées* w których jakąś część za karę odjęto, i te są ostatnim godnym wspomnienia gatunkiem Herbów. *Encyklopedyja Obrazowa* będąca tłumaczeniem Niemieckiej *Bilder Galerie* wymienia także *Herby Zagadkowe, i Okryte*, w pierwszych znaczenie przedmiotów głównych, jest enigmatyczne, czyli zagadkowe, drugie są zupełnie znakami Herbowemi zapełnione.

§. 37. Nasze Ordynacje, i Majoraty wkładały na posiadających one, choćby z innej familii obowiązek używania Herbu, i nazwiska założyciela,

Xiążę Jabtonowski najuczciwszy, co do wykładu Teoryi, Polski Heraldyk, nieoceniona szkoda że za zwiczyły; mówi: „Z różnych przyczyn Herby idą jako to, z ziednoczenia jednych rodzin z drugimi, od nazwisk domów, od przychodzących do prerogatyw Szlacheckich wymyślone; z odmianami, czyli od oryginalnych Herbów różniące się, z przydatkami, (*przyczynione*), umniejszone, spowinowaczone, i sukcesyynie. *Imagines Gentilia, Personalia, Dignitatis, Dominii albo włości, Concessionis albo przypuszczenia, Societatis albo ion.*

ROZDZIAŁ XV.

© Nazwiskach Herbów.

§. 38. Herby wyobrażające jak to już powiedziałem rozmaite przedmioty, mają właściwe sobie nazwiska, których utwór ma częstokroć związek z okolicznościami ich nadaniu towarzyszącymi. Lecz odległość czasu częstokroć prawie już zupełnie zatarła źródełstów ich mianowania. Herby Francuzkie w znaczniejszej liczbie mianują się nazwiskami familii którym służą, lub treściwym opisem przedmiotów które wyobrażają, podobnie Włoskie, Hiszpańskie, Portugalskie, Niemieckie, Angielskie, Hollenderskie — Rossyjskie, Polskie i inne Sławiańskie mają prawie zawsze jedno nazwisko. Lecz znaczna część imion Herbów Polskich z cudzoziemskiego pochodzi, lub zupełnie jest zagraniczna n. p. *Abdank, Andrault de Bay, Boberfeld, Betman, Crucini, Gryf, Hippocentaurus, Lewart, Mora, Renard, Szwarzewald, Traubenberg, Walbach* i t. d. Badając z wszelką ścisłością źródełstów nazwisk Herbów Szlachty Polskiej, spostrzegamy częstokroć związek nazwisk takich z wyobrażanemi w onych przedmiotami, lub też z okolicznościami nadaniu Herbów towarzyszącymi. Tak n. p. Herb powyżej wymieniony

Betman wyobrażający rękę z paciorkami utwierdza w przekonaniu: że imię jego, od *bitten* prosić, modlić się i *Mann* człowiek pochodzi. Herb *Crucini* jest krzyż: *CruX*, *Gryf* toż zwierze bajeczne, podobnie *Hippocentaur*, *Lewart* (*Leopardus*) *Lampart* i t. d.

Herby n. p. rodzinne Polskie: *Trupia Głowa*, *Gwiazdy*, *Jeż*, *Karp'*, *Korab'*, *Kosy*, *Lew*, *Strzemie*, *Topór*, *Wąż* i t. d. przedstawiają przedmioty wymienione nazwę Herbów stanowiące.

Są Herby *Hieroglificzne* jak n. p. Herb Polski rodzinny *Przyjaciół* (wyobrażenie *Serca* strzałą przeszytego), jest oznaką tego wzniosłego uczucia. *Skrytomir* przedstawia *Sfinxa* Egipskiego, oznaką tajemniczości będącego i t. d. Widoczniejszy zachodzi związek między postacią konia białego, i nazwą tego Herbu *Starykoń*, to jest ze starości osiwiały; zobacz między innymi *Korony Polskiej X. K. Niesieckiego, tom IV. strcnica 195 o Herbie Starykoń.*

Wiele też Herbów krajowych imiona swe, na pozór dowolnie utworzonymi być się zdające od dawniejszych wyszłych już z użycia wyrazów wiedzy, n. p. *Natęcz* jest binda, albo szarfa rycerska tak dawniej zwana. *Oksza* kraj do pluga po Staropolsku. *Pogonia*, rycerz na koniu, niby za przeciwnikiem scigający. *Pawęża*, puklerz Sławian i dawnych Polaków. *Roch*, wieża w grze szachów tak niegdyś nazywana i t. p.

Życzyłoby należało aby przy odrodzeniu się u nas Instytucyi Szlachectwa, i Heraldyki stałych prawideł w tej mierze się trzymano, ułatwiłoby to znacznie Naukę Herbarstwa.

Nazwiska kilkunastu herbów rodzinnych Polskich są prostym przetłumaczeniem ich opisu na inny język n. p. *Alba Luna*, Biały Xiężyc, takiego koloru toż ciało niebieskie wyobraża.

Są także Herby które na pozór żywymi być się niezdają, choć w istocie są takimi, i tak: n. p. Herb *Kopasina* od *Kopaszy* rycerza wychodzi. Rodzina tego imienia dawno już wygasła, a herb w użyciu innych familii pozostał.

§. 39. Wiadomo że herby rodzinne nazywały się u dawnych Polaków *Klejnotami*, imię to pochodzi zapewne od znaków, któremi cechowano ule w Pasiakach. Do dziś dnia w okolicy Nad-Bużańskiej, właściciele pasiek zwykli rozmaitemi znakami rozróżniać swoje pnie, nazywając takowe znaki klejnami, klejno n. p. jednego właściciela, jest krzyż, drugiego koło i t. p. Obszerniejsze o tém badanie zamieściłem w *Teoryi Heraldyki Polskiej*. Czytaj także *Naramowskiego, Facies Rerum Sarmat: T. II. Cap. IX. Origo Stemat: Regni Poloniae, Provinciarumque annexarum, — Pomponiusa Laetusa, Piaseckiego, Hartknocha, Kadlubka, Max: Fredro Histor: Polon: —* Wszyscy Heraldycy dawniejsi Polscy, i wielu dziejopisów tego narodu o Herbach rodzinnych, prowincjonalnych, biskupstw, miast i t. d. wiadomości podający, szczegółowo rozbierają źródłosłów imion wielu herbów, o czém obszerniej na swoim miejscu.

ROZDZIAŁ XVI.

O Herbach zwanych: *Żywieńi, Własnieńi* albo *Mówiąceńi*.

§. 40. Krucyaty gromadząc w jedno miejsce Rycerzy rozmaitych narodów, okrytych od stóp, do głów żelazem, podobnie jak i ich rumaki przymusiły przyjąć użycie znaków, za pomocą których żołnierze mogliby poznać swych dowódców, a ciż swoich podwładnych. Znaki te skutkiem przyznawania onych przez Panujących, lub samo-wolnego przybierania za czyny pamięci godne, stały się początkiem dziedzicznych herbów.

Każdy Szlachcic wybierał sobie Emblema, lecz najużywanisze były Emblemata pobożności, i męstwa; i ztąd tak częste w Herbarstwie krzyże. Wielu zaczęło umieszczać w swych herbach wieżę własnych zamków i sie-

dział (Seigneuries) zamki (Chatels) miecze *Epées* i t. p. Ciktórych imiona dawały się przedstawiać zmysłowemi znakami, używali tego sposobu do cechowania się. Herbarze, czyli spisy Herbów (*Nobiliaires*) mieściły mnóstwo *Herbów Żywych*, *Arm: Parlantes, ou qui chantent*. Jedna z najdawniejszych rodzin Rzymu *Colonnów* używała za godło kolumny w tle czerwonym. Rodzina włoska *Orsini* w Wenecyi zasiedziała, pieczętowała się dwoma Niedźwiedziami. Dom ten wstąpił się później pod imieniem *Cesarinich*, z niego to pochodził Kardynał *Julian Cesarini*, ulubieniec Papieża *Marcina V.* przed obiosem zowiącego się *Otton Colonna*; który wstąpił na stolicę Apostolską r. 1415 a umarł roku 1431, ten to Papież dodał *Cesarinim* kolumnę do ich godła rodzinnego, niedźwiedzia do takowej przykuwszy; zobacz wzór 2gi.

Równie pospolite są herby żywe we Francyi, Anglii, Niemczech, Włoszech i t. d. Trzy znakomite rodziny Pikardyi: *Ailly, Mailly, Crequy* używają za herby przedmiotów stanowiących ich nazwiska, jako to pierwsza: Czosnku polnego, druga młotków, trzecia wreście gałązki sliwy polnej; czyli lubaszkowego drzewa; zobacz wzory 3, 4 i 5ty. Naprzykład rodziny: (Hiszpańska) *Casanova* i (Francuzka) *La Porte* także mają Herby żywe; zobacz wzory 6 i 7. Wielka jest liczba herbów żywych w liczbie herbów prowincyi n. p. Galicja prowincja Hiszpańska używa Kielicha *Calix*, Leon Lwa. Kastylii, zamku *Castellum*. Lyon miasto, lwa i lilij; zobacz wzór 8. Pont Eau de Mer Mostu a nad niém lilij wzór 9 i t. d. Są także herby żywe złożone n. p. rodziny *Tour d'Auvergne* wyobraża lilije, wieże i t. d.

ROZDZIAŁ XVII.

Liczne przykłady herbów żywych.

§. 41. Z herbów Francuzkich żywych wymienimy tu jeszcze: *Delfinatu Prowincyi*, Delfin ryba morska, Rodziny *Pelleré* w Normandyi: głowa ludzka srebrna z najeżonemi włosami, *Peil* po normandzku kudły; zobacz wzór 10.

Rodziny *Miron*: Zwierciadło dookoła galeczkami złotymi ozdobione zobacz wzór 11.

Colbertów, wzór 12, zmija *Coluber*: ta rodzina Szampańska nosiła godło srebrne w Polu lazurów.

Le Porc familia w Bretanii miała za herb Złotego Dzika, w takimże polu; tak oznaczoną jest pieczęć Piotra Le Porc Kawalera i Pana (*Seigneur*) de l'Archuz Rządzącego Miasta (*Capitaine*) *Fougeres* w roku 1430; wzór 13. Wzór 14 jest herb Henryka Ferres Ambassadorsa około r. 1429 żyjącego. Familja bretańska Ferresów już dawno wygasła. Sławny nauką Kanclerz *Ducange Dominus du Frésne* był także herbu żywego. *Quelen* w Bretanii pieczętował się trzema listkami ziele zwanego: ruszczki, mirt dziki. *Quellu quellu*, ziele to po bretańsku, a *Houx* po francuzku; zobacz wzór 15. *Trachelion* w polu lazurów, lew srebrny mieczem takimże, z gardą złotą przenikniony, zobacz wzór 16. *Tranchemer* w Bretanii nosił w herbie nóż srebrny, w takimże morzu z cieniami niebieskimi zanurzony, pole tarczy czerwone, zobacz wzór 17. Miasto Arras, szczury *les rats* za herb miało.

Z Hiszpańskich, Hrabiowie *Figuera*, 5 listków fioletowych w polu srebrnym. *Duc Brancas*, pas srebrny a na nim wieże lazurowe, obok tego nogi gryfów złote; zobacz wzór 18. (Gryf *Branca* po włosku).

Pastoret w polu złotym na pasie czerwonym, pasterz srebrny z takimże psem oglądającym się i napisem: *Bonus semper et fidelis*; wzór 19.

Z Niemieckich *Horn*, w Flandryi, rogi myśliwskie czerwone; wzór 20. *Scaliger*, orzeł czarny mający na piersiach drabinę, *Scala*, czerwoną, wszystko w polu złotym; wzór 21.

Jest i we Francyi Par Hrabia *Cornet*, złote rogi w polu czerwonym za. Herb mający. Przytoczmy jeszcze niektóre herby żywe dla wprawy i przykładu. Herb Marszałka Francuzkiego *Maison*. Dom srebrny w czarne cegielkowanie a nad nim 3 gwiazdy srebrne; wzór 22. Herb sławnego malarza i architekta niemieckiego *Alberta Dürer* brama *Thür* na pagórkach; wzór 23.

Par Francyi Markiz Fontannes, używał Herbu wyobrażającego srebrną fontannę w polu czarnem, a na nagłówku złotym trzy lazurowe szyszki; wzór 24. Herb rodziny *Des Roches* jest skała; wzór 25. *Pommereuil* Jabłka wzór 26. *Solis* słońce; wzór 27. *Luna* księżyc; wzór 28.

Sorbona, sławna szkoła Teologiczna w Paryżu, miała za herb koło fortuny, przez alluzją *sors bona* z napisem: *Vox tonitruū tui in rota*, tak są pieczętowane księgi z jęj biblioteki pochodzące. Godfred V. Hrabia Andegaweński (*Anjou*), miał zwyczaj nosić laskę zakończoną w kształt ziała Janowcu *Genista*, po francuzku *Genêt* nazywanego, i dla tego jego potomkowie otrzymali przydomek *Plantagenetów*, zobacz *Magasin Pittoresque Février an: 1838 pag: 44.*

Herby Żywe jak wszędzie tak i w Polsce są najdawniejszemi, i dotychczas trwa zwyczaj nadawania onych; lecz że wiele rodzin używających herbów żywych wygasło, że inne poprzyjmowały do swych herbów drugie rodziny; ztąd ta rozmaitość Herbów, i familijnych nazwisk. Tak n. p. nieistnieje już dziś rodzina *Wieruszowskich*, kiedy przecieź *Bielski w księdze 1szej Kroniki* swęj mówi: że szlachta tego nazwiska herbem *Złota Wierza* pieczętowała się, herb zaś ten obecnie od innych rodzin jest jeszcze używanym. Bywają Herby Polskie od rzek, miast i innych przedmiotów nazwane, od których także powstały nazwiska rodzin. W Teoryi Heraldyki Polskiej obszernie nad tęp zastanowić się wypadnie,

ROZDZIAŁ XVIII.

© Barwaeb Heraldycznych.

§. 42. Polem *Champ*, *Feld*, *Поле шига* nazywamy przestrzeń Puklerzabowego, erha to na pamiątkę szranków Turniejowych, w których walczyli

Rycerze. Pola te bywają kolorowe, podobnie jak przedmioty na nich wyobrażane. Kolory heraldyczne u Francuzów *Émaux, Couleurs*, u Niemców *Tinkturen, Schmelz, Schmelzwerk*, u Rosyjan Краски щита, u Łacinników *Tincturae Heraldicae*.

Polacy czasem pole mianują dnem, a kolory heraldyczne farbami, barwami, szmelcem, tłem, powłoką. Początkowe tła bywały: Złote, srebrne, miedziane, ołowiane, żelazne i stalowe; z koleją czasu miedź zamienioną została na kolor czerwony, ołów na niebieski, żelazo na kolor czarny, do złota przydano kolor żółty, a do srebra biały. Napotykać się także zdarza w Heraldyce kolory: fioletowy, purpurowy i piaskowy, lecz rzadko. Autorowie Heraldyczni Polscy mianowicie: *Xiąże Jabłonowski* i *Hrabia Kuropatnicki*, pięć kolorów pól w Krajowej Heraldyce przypuszczają; to jest: 1, Złote albo żółte; 2, czarniawe albo piaszczyste; 3, czerwone; 4, błękitne; 5, nakoniec purpurowe. Najdawniejszemi czasy trzy tylko były kolory pól w ojczystej Heraldyce, jak mówi Okolski, to jest: *złote, srebrne i krwawe*. Złote nadawano w nagrodę po wygranej walce, białe udzielano dowódczom wojsk, krwawe nareście najemniczemu wojsku. *Chlebowski Wizerunek stawy Sarmatów*, w témże mniemaniu utwierdza. *Tunica Punicea* już u Rzymian znakiem walki była. *Bielski* w Kronice X. 1. opiewa że Bolesław Krzywoust oblegając Białogród dwie tarcze jedną białą na znak pokoju, a drugą czerwoną na oznakę wojny do obywateli tamecznych posłał i t. d., był więc od niepamiętnych czasów kolor czerwony symbolem wojny, a biały pokoju. Z upływem czasu powiększyła się liczba kolorów, tak w Polskiej jak w zagranicznej Heraldyce.

Już od dwóch przeszło wieków *Petra Santa* około r. 1630 i *Marcus Vulson de la Colombiere* około roku 1639 podali sposób oznaczania kolorów heraldycznych kreskowaniem, haszowaniem: *Hachures, Schraffierung* w sposób poniżej opisany. Niektórzy wynalazek ten przypisują *Francquartowi* Niemcowi, na co Francuzi przystać niechęcą.

Kolory heraldyczne zowią się po francuzku *Emaux*; wyraz *Email* pochodzi z włoskiego *smalto* według *Menage*, wiodącego swój początek od łacińskiego *Maltha* gatunek cementu czyli kompozycji z szkła kalcynowanego, soli i metalów któremi powłóczono złoto; zob. *Landais Diction: de la Langue Franc.* Kolory: niebieski, czerwony i czarny zowią się kolorami kruszcowymi; *Bronze*, one bowiem jak rzekłem wyżej zastępują metale. Kruszcze złoty i srebrny nazywają się szlachetnemi. Znaki planet w Alchemii używane służą niekiedy do oznaczania kolorów Heraldycznych. Francuzi przypuszczają 11, a Anglicy 13 szmelców czyli barw. Szczegóły dotyczące barw Heraldycznych Polskich, opisałem we właściwem miejscu w *Teoryi Heraldyki Polskiej*.

Pomiędzy barwami heraldycznemi francuzkiemi liczą: dwa kruszcze, cztery futra i pięć kolorów; w Herbarstwie angielskiem są dwa kruszcze, cztery futra, dwa kolory angielskie i pięć zwykłych.

T A B L I C A

WYJAŚNIAJĄCA BARWY HERALDYCZNE.

Numer blejący	Wymienienie Powłok	Jak się ozna- czają.	Kolor	Znaki Al- chemicz:	Wzór	U w a g i.
	<i>a, Kruszcze albo metale.</i>					
1	Złoto.	Kropkami	Złoty, żółty	☉	37	<i>Pointillez</i> kropki
2	Srebro.	Pole białe	Srebrny, biały	☽	38	
	<i>B, Kolory.</i>					
3	Lazur, błękitny modry, niebieski.	Linje (<i>hache, ha- chures</i>) poziome	Niebieski	4	39	
4	Czerwony, krwa- wy	Pionowe	Czerwony	♂	40	
5	Zielony	kreski od prawe- go do lewego	Zielony	α	41	
6	Czarny, piasko- wy	Poziome i prostopadłe na krzyż	Czarny	ε	42	
7	Purpurowy	Kreski od lewego do prawego	Fioletowy		43	
	<i>C. Futra</i>					
8	Gronostaje, <i>her- mine</i>	Muszki czarne na polu białem	—		41 a, b, c, d, e, f.	
9	Gronostaje czar: <i>Contre hermine</i>	Muszki białe na polu czarnem	—		45 a, b, c	
10	Dwubarwne, <i>Vair</i>	Dzwonki białe i niebieskie	—		46	Dzwonki po- tobne ogrodni- czym do roślin używany
11	Dwubarwne od- wrotne, <i>Contre Vair</i>	Dzwonki niebie- skie i białe lub białe i czerwone	—		47 a, b, c, d, e	
	<i>D, Kolory an- gielskie</i>					
13	Krwawy, <i>sangui- née</i>	Linje dyagonal- ne na przemian	Cielisty		48	
14	Pomarańczowy albo śniady, <i>orange</i>	Dyagonalne prostopadłemi prze- cięte.	Jutrzejki pomarańczowej		49 a	

Rzadko, zdarzają się jednak u Francuzów tła następujące: *Herminite* wzór 49 b, tem się od Gronostajów różni, że zamiast białego ma pole żółte z czarnymi muszkami; inaczej zowią go: *Or semé d'hermine de Sable*. *Menu Vair* tło białe w takież dzwonki. *Menu Vairé* albo *Vairé* tem się różni od *Vair* że zamiast tam wchodzących kolorów ma inne, naprzykład czerwony i żółty.

§. 43. Symboliczne znaczenie kolorów używanych w Heraldyce jest następujące: Złoto i kolor żółty był oznaką potęgi, mocy, siły, bogactwa, wiary, czystości i stałości, u Francuzów zowie się *Or*; u Niemców *Gold, Gelb*; u łacinników *Aurum*. Srebro, i kolor biały *Argent, Silber, Weiss, Argentum*, nieskazitelność i panieństwo symbolizował. Kolor czerwony *Guele, Belic, Belif* czasem *Gueles, Roth*—u dawniejszych Polaków czerwień, kolor krwawy męztwo i śmiałość przypominał; kolor czerwony od czasów najgłębszej starożytności miał wielkie znaczenie. Rzymianie, a nawet już Fenicyanie purpurę nad wszystko cenili. *Jan de Bado Aureo* mówi: Szkarłat Fenicki oswaja Rycerzy z kolorem krwi, do której widoku przyzwyczajając się powinni. Był to kolor Cesarski; czerwonym atramentem podpisywali się Imperatorowie i wyżsi Urzędnicy. Wyraz *Guele* wywodzą od Arabskiego *Gulud* co znaczy czerwony, lub od łacińskiego *Gulo*, jakieś drogie futra tego koloru do strojenia szyi używane. Powłoki czerwone puklerzy rycerskich dały początek częstemu użyciu tego koloru w Heraldyce. Miłość Boga, i bliźniego, sprawiedliwość tem kolorem oznaczano. Kolor błękitny, lazuruwy, majestat, królestwo, piękność znaczył. Wyraz *Azur* oznaczający tę barwę po francuzku, pochodzi z włoskiego *Azuro*, u Hiszpan *Azul*, u Arabów *Lazourd*. Jest to gatunek minerału z którego wyrabia się bardzo piękna niebieska farba.

W herbach osób niższej godności od Baronów, kolor niebieski zowią Francuzi *Saphir*, z greckiego *σάπιρος* po łacinie *Saphirus*, u Chaldecyzyków i Hebrajczyków *Sappir*. Kolor błękitny dawniej także w wielkiej był cenie. Zielony *Grün* po niemiecku, *Verd* albo *Sinople* po francuzku, od Sinope mia-

sta w Azyi, gdzie dawniej najlepszy ten kolor robiono, znaczy nadzieję, swobodę, cześć, wiarę i obfitość.

Piaskowy w końcu czyli czarny *Sable ou Noir*, u Niemców *Schwartz*, naukę, skromność i poświęcenie się przypominał. Francuzi zowią go czasem *de Fer* żelaznym. Purpura, *Pourpre* albo szkarłat *Ecarlate* od *Scarleta*, *Scarletum* barwa Władców od niepamiętnych czasów.

ROZDZIAŁ XII.

Wszelkie o kolorach heraldycznych.

§. 44. U Francuzów kolory heraldyczne zowią się czasem stósownie do używanego na oznaczenie onych kreskowania, czyli nasiekiwania.

Czerwony *en Pal*.

Niebieski *en Fasce*.

Zielony *en Bande*.

Purpurowy *en Barre*.

Heraldycy piszący po łacinie, mianowicie *Spener*, mianują je w tym języku jak następuje: Złoto *aurum*, srebro *argentum*, czerwień *rubens color*, błękitny *ceruleus*, czarny *niger*, zielony *viridis*, gronostaje *vellus herminicum*, dwubarwne tło *veir*, *vellus varium*. Kolor czarny według wielu jest futrem, a szczególnie futrem sobola *marie zibeline*, które wiadomo że jest najpiękniejszej czarności. Lecz wielu mniema że to jest czarna ziemia symbolizująca zamknięcie, i ciemnotę. *Marte Zibeline* zowią po łacinie *Zabuła*, *Sabuła*, *Sabulum*. Heraldycy dawniejsi na pochodzenie tego wyrazu niebaczni polieżyli tło pomienione pomiędzy kolory nie futra, sądząc że to jest *sable de Forge*, zob: *Mannel Lexique Ed: 1735 Hist: Nat: de Mr: de Buffon T. XI, pag: 25 Ed. in 12 de 1770 Encycl: T. XXIX pag: 585 Art: Sable*.

ROZDZIAŁ XX.

Jeższe o Futrach Heraldycznych.

§. 45. Dawniej gronostajowe futro samym tylko Panującym i Xiążętom do noszenia pozwolone było; używano go nawet przy Mitrach Xiążęcych, i Arcyxiążęcych; podbijano, i do dziś dnia podbijają onym płaszcze Monarchiczne, zowie się ono po niemiecku *Hermelin*, *Härmelin*, *Koenigswisel* a po rosyjsku Горностаѣ. Plinusz zwierzątko to zowie szcurem armeńskim *Mus Ponticus* jest ono świetnej białości. Kuśmierze przyszywali do tego futra ogonki czarnych lombardzkich baranków, i takie właśnie Gronostaje Heraldyka wyobraża. *Moucheture d'Hermine* mówi się wtenczas gdy liczba ogonków gronostajnych jest wymieniona, czyli określona. Wzór 50 przedstawia czasem używane wyobrażenie futra.

Wyraz *Vair* pochodzi od łacińskiego *Varius*, po polsku można tłumaczyć to cętkowane. Są to tego gatunku zwane u Francuzów *Vair en pointes*, *Contre Vairé*, *Vair affronté*, *Vair en Pal*; których układ łatwiej wyobrazić sobie będziemy mogli, gdy poznamy znaczenie technicznych Heraldyki wyrazów. *Panne* jest każde to futrzanne, *Peaux Velues* zowią niekiedy to cętkowane. Futra są symbolem władzy, wielkości i potęgi; wprowadzono je za czasów Turniei. Kolory heraldyczne według *Menestriera* i wielu innych pochodzą od barw którei odznaczały się partyje czyli kadrylle w walkach turniejowych, już nawet w dawnych igrzyskach, jako to w Państwie Rzymskiem Wschodniem, istniały partye takowe, z których godniejsze wspomnienia są: Alba, Rosea, Veneta et Prasina od kolorów swych szat tak nazywane.

ROZDZIAŁ XXI.

O kilku jeszcze Barwach Heraldycznych rzadko używanych.

§. 46. Wzór 51 przedstawia tło luskowe *Schuppicht* po niemiecku, *Ecaillé* po francuzku.

Wzór 52 Herb rodziny francuzkiej *Arquinvilliers* jest tła zwanego *Papilloné* luska z futrem połączona — *Carnation* karnacya, czyli kolor naturalny ciała ludzkiego, oznacza się kilku małemi prostokątami strzechami na licach; zobacz *Encyclopedie Art: Carnation*. — *Rink z Altdorf*, znakomity Heraldyk kolor naturalny albo barwę przyrodzoną przedmiotów oznaczać radzi według wzoru 53.

Wielu Heraldyków Angielskich wprowadza jeszcze do Heraldyki kolor zwany *Tanné* cisawy. *Tanné* mówi Encyklopedja, kolor heraldyczny mieszczanina czerwonego i żółtego; w Anglii zowią go *Hyacinthe* a w Herbach Xiążąt *Tête ou Sang de Dragon*.

ROZDZIAŁ XXII.

O Tarczach albo Puklerzach.

§. 47. Powiedziałem już powyżej, że tarcze albo puklerze obranemi zostały na miejsce najzwyczajszego wyobrażania herbów; dla tego zowią one pospolicie główną albo znakomitą ich częścią *Haupt Stück*. Tarcza po francuzku *Ecu*, *Schild* po niemiecku, *Scutum* po łacinie, u Rossian Гербовый щит. *Scutum* z greckiego *σχοτος* znaczącego skóra pochodzi, bo z tego materiału najdalejniejsze tarcze bywały. Drugie nazwisko łacińskie *Tergum* grzbiet

oznaczające, przekonywa także że z skór pierwiastkowo tę broń odporną wyrabiano.

§. 48. Środek tarczy albo puklerza zowie się u Francuzów *Tout*, po polsku Serce tarczy *Point d'Honneur — Honorable de l'Ecu* zowią Francuzi główną część herbu. Wieloliczne są kształty tarcz i rozmaite ich położenia. *Position, Stellung*, są albowiem tarcze: zwykle to jest, prostopadle czyli pionowo postawione. Przewrócone czyli spodkiem do góry obrócone, *Scutum inversum Scutum sterile* cechujące herb bezpotomnego i ostatniego rodziny jakowej potomka; zobacz wzór 54.

Tarcze na prawą lub lewą stronę nachylone *Conché* po łacinie *Inclinatae*. Xiążę Jabłonowski mówi: „Córka Szlacheckich przed zamęściem na pieczętkach lub pogrzebach (?) powinna być tarcza na bok pochyłona i udłużniana, od zasłużonych rycerzy też używana.”

Lecz Heraldycy Francuzcy *Conché* nazywają puklerz co do położenia *Position* na prawo nachylony a *Conché a gauche* na lewo nachylony; zobacz wzory 55 a, i 55 b. Wzór 56 wskazuje początek tarcz nachylonych.

§. 49. Co do kształtu *Éaçon* najużywawsze puklerze są:

1 Trójkątne, trzyróżne, u Xięcia Jabłonowskiego trzykrotnie, dawniejszym Rycerzom na rumakach walczącym najzręczniejsze; wzór 57 a, wzór 57 b także tarcza z bokami zaokrąglonemi. Oba gatunki puklerzy trójkątnych, dziś mniej od innych są używanemi.

2 Sztandarowa, chorągwianna tarcza *Panner, Banner Schild, Ecu en Banniere*. u Kola tarcza w poprzec; wzór 58. Wzór ten wystawia chorągwianną czworodzielną tarczę.

3 Sercowa albo sercowata, jak mówi *Encyklopedia Obrazowa* czyli Panieńska *scutum cordis formam habens*; wzór 59 a, b.

4 Niemieckie *Cartouches, Sc: Germanica* czyli wycinane, wyrzynane, w karton lamane nader rozmaite, ze spodu, z wierzchu i z boków—U Kola *Traktat krotki o Heraldycie*. Tarcza niemiecka zowie się w blachę staro-

świecką. Wzór 60 przedstawia tego gatunku tarczę, o której poniżej jeszcze mówić będę.

5 Francuzka *Ecu Ordinaire pointé par le bas, Scutum Gallicum*. Xiążęca domy, mówi Xiążę Jabłonowski najwięcej takich tarcz używają; zob. wzór 61.

6 Włoskie, owalne, jajkowate *Sc. Italicum, Rondelle*, wzór 62.

7 Hiszpańskie *Ecu Espagnolle-Ecu carré arrondi par le bas, Scutum Hispanicum*; wzór 63.

8 Rutowa tarcza *Rhombata, Rauten Schild, Losange* czyli Niewieścia, mieć powinna siedm części szerokości, a ośm wysokości. Żony Parów Angielskich w swych herbach takich tarcz używają. Takiegoż kształtu bywały tarcze herbów córek szlacheckich w dawnej Francji. *Encyklopedia Obrazowa* tarczę tego kształtu nazywa kwadratową skośną—u Koła w szybę rogatą; wzór 64.

9, Okrągła tarcza *Rondelle*, przywodzi na pamięć puklerze Amazonek *Peltae* zwane, Mincarze najwięcej tego kształtu tarcz używają; zob. wzór 65.

10 Xiężycowe *Mondförmig*, wzór 66 a, b.

11 Dawne albo starożytnego kształtu tarcze przedstawiają: wzory 67 a, b, c, d, e, f, g.

12 Tarcze używane w herbach Duchowieństwa Angielskiego, wzór 68.

13 Tarcza używana w Herbie Wielkiej Brytanii, i od szlachty Angielskiej, wzór 69.

§. 50. Widzimy zatem że tarcze włoskie są owalne, francuzkie mają spód wygięty, hiszpańskie takież lecz więcej zaokrąglony, że tarcze niemieckie są wykręcane, a starożytne podobne używanym w boju przez Greków i Rzymian. Na półwyspie Pirenejskim najużywanejsze są puklerze mające spodek w łuk wygięty.

§. 51. Pan *Castelier de Tour* autor artykułów heraldycznych umieszczonych w *Encyklopedyi Francuzkiej*, takie przepisuje proporcje tarczom herbowym: siedm części szerokości, a ośm wysokości, promień zaokrąglenia

u spodu: pół takiej części. Puklerze z jęczyzkiem u spodu, według dawniejszych Heraldyków używane od domów szczytających się przodkami Xiążęciami. Zobacz wzór 70.

§. 52. Są Tarcze z wykręcanemi brzegami do Niemieckiego gatunku należące, bardzo rozmaite: zob. wzory 71. a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, w, x, y, z, A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, W, X, Y, Z, aa, bb, cc, dd, ee, ff, gg, hh, ii, kk, ll, mm, nn, oo, pp.

§. 53. Tarcz owalnych najwięcej dawniej używali Duchowni, mianowicie z labrami, czyli naramiennikami, to jest: ozdobnemi brzegami; wzór 72 a, b, Tarczki naksztalt Puklerzy Amazonek; wzór 73 Tarcza Orła Jagiełłońskiego; wzór 74 a, b, Tarcze Gonitwowe albo Turniejowe, według Kola z uszkami; wzór 75 Puklerz z uszami; wzory 76 a, b, Puklerze z naramiennikami.—Co do położenia zowią się Tarcze po łacinie: Zwykle *S: Erecta*; Nachylone *Obliqua*; Przewrócone *Inversa*.

ROZDZIAŁ XIII.

© Herbach Składanych.

§. 54. O herbach składanych albo z kilku złożonych, to jest uwagi godniejsze: że w środku tarczy *A*, wzór 77 umieszcza się herb własny—na dzielnicy *B* herb matki; na dzielnicy *C* babki z ojca; na *D* babki swojej; a na dzielnicy *E* prababki ojca.

Kanonicy i inne wyższe Duchowicństwo: zob: wzór 78 zwykło mieć w dziale *A* herb własny; w dziale *B* herb ojca i dziada; w dziale *C* herb matki; w dziale nakoniec *D* herb babki żony dziadka.

§. 55. Takie podziały zowią się u Heraldyków po łacinie piszących *Insitus*; muszą one zawsze tak bydź zapelnianemi, aby zachowanem było starszeństwo strony prawej, przed lewą, zobacz wzór 79.

Les Quartiers des Alliances. Są podziały Puklerza, mieszczące na sobie herby przodków; zowią się one po Francuzku: *Pennons Genealogiques*; po łacinie: *Pennosum Stemma*.—Puklerz taki mieści na sobie wiele herbów rodzin, od których używający herbu pochodzi, służy on za objaśnienie wyvodu szlachectwa. Bywają niekiedy takie Puklerze mające do 32 podziałów *Quartiers*; Francuzi mówią: *Parti de sept trois coupé de trois* Najczęściej tarcze składane mają 16 podziałów i zowią się *Parti de trois coupé d'autant*. Według powszechnie przyjętego zwyczaju potrzeba 16 podziałów zapelnąć herbami wstępnymi, aby się wywieść z czterech pokoleń szlachectwa, zwykle wymaganych od tych, którzy życzą sobie należeć do pewnych Instytucyi i t. p.

Jak postępować należy opisując herb z takich części złożony, zobacz we właściwem miejscu poniżej; Xiążę Jabłonowski mówi: „Tarcze są: *mające skrzydła (Pennosae) Związane, Rozdarte, Akademickie, od Dziedzin, od Urzędów, Szlacheckie, Kościelne, Miejskie*; kompartmenty koło Puklerzy służyć Kupcom i Mieszczanom uszlachconym. Labry są to różno-listne laury, mówi tenże: czasem herby męża i żony, mieszczą się po stronach tarczy prostopadle podzielonej, uważając na starszeństwo stron. Tarcza rozdarta według Xięcia Jabłonowskiego jedynie Królom lub udzielnym Xiążętom, przynależy, którzy swój herb po lewej stronie kładą, a po prawej Państw, Królestw, lub Xięstw nad któremi panują.

§. 56. Mówiąc o puklerzach wspomnieć jeszcze wypada: *Ecus accotés*, tarcza obok tarczy umieszczona *Ecus lies*, obręczami, pętami połączone—*Ecus accollés* herb jeden koło drugiego umieszczony, np. herb Francyi i Nawarry, takie herby zowią się spięte, obok stojące *Ecus inserés, chargés* jedna na drugiej znajdujące się Tarcza *Ecus entés* wszczepione zob. wzór 80.—

Bywają Puklerze na których do kilkudziesięciu herbów się znajduje, pilnie uważać należy, że znaki herbowe na tak złożonych herbach znajdujące się, są herbami rodzin spokrewnionych lub przybranemi, a nie cząstkami jednego herbu, o czém obszerniej później; wzory 81 a, b, c, d, e, f, g; przedstawiają porządek rachowania pól w tak złożonych herbach. Po facinie części tarczy zowią się jak następuje zob: wzór 77: *A, Cephalus scutum* główna tarczka, *B Laterale* poboczna, *C Superior basis*, *D Infima basis*, *E Castricum Scutum*—Serce natarczy (?) zob: Heraldykę Xięcia Jabłonowskiego.

ROZDZIAŁ XXIV.

© częściach naprzędnie w ogólności.

§. 57. Części naprzędnie, główne, przednie albo zaszczytne, zwane także pierwiastkowemi albo znamienitemi *Figurae honorariae sen Heraldicae. Pieces Honorables. Les Charges Heraldiques. Ekrenstücke, Heroldsfiguren. Верхняя часть щита, перевязка.* Przy tworzeniu najstarożytniejszych herbów użyte, stanowiły idealną, czyli heraldyczną wartość symbolów herbowych, a wyobrażenie ich, z przyrodzenia lub sztuki pożyczone zostało. Jest ich najgłówniejszych siedem, a mianowicie:

- 1, Głowica herbu; wzór 82, 82 a.
- 2, Słup albo pał; wzór 83.
- 3, Belka poprzeczna; wzór 84.
- 4, Krzyż zwyczajny albo pionowy; wzór 85.
- 5, Wstęga; wzór 86.
- 6, Krokiew—mianowicie zwyczajna czyli ku górze; wzór 87, wzór 87 a, krokiew pochodzista.
- 7, Nakoniec krzyż świętego Andrzeja albo skośny—wzór 89.

Policzają jeszcze w poczet części naprzędnich, krzyż świętego Antoniego; wzór 89.

Drag; wzór 90.

Laur albo gronostaje; wzór 91.

Wolną przestrzeń; wzór 92, 92 a.

Spadek albo trzecią część tarczy herbowej; wzór 93.

Brzeg zagięty puklerza; wzór 94.

Rozsochacz; wzór 95.

Obwódkę; wzór 96.

§. 58. Heraldycy Niemieccy następujące części naprzędnie przypuszczają:

Der Pfahl, słup.

Der Balken, balka.

Der Sparren, krokiew.

Das Kreuz, krzyż.

Das Gitter, krata.

Der Cirkel, koło.

Die Kugel, kula.

Die Einfassung, oder die Leiste obwódka.

§. 59. *Surcharges* zowią się części naprzędnie, na których znajdują się przez całą ich długość pasy innego koloru, każda z części naprzędnich bywa ograniczona liniami prostymi, albo ząbkowanemi *Engrele* od *gracilis*. *Castellier de Tour* chce aby każda z nich miała $\frac{2}{7}$ szerokości puklerza; *Rempli* są części naprzędnie całe jednego koloru, *Bordée* mające brzeżki odmienną barwy.

O CZĘŚCIACH

NAPRZEDNICII W SZCZEGÓLNOŚCI.

ROZDZIAŁ XXV.

© Głowicy herbów.

§. 60. Głowicą herbu *Scuti seu Tergi Caput; Schildhaupt; Понезной разрыв занимающей треть верхняго щита* (Tatiszczew Słownik Francuzko-Rossyjski Tom I, str: 363) czyli wierzchem herbu według Troca nazywami oddzielnie wyższej części puklerza linią prostą, zob: wzór 82, a Xiążę Jabłonowski zowie to linią pełną; wyraz francuzki *Chef* oznacza także nakrycie herbu, czyli puklerza jako to: hełm i t. p., np. wzór 82.

Oddzielenie głowicy zajmować powinno według autorów Francuzkich jedną trzecią część wysokości puklerza.

Najużywanisze gatunki głowic są następujące:

Chef Abaissé, nagłówek zniżony, poniżony czyli taki, który ma jedną trzecią część szerokości zwykłego, i od wierzchu tarczy oddzielony jest kolorem podobnym temu, nad którym się znajduje, zob: wzór 97.

Ajouré głowica zwykłej szerokości od wierzchu puklerza oddzielona barwą odmienną od tej, nad którą jest umieszczona; zob: wzór 98.

Bandé na sześć części liniami dyagonalnymi podzielona, zob: wzór 99.

Charge różnemi przedmiotami ozdobiona; zob: wzór 100.

Consu kolorowy, lub kruszczowy nagłówek, nad połami kolorowemi, lub kruszczowemi położony, Trzec nazywa go przyłączonym.

Chevronné nad krokwią umieszczony, zob: wzór 101.

Palé nad słupem lub inną figurą naprzecnią położony, np. *Bandé-Bar-ré* etc.

Denché podspodem ząbkowany, zob: wzór 102.

Echiquité nagłówek szachowany, wzór 103.

Emanché spód w kształcie kilku kątów mający, wzór 104.

Grele zęby z zaokrągleniami wewnętrznymi mający, wzór 105.

Retrait ou Rompu, o połowę zwykłego, albo według innych od jednej trzeciej części wysokości tarczy węższy, zob: wzór 106.

Surmonté nakryty.

Supporté dolnemi częściami herbu podparty.

Soutenu głowica mająca pod sobą, lub nasobie: dewizy, godła, napisy i t. p

Uni z drugą połączona, wzór 107 głowica nakryta podparta *Chef soutenu surmonté*.

ROZDZIAŁ XXVI.

© słupie albo palu.

§. 61. Pal albo słup, Палъ, колъ, *Palus*, *Pfahl*, *der Längstreif*, *Pal*, po francuzku w liczbie mnogiej *Paux*, którego imie francuzkie wyprowadzają od *Tapis Etoffe de soie*, *pal de Tapisserie* według Ducanga był początkowo

oznaka juryzdykeyi i władzy. W herbach hollenderskich oznaczał tamy i groble, szerokość słupa jedną trzecią część szerokości całego puklerza wynosi.

Wzór 108 *Tiercé en pal*: tarcza na trzy równe części prostopadle podzielona, w której trzy są kolory, to jest: jedna barwa słupa, a dwie rozmaite pół bocznych Encyklopedia obrazowa mówi: na trzy pasy prostopadle podzielona tarcza. *Ecu Palissé* Troc tłumaczy końcami kołowemi poprzekładana. Wzór 109 *Ecu Palé* upalowana u Troca puklerz 6 lub 8 palów mający *Vergeté*. Wzór 110 *Ecu Contrepalé* takie urządzenie palów że: na tarczy przeciętej (*Coupe*) słupy od linii podziału są kolorowe na palu metalowym od góry; a od dołu metalowe na polu kolorowym, lub przeciwnie wzór 111. *Pal abaisé* wierzchu puklerza niedochodzi; pal ostro u końca zakończony *agnisé* (*acuminatus*), wzór 112 (*Zugespitz*) u Niemców; pal zwany *Fretté* wzór 113; *Pal ondé* wzór 114; *Pal fiché* wzór 115, 115 a; *Pal flamboyant* płomienisty wzór 116; *Pal Brochante* wzór 117; *Pal Bandé* wzór 118.

ROZDZIAŁ XXVII.

© balce poprzecznej

§. 62. Balka poprzeczna *Fascia*; *der Balken* po niemiecku lub *der Querstreif*; *Fasce* po francuzku; *Повязка* po rossyjsku. Powinna być dwie siódme części całej wysokości tarczy szeroka; *Fascé* tarcza z kilku belkami wzór 119 bywa ich 4, 6, 8, jeżeli zaś jest 10 lub 12 to Francuzi taki puklerz zowią *Burelée*.

Fascé Denchée balka z obu stron ząbkowanie mająca, *feuilles de scie*. Są to belki z jednej tylko strony ząbkowane wzór 120 a. Wzór 121 *Fascé contrefascé* puklerz z różno-kolorowemi belkami *fascé* tak urządzone, że

podział prostopadły dzieli tarczę na dwie równe części, a tła pola i belki tak są ułożone na przemian, że belki kolorowe są na polu kruszcowym i przeciwnie pole kolorowe ma belki kruszcowe.

Gatunki belek poprzecznych używawsze są: *Bretesées, Crenelées, Engrelées, Echiquitées* szachowane wzór 122. *Entées, Ondées, Fretées, Losangées* i t. d. *Entées-ondées* wzór 123. Kształt wymienionych belek, znając znaczenie wyrazów technicznych Heraldyki, łatwo sobie wyobrazić; przeto rysów takowych nie zamieszczam. *Hamaide, Hamade*: belka poprzeczna z trzema bindami co się wierzchu tarczy nie tykają. *Supportante* mówi się o belce poprzecznej, gdy nadnią jest jakie wyobrażenie.

ROZDZIAŁ XXVIII.

© krzyż.

§. 63. Trzecią z części naprzędnich jest krzyż zwyczajny czyli pionowy *Croix ordinaire; das Gemeine Kreuz*: Крестъ, bardzo w herbach częsty; początek krzyżów odnosi się do epoki wojen krzyżowych nim cechowały się puklerze wyprawujących się na wojny święte. *Leighs, Sylvanus, Colombiere, Morgan, Upton, Joannes de Bado Aureo* piszą o wielkiej bardzo liczbie gatunków krzyżów nader obszernie—my ograniczymy się wymienieniem gatunków używawszych, krzyż zwykły u łacinników *Cruz Plena, Croix plein ou Ordinaire* u Francuzów, u Włochów *Croce piena* ma mieć jedną piątą szerokości puklerza, wtenczas zaś kiedy ma na sobie jakowe wyobrażenia, szerokość ta do jednej trzeciej części szerokości puklerza powiększa się. Powiedziałem już wyżej: że dawniejszemi czasy krzyże nadawane były za herby osobom wierze świętej zasłużonym i tak: Francuzcy krzy-

zowcy cechowali się krzyżami srebrnymi na puklerzach, Angielscy nosili je złote, czarne Niemcy, niebieskie Włosi, a Hiszpanie czerwone. Wspomniony *Colombiere* liczbę kształtów używanych krzyżów do 72 posuwa; zwykleszych jednakowo trzydzieści gatunków z okładem wyliczyć można. Tak w herbarstwie państw, prowincyi, miast, jak w herbach rodzinnych wyobrażenie rozmaitych krzyżów, nader jest częste. Następujące gatunki krzyża pionowego są najzwyklejsze: *Alaisée*, końcami brzegów tarczy nietykający się wzór 124 a, *Anrée* kotwiczny wzór 124 b, *Bourdonnée* kule na końcach mający wzory 124 c, *Bretessée* ramiona blankowane mający wzór 124 d, *Cercelée* wzory 124 e, 124 e bis, *Croisée* wzór 124 f, *Clechée* wzory 124 g g bis, *Dentelée* ząbkowany wzór 124 h, *Écôtée*, *Escôtée* sękowaty wzór 124 i, *Ecartelée* z odmiennych kolorów złożony wzór 124 k, *Echiquitee* w szachownicę wzór 124 l, *Fleurdelisée* lilije po końcach mający wzór 124 m, *Fourchée* wzór 124 n, n bis, *Haignonnée* wzór 124 o, *De Malthe* Maltański wzór 124 p, *Patriarchale ou a double traverse* inaczéj *Espagnole*, patryarchalny albo hiszpański wzór 124 q, krzyż ten zowie się także Lotaryńskim wzór 124 r, *Potencée* w kształt kuli podpasznej *Patée* na końcach okrągło wycięty wzór 124 s, *A pied aguissée*, wzór 124 t, *De Saint Antoine ou Tau*, wzór 124 u, *Losangée* wzór 124 w, *Treflée* z listków koniczowych złożony wzór 124 v, *Treflée a pied aguissée*, wzór 124 x, *Rempli* wzór 124 y, *Etoilée* w kształt gwiazd y wzór 124 z, *Herminée* gronostajowy wzór 124 aa, kręcony *Tortillee* wzór 124 bb, małe krzyże św. Antoniego wzór 124 cc.—Inne gatunki krzyżów jako mniej używane pomijam, niemogę jednakowo przemilczeć następujących: *Gringolée* wzór 124 dd, *Fourchetée* wzór 124 ee, *Engoulée* wzór 124 ff, *Fretée* wzór 124 gg, *Ondée* wzór 124 hh, medalowy wzór 124 ii, zwany po włosku *Fitta* wzór 124 kk. Nakoniec węgierski, *doppia biforcata* po włosku wzór 124 ll, ścięty *troncata* wzór 124 mm, gwiazda *Stella* wzór nn. gatunek krzyża z Heraldyki Spenera wzór 124 oo.

ROZDZIAŁ XXX.

© krokwi.

§. 64. Krokiew, krokwa, kozielek, po francuzku *Chevron*, po łacinie *Cuper*, *Cantherius*, *der Sparen* po niemiecku, pochodzić ma od strzemion dawnego kształtu. Znakomitsze gatunki krokwi są: *Abaisé* zniżona wzór 125 a, *Alaisé* brzegu puklerza nietykająca wzór 125 b, *Appointes* krzyż z krokiew, wzór 125 c, *Chargé d'une autre* mająca drugą na sobie wzór 125 d; *Couché* leżąca, brzegów tarczy niedotykalająca wzór 125 e, *Contourné* leżąca wzór 125 f, *Coupe en chef* u wierzchołka ucięta wzór 125 g, *Contre pointes* wzór 125 h, *Contre potences* wzór 125 i, *Denché* wzór 125 k, *Ecimé* wzór 125 l, *Failli ou Rompu*, wzór 125 m, *Ondé* ukośna wodnowarzystego koloru mówi *Troc* wzór 125 n. Jeszcze inne gatunki krokwi używawsze są: *Parti* wzór 125 r, *en Pal* wzór 125 p, *Ployé* wzór 125 q, *Ployé renversée* wzór 125 r, *Rompu* wzór 125 s, *Renversé* wzór 125 t, *Renversé entrelacé* wzór 125 u, wzór 125 w, krokiew z głowicą połączona, *Chevronné* wzór 125 x Tarcza z kilku krokwiami których liczbę opisując herb wymienić należy, *Contre Chevronne* tarcza podzielona krokwiami mająca dwa kolory na przemian ułożone wzór 125 y, *Chaussé* krokiew przewrócona końcem spodku tarczy dotykająca, inaczej *Ch: Renversé*.

ROZDZIAŁ XXX.

© wstędze.

§. 65. Wstęga po francuzku *Bande*, *Baltheus dexter* od wyrazu *Bandum* w zepsutej łacinie Sztandar, po grecku *Βανδος* u dawniejszych Polaków *Binda* albo *strefa*, po rossyjsku *Поясъ*, po niemiecku *eine Binde*, *der rechte*

Schrügbalken rozciąga się od wierzchu strony prawej do spodu strony lewej puklerza, szerokość jej wynosi jedną trzecią część wysokości tarczy. Wstęga zwana u Francuzów *Uni* $\frac{2}{7}$ szerokości tarczy trzyma, *Chargée* nazywa się wstęga ozdobiona przedmiotami $\frac{2}{5}$ zwykle szerokości tarczy mająca *Baton ou Bande de devise* jest wstęga jedną trzecią część zwykłej szeroka. Wstęgi podobnie jak inne części naprzędnie bywają. *Componées* z kolorowych i kruszczowych części złożone, *Dentelées*, *Engrelées*, *Denchées*, *Bretesées*, *Echiquitées*, *Potencées*, *Accompagnées*, *Chargées* i t. d. Bywają tarcze po kilka wstęg na sobie mające, opisując takowe, liczbę onych wymienić należy *le Baton peri*, jest wążiuteńka i krótka wstęga w środku tarczy znajdująca się, wzór 126, *Filet* jest wstęga $\frac{1}{3}$ zwykłej szeroka, *Contre Bacton et Contre Barre* wążkie wstęgi i drąg w herbach zagranicznych używane; *Bastogne* wstęga wierzchnim końcem brzegu tarczy niedotykająca; *Liston* wążka binda z napisem; *Amades* trzy wążkie bindy od siebie równoodległe; *Bandelette* jest wstęga mająca $\frac{1}{5}$ szerokości tarczy, a *Jaretiere* (podwiązka) połowę zwykłej wstęgi szeroka; *Valeur* czwartą część zwykłej szeroka; *Ruban* jest czwartą częścią *Valeur*—*Bande de Droite* zwykła wstęga, *Bande Senestre* toż samo co *Barre* albo drąg. Wzór 126 a, wyobraża tarczę zwaną u francuzkich Heraldyków *Bandé contre bandé*.

ROZDZIAŁ XXII.

© krzyż św. Andrzeja.

§. 66. Krzyż ten ma imię od tego świętego Apostoła, któremu za narzędzie męki posłużył, wyobraziłem go na wzorze 88. Inaczej nazywa się *Croix Bourguignote ou de Bourgogne*, zdarza się widzieć herby z kilku krzy-

żami św: Andrzeja pomniejszemi, np. herb rodziny francuzkiej *Balzac*, wzór 124 pp,—po francuzku zowią ten krzyż częstokroć *Croix de Saint André* albo *Sautoir*. Gatunkiem krzyża św: Andrzeja czyli krzyża ukośnego jest *Sautoir Aluisé* czyli krzyż takiż brzegów puklerza nietykający się; są prócz tego krzyże św: Andrzeja zwane: *Chargées* mające na sobie jakie wyobrażenia *Accompagnées*, po stronach czyli między ramionami figury mieszczące; *Engretees* wykęcane, *Endenchées* ząbkowane, *Echiquitées* szachowane, *de Pannees* z futra gronostajowego lub tła *Vair* zwanego.

O INNYCH CZĘŚCIACH NAPRZEDNICH.

ROZDZIAŁ XXXII.

© krzyżu św: Antoiniego.

§. 67. *Croix de Saint Antoine ou Chef Pal* zobacz wzór 89, składa się z głowicy i słupa czyli palu nieoddzielonych żadną linią, zatem będących jednego koloru.

ROZDZIAŁ XXXIII.

© dragu.

§. 68. Drag po francuzku *Barre, Contre Bande, Bande de Gauche, Baltheus sinister*, po rossyjsku *Полоса*, u Niemców *der linken Schrägbalken*, strefa albo belka herbowa na ukos położona, bywała dawniej oznaką Besiów

albo synów naturalnych, szerokość drąga wynosi $\frac{1}{3}$ część tarczy herbowej, są drągi zwane u francuzkich Heraldyków *Engrelées*, *Fuselées*, *Componées*—*Contre Barre*, binda w herbie na lewój stronie, mówi Troc, zowie się także *Bande a senestre*. Encyklopedia Obrazowa: drąg pasem ukośnym mianuje.

ROZDZIAŁ XXXIV.

© Brzegu zagiętyu.

§. 69. *Encyklopedia Obrazowa* tę część naprzeczną tarczą na tarczy nazywa—*Krótkie zebranie wszystkich nauk etc. w Warszawie r. 1787 in 8* wydane: gronostajami; *Bordure, der Schildrand* u łacińskich Heraldyków *Limbus*, *Peribolus*, szerokość brzegu zagiętego $\frac{1}{8}$ szerokości tarczy wynosi; *Bordure simple*: jest brzeg zagięty cały jednego koloru lub kruszczu; są brzegi zagięte zwane: *Componées* ze sztuk kolorowych kruszczowych złożone, *Cantonées*, *Engrelées*, *Endentées*; znaném znaczeniem tych wyrazów opisane brzegi zagięte; *Chargées* przedmiotami ozdobione *Chargées des plusieurs pieces*.

ROZDZIAŁ XXXV.

© Rozsochaczu.

§. 70. Pilnie uważać należy, aby tarczy z rozsochaczem niemieszać z puklerzem podzielonym w trzy kąty z góry. Rozsochacz składa się z małej przewróconej krokwi u wierzchu puklerza położonej i z pała; zobacz wzór 95. Rozsochacz zowie się po francuzku *Pairle* od łacińskiego *Palirium* al-

bo też może od *Pergula*, to jest krzyż do rozwieszenia sukien używany, lub od *Pariles*, że jego ramiona są między sobą równe u Niemców *eine Gabel figur*.

ROZDZIAŁ XXXVI.

○ Obwódce.

§. 71. Po francuzku *Orle*, *Ourllet*, *La Trace*, *Ciclamor*, *Orlet* u Niemców *umgebogener Rand* okrażenie brzegu okrągłe. Ta część naprzędnia jedynie mniejszą szerokością od brzegu zagiętego się odróżnia, gdyż takowa tylko $\frac{1}{2}$ część szerokości puklerza wynosić ma, odległość zaś obwódki od brzegu tarczy, równa się odległości brzegu zagiętego od takowego. Wyraz francuzki *Ourllet* pochodzi z łacińskiego *Ora*, francuzkie *Ciclamor* z greckiego *Κυκλος* *Cyclus* pochodzi, wzór 127 przedstawia obwódkę obłokowaną, wzór 127 a, obwódkę wężykowatą.

ROZDZIAŁ XXXVII.

○ Spodku.

§. 72. Po francuzku *Plaine* albo *Le Champagne*, szerokość spodka wynosi jedną trzecią część wysokości tarczy, czasem $\frac{2}{3}$ tejże. Ta część naprzędnia rzadziej od innych używaną bywa.

ROZDZIAŁ XXXVIII.

© częściach naprzędnich w ogólności, i o postaciach w ich poczet policzanych.

§. 73. Części naprzędnie, albo pierwiastkowe, dla dwóch przyczyn tak nazywanemi zostały; raz dla tego, że są najdawniejszemi częściami herbów, powtórę że oznaczały znakomitsze części ubioru rycerskiego np. głowica *Chef* koronę; pał lancę; drag i wstęga szarfę; krzyż zwykły i Andrzejowy szpada; krokiew bóty i ostrogi; brzeg zagięty i obwódka koszulę pancerną *Cotte de Maille*. I tak kto popisał się w boju i został ranionym w głowę, dostawał od Monarchy herb z głowicą; krokiew nadawano ranionym w nogi; krzyż lub brzeg zagięty tym którzy orężę swoje w krwi przeciwników zbroczyli. *Cape dextre et Senestre* poniżej opisane postacie, były oznaką odbywających pielgrzymki do ziemi świętej, bo przypominały opończe podrózne. Wielu Heraldyków francuzkich liczą do części naprzędnich tak zwane *Giron* i *le franc Quartier*, *Giron* wzór 128, jest jedną częścią puklerza podzielonego podziałem zwanym *Gironné*, wyraz francuzki *Giron* pochodzi od łacińskiego *Gremium* fałd na szacie. *Le Quartier*, *Vierung*, *Quadrans Honorarius*, *quarta pars scuti* kwatera albo ćwiartnica najzwyczajniej zajmuje $\frac{1}{4}$ część tarczy i jest zarazem gatunkiem podziału Puklerza i częścią honorową, wzór 128 a, tę część naprzędnią odmiennego nieco urzędnika wyobraża. Ta część naprzędnia używaną bywa do pomieszczenia na jednym puklerzu kilku lub kilkunastu herbów, o czém już mówiłem; w Niemczech mianowicie napotykać się zdarza herby aż do 32 kwater mające.

ROZDZIAŁ XXXIX.

© Szarfie.

§. 74. Szarfą *Echarpe* zowie się Belka poprzeczna, albo Wstęga węższa od zwykłej po za obręb puklerza przedłużona, szarfę rycerską przypominająca.

ROZDZIAŁ XL.

© Szrębciach Naprzędniach zmniejszonych.

§. 75. *Retrait* zowią francuzi każdą część naprzędnią, połowę szerokości zwykłej mającą; lecz jest prócz tego dziewiętnaście części naprzędniach zmniejszonych, właściwe imiona mających, jako to:

1. *Comble*, głowica zwężona.
2. *Vergette*, słup o połowę od zwykłego węższy.
3. *Devise*, belka poprzeczna $\frac{1}{3}$ zwykłej szeroka.
4. *Trangles*, są belki poprzeczne w liczbie nieparzystej, np. siedmiu węższe od zwykłych belek, zobacz wzór 129.
5. *Burelles*, belki poprzeczne wązkie w liczbie parzystej np. ośmiu.
6. *Jumelles*, belki poprzeczne parami układane, mające $\frac{1}{2}$ zwykłej szerokości, wzór 129.
7. *Les Tierces*, także po trzy układane, wzór 129 b.
8. *Estrées* krzyż pionowy o połowę zwykłego szeroki.
9. *Filet en Croix*, krzyż pionowy o $\frac{1}{4}$ zwykłego szeroki, wzór 129 c.
10. *Flanquis*, trzecią część zwykłego szeroki krzyż świętego Andrzeja, wzór 129 d.
11. *Estayé*, krokiew $\frac{1}{4}$ zwykłej szeroka, wzór 129 c.

11. *Estayé* krokiew $\frac{3}{4}$ zwykłej szeroka, wzór 129 e.
12. *Filiere*, laur $\frac{3}{4}$ zwykłego szeroki, wzór 129 f.
13. *Cotice*, wążka wstęga; *Cotice* tarcza z wążkami wstęgami, wzór 129 g.
14. *Baton*, wstęga mająca tylko trzecią część zwykłej szerokości.
15. *Le Baton peri*, jest to krótka wstążeczka w środku tarczy.
16. *Filet*, wstęga $\frac{1}{5}$ część zwykłej węższa.
17. *Traverse ou Contre Cotice*, jest drąg $\frac{1}{3}$ zwykłego węższy.
18. *Contre Baton*, drąg $\frac{1}{3}$ część zwykłego szeroki.
19. *Le Franc Canton ou Franc Quartier*, ćwiartnica $\frac{1}{3}$ część zwykłej mniejsza. Wyraz *Canton* pochodzi od łacińskiego *Canthus*, po grecku *Κανθός*, zobacz wzór 129 h.

UWAGA. Wszystkie części napřednie jeżeli takowych do sześciu na puklerzu się znajdują, mogą być niezmnieszone; w przeciwnym razie zmniejszają się.

ROZDZIAŁ XII.

© mniej używanych częściach zaszczytłych.

§. 76. Do mniej używanych części zaszczytnych należą następujące:

La pointe Chapée, wzory 130 a, b.

La pointe Chaussée, wzór 131.

Chef Barre, wzór 132.

Carreaux, kwadraty na balce poprzecznej, wzór 133; wzór 134 puklerz zwany u Francuzów *Crenelé* blankowany; wzór 135 *Ecusson* wyobrażenie tarczek na puklerzu.

ROZDZIAŁ XLII.

Wyimowanie kilku jeszcze części poprzednich.

§. 77. Tu należą między innymi części honorowe zdające się być na pierwszy rzut oka podziałami, jako też kilka innych, mianowicie:

Fret ou Fretes, krata żelazna pleciona jak tłumaczy Troc, wzory 136 a, b, pilnie uważać należy, aby niemieszać téj części naprzędniej z wyobrażeniem zwaném u francuzkich Heraldyków *Ecu Treillisé*, o którém gdzieindziej wspomniałem.

2. *Pil*, pal na końcu zaciósany według Troca, wzór 137.

3. *Besans*, Pieniążki, Nummi Byzantyci cechujące rodziny, których przodkowie do Palestyny podróżowali. Muszą być metalowe na polu kolorowym, wzór 138.

4. *Les Gouttes*, krople, izy bywają złote, srebrne, kruszcowe, *Gouttes de Sang*, *Gouttes d'Eaux*, krople dość są częste w herbach angielskich, jak świadczy Chambers. *Arrossé des Gouttes*, puklerz okryty, skropiony izami, zobacz wzór 139.

5. *Losanges*, *Rhombus*, równoległoboki, wzór 140 a, b, c, d.

6. *Billetes*, były oznaką uwolnienia od jakiego obowiązku lennego; *Billetée*, tarcza niemi znakowana. Według Guillima najslawniejszego Heraldyka angielskiego znaki te są wyobrażeniami listów zapieczetowanych, wzory 141 a, b.

7. *Fusée*, *Fusus* po łacinie, wrzeczono przędzą napelnione, jest znakiem podciwości i szczerości, wzór 142.

8. *Macles*, kwadraciki szybiaste, wzór 143; według innych kółka, wzór 144.

9. *Rustre-Rhombus in orbem ferratus* u Lacinników, *Raut* u Niemców. Troc tłumaczy figurki szybiaste, wzór 145.

10. *Les Vires*, pierścienie jeden w drugim, wzór 146.

11. *Les Annelets*, obrączki, wzór 147.
12. *Les Tourteaux*, zawsze kolorowe na polu metalowym krążki, wzór 148.
13. *Le Diapré* od *Diasprum*, wzór 149, drag ozdoby, arabeskami upstrzony.
14. *Ecu Pointé*, pokryta punktami podobnymi koniuszczkom pączków róży tarcza.
15. *Ecu pointé fascé*, pokryta podobnymi wyobrażeniami jak poprzednia, ale w liczbie parzystej.
16. *Otelles*, gлоты dzidowe tłumaczy Troc od *Hassula*, *Hassila* lanca, dzida po Gaulsku, wzór 150.
17. *Les Guses*, czerwonego tylko koloru gałeczki na różnofarbném polu.
18. *Le Trescheur* od *tresse* okrażenie brzegu okrągłe, kwieciami ozdobne (*fleuré*) czasem bywa podwójne *Tr: double* wzór 151 a; wzór 151 b, przedstawia to co francuzcy Heraldycy zowią *Tr: chargé*; wzór 151 c, *Tr: brochant*.

ROZDZIAŁ XLIII.

© Podziałach tarcz.

§. 78. W podziałach tarcz: *Partition, Section, Theilung*, na dwie głównie rzeczy uważać należy, to jest: na liczbę linii podziały tworzących i na ich kierunek. Gatunek linii któremi też podziały są utworzone, również na uwagę mieć należy. Tarcza bez podziałów nazywa się po francuzku *Ecu plein*, tarcza pełna u Xięcia Jabłonowskiego; każda linija dzieląca tarczę nazywa się u Francuzów *Trait*; opisanie wszelkiego gatunku podziałów poprzedzą dwie następujące uwagi:

a) Tarcza na kilkoro podzielona musi koniecznie kilka mieć kolorów bo inaczej linije podziałów niebyłyby potrzebnymi; nazywamy przeto tarczą jedno-

kolorową *Scutum Simplex*, taki puklerz którego całe pole jednego jest tylko koloru. Na tarczy podzielonej najmniej dwie barwy znajdować się muszą.

b) Kolory podziałów tarcz tak są ułożone, że każdy z nich równą przestrzeń zajmuje, albo tak że jedno więcej, drugie zaś mniej miejsca zabierają, honorową, heraldyczną, albo zaszczytną, ta z barw się nazywa, która pokrywa części naprzędnie. Przystąpmy do wyliczenia podziałów: najprzód jedną linią; 2, kilku linijami; 3, podziałów linijami krzyżowemi; 4, nakoniec podziałów częściami naprzędniemi.

Tarcza na części podzielona, Rozcięta *Parti*, *Parti en Pal*, *Coupé en Anglaise* wzór 152.

Odcięta *Parti en bande droite*, *Taillé en Anglaise* albo *Retranché* u Xięcia Jabłonowskiego ukośna lewa, wzór 153.

Przecięta na ukos, podzielona na ukos, ukośna prawa u Xięcia Jabłonowskiego; *Taillé*, wzór 154.

Przecięta *Coupé*, *Tranché en Anglaise*, wzór 155.

Tarcza odcięta z ręki prawej *Parti en dextre*, wzór 156.

Tarcza odcięta z ręki lewej *Parti en senestre*, wzór 157.

Odcięcie to jedną trzecią część puklerza wynosić ma.

Podziały bardziej złożone:

Wzór 158 a, podział zwany u Francuzów *Ecartelé* tarcza czworodzielna w kraty mówi *Encyklopedia Obrazowa*, u innych na cztery pola *Quartiers* podzielona, *Ecartelé simple* kiedy jest bez figur; *Ecartelé des Meubles* z figurami; liczenie pól w tém podziale tarczy odbywa się według porządku liczb umieszczonych na wzorach. *Ecartelé en Sautoir* wzór 158 b, jest drugim gatunkiem tego rodzaju podziału, który według *Colombiere* bywa dwunastu gatunków. *Réné Król* Sycylii około roku 1435 najpierwszy używać miał tarczy tak podzielonej; która podobnie jak poprzednia służy czasem do umieszczania kilku herbów rodzinnych na jednej tarczy; *Ecartelé en Sautoir* zowią też Francuzi *Flanqué*, a Polacy tłumaczą: czworodzielna

w trójkąty, albo figury po stronach mająca. *Gironné* z ośmiu sztuk (*Giron*) złożona wzór 159. *Ecu sur le tout*, tarcza ze wszech stron wzór 160.

Wzór 161. *Sur le tout de tout*, tarcza puklerz grzbietowy podwójny mająca. Wzór 162 podzielona blankowana *Crenelé en fasce*, działowa z blankami *Crenelé en pal*, wzór 163. Przecięta z blankami *Crenelé en barre*, wzór 164. Przerznięta z blankami *Crenelé en bande*, wzór 165. Przecięta na ukos ząbkowaniem *Denché*, wzór 166.

ROZDZIAŁ XLIV.

○ podziałach mniej używanych.

§. 79. Podziały mniej używane w zagranicznym herbarstwie, których poznanie przydatnem jest dla dopełnienia wiadomości są: *Micoupé Parti*, wzór 167. *Parti Micoupé* wzór 168, u Xięcia Jabłonowskiego tarcza trzecia. *Miparti Coupé* wzór 169; *Coupé miparti* wzór 170; *miparti* tłumaczy Xiąże Jabłonowski z dwóch połówek złożona. *Micoupé en chef vers le pointe et recoupé*, wzór 171. *Micoupé en pointe mi parti vers le chef et recoupé*, wzór 172. *Recoupé* tłumaczy Troc na kilkoro podzielona. *Pignonné de quatre pieces a droite*, wzór 173. *Pignonné de quatre pieces a gauche*, wzór 174. *Crenelé bretessé, avec les Creneaux*, wzór 175. *Pointé* wzór 176, 176 a. *Dentelé* wzór 177. *Emanché* wzór 178. *Ecoté* wzór 179. *Tiercé en Pairle*, wzór 180; *Echiquité* u Troca szachownicowana, kostce kosterskiej podobna figura mówi tenże, pola jej muszą być kolorowe mieszane z metalowemi, a lubo powstałe są z wzajemnego przecięcia się linii w większej jednak nierównie liczbie bywają, aniżeli w podziale zwanym *Equipollé*, w którym więcej nad dziesięć pól niebywa. Wzór 181 *Echiquité*, wzór 182 *Equipollé Fuselé*, wzór 183 zowie się podział puklerza na skośne kwadraty, kwadraty te muszą być:

Isze, dwóch pól odmiennych ale kolorowych; 2gie, większa ich liczba nad dwadzieścia znajdować się musi. Dawniejsi Heraldycy mniemają, że takie tarcze nadawano lękającym się wystąpić do boju, szczególnież niechącym wyjść na krucyatę. *Losangé* wzór 184 od wyrazu włoskiego *losa*, kamień z obciętemi rogami, w łacinie zowie się taka tarcza *Scuta Tessela*, Troc tłumaczy szybiasta. *Nebulé, lineae nubium instar ductae* obłokowana wzór 185. *Enté* pojedynkowemi obłokami osadzona, mówi Encyklopedia Obrazowa wzór 186. *Lionné* lwiasta wzór 187. *Parti Tiercé ou Ecartelé en girons arrondis et joints ou appointes en Coeur*, wzór 188. *Treflé ou Fleuronné*, wzór 189. *Canelé magé*, wzór 190. *Crenelé Fiché*, wzór 191. *Ecartelé eu Enquerre*, wzór 192. *Pointé*, wzór 193. *Emanché en bande*, wzór 194.

§. 80. Teraz wymienię należy podziały puklerzy częściami naprzędniemi, to jest: puklerze mające kilka słupów, wstęg i t. p. lecz takie w których tło samego puklerza nie jest jednego koloru, np. wzór 195.

Contre Ecart, Contre Ecartelé każda czwarta część znów na czworo podzielona, zobacz wzory 196, 196 a, 196 b, 196 c.

Wielu Heraldyków tło zwane *Vair*, uważa za podział puklerza. *Vair montant, renversé, en pal. Vairé renversée en pal. Contre Vair en pointe*, są gatunkami tego podziału bardzo rzadko używanemi.

§. 81. Można klasyfikować podziały tarcz, na podziały: na części równe, na części nierówne, na czworo-kąty i t. d. Podziały tarcz zwane *des Alliances, de Patronnages, de Dignités, de Pretensions*; są to podziały puklerzy, mieszczące herby towarzyskie, fundatorskie, ustąpione, godności, żądane i t. p., zobacz *Origines des Armoiries* R. XIII. W dawniejszej Heraldyce niebyły znanemi tak rozliczne podziały tarcz, dopiero mówi Spelmann za Henryka II i Edwarda III w Anglii upowszechnionemi zostały.

Wzory 197, 197 a, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208 i 210, przedstawiają jeszcze rozmaite gatunki podziałów, z których nie-

które mają właściwe sobie imiona na wzorach wypisane. Wzór 209 herb Hrabów *Tilly*, tarczkę na lwie umieszczoną mający. Wzór 211 herb prowincyi angielskiej *Galloway*, trzy części naprzędnie to jest: obwódkę, belkę i wstęgę mający.

ROZDZIAŁ XLV.

© częściach herbów zewnętrznych w ogółności.

§. 82. Częściami zewnętrznymi nazywają się wszystkie szczegóły umieszczone zewnątrz puklerza herbowego. Niektóre z nich są właściwe wszystkim gatunkom herbów; inne służą za oznaki odróżniające herby osób rozmaitych stanów i godności. Części zewnętrzne co do położenia, znajdują się albo nad tarczą, albo pod, albo obok takowej. Zastanówmy się z kolei nad każdym gatunkiem części zewnętrznych. Jak tarcze czyli puklerze pochodzą od tarcz rycerskich, tak podobnie nagłówki nad takowemi położone, początek swój wiodą od kasków czyli przyłbic rycerskich i rozmaitych nakryć głowy takowe zdobić mogących.

ROZDZIAŁ XLVI.

© Helmie czyli kasku.

§. 83. Hełm, szyszak, *Casque*, *Heaume* po francuzku zapewne z włoskiego *Elmo*, *Yelmo* u Hiszpan, a u dawniejszych Niemców *Hem* — *Cassis*, *Cassidis* albo *Galea* po łacinie. W barbarzyńskiej łacinie: *Cassicus*, *Casseus* według *Menage*. Wyobraża nakrycie głowy zbrojne od dawniejszych rycerzy używane. Hełm heraldyczny nazywa się u Heraldyków

francuzkich *Timbre*, a szczególnie w ten czas kiedy jest ukoronowany. *Tarrer* mówi się w nich hełm nad herbem stawiać. *H: de Guerre*, hełm odchyłony zwany inaczej *H: ouvert* otwarty z podniesioną nad oczy zasłoną wizirą (*visiere*); hełm bokiem zwrócony *en pourfil*; prosto stojący *de front*. W niemieckiej i hiszpańskiej Heraldyce hełmy nader ważną grają rolę, niemniej znakomitą we francuzkiej. W Polsce nie było od początku zaprowadzenia tamże herbów, wielkiego na nie baczenia. Spostrzegać jednakowoż można herby narodowe, w opisanu których, o urządzeniu hełmów wspomnieć nieprzepomniano. Zagraniczni Heraldycy uważają na położenie hełmu, o czém już napomknąłem, na jego wizirę, na kruszec z którego jest wyrobiony, i na inne jeszcze szczegóły rozróżniające stopień godności osób, nad których herbami takowe kładzione bywają. Dawniejsi Francuzi najwięcej hełmów z otwartymi wizierami czyli jak tłumaczy *Encyklopedia Obrazowa* misiurkami nad herbami używali i takie to zwały się hełmami Turniejowemi. Dawniejsze hełmy herbowe najczęściej bywały bez koron, o czém pomniki, medale i t. p. poświadczają. Hełm jest to trofeum turniejowe oznaczające otrzymane zwycięztwo w tych grach rycerskich. Wiek zatem XIV, jako czas w którym one kwitnęły, jest zarazem czasem wprowadzenia hełmów do Heraldyki.

§. 84. Ozdoby kasków *Helmkleinode, Integumenta Galeae*, wszystko to co herbowym hełmom dla ozdoby dodawane bywa, tak się mianuje. Lecz ozdoby takowe albo są właściwe szczególnym herbom, albo powszechnie. Tak pierwszego jak drugiego gatunku ozdoby opiszcmy bezzwłocznie obszerniej, lecz wprzód, jeszcze o kaskach nieco mówić należy. Powiedziałem już wyżej, że hełmy uważać należy pod względem materiału, położenia i urządzania.

§. 85. Encyklopedia francuzka Ed: r. 1785 in 4° 36 vol:

Art: *Casque* mówi: kask jest ozdobą i znakiem szlachectwa, tudzież lenności. Kaski nader są rozmaite co do materiału, urządzenia i położenia.

Cesarze mieć powinni nad swojemi herbami: hełmy ozdobne i damascenowane (*Damasquiner*) złotem, przodem obrócone z zupełnie otwartą wizirą bez żadnych kratk (grilles), ani zapór (*barreaux*). Hełmy królewskich herbów są złote, przodem obrócone zupełnie otwarte, dla oznaczenia władzy téj godności. Xiążęta *Ducs et Princes* mają hełmy złote przodem obrócone, wizira ich prawie otwarta bez kratk. Markizowie hełmów srebrnych przodem obróconych, o jedenastu kratkach złotych, z takimiż bokami używać mają, lecz hełmy te jedną trzecią częścią zwrócone ku przodowi być powinny. Barońskich herbów kaski są srebrne, z złotemi bokami, siedem kratk *grilles* mające bokiem obrócone. Z dawnego rodu szlachta *Chevaliers nobles de races* używać mają nad puklerzami hełmów ze stali polerowanej świecącej, z pięciu kratkami bokiem zwróconych, z zasłoną nosa podniesioną, nadbródkiem: *avant taille* uniesionym, z trzema kratkami w wizirze. Nowo uszlachconych hełmy są stalowe, bokiem zwrócone, ich nadbródki i zasłony nosa nieco tylko uchylone. Dzieci naturalne wręście mają hełmy podobne powyższym, ale na lewo nachylone (*Contourne*). Xiąże Jabłonowski mówi: „Szyzszak daje się nad puklerzem i jest znakiem rycerskim; szyszszak złoty, jest „królewski, ma on być obrócony czołem, ma mieć wierzch zadarty, wcale „otwarty, lecz go dziś niekladą. Xiążęcy, Margrabiów i Hrabiów srebrny, „mniej odchylony, prosto także obrócony z udłużnemi przegradzami. Szlachecki stalowy, wcale spuszczone, bokiem postawiony i w krzyż przegradzany. Mieszczanie lub kupcy uszlachceni, zamkniętych czyli opuszczonych „szyszszaków używać mają.“

§. 86. *Lambrequins*, są liście czyli girlandy, tak około hełmu jak około puklerza, zwane u Troca *Deką hełmową*. *Helmkleinode* u Niemców. *Cimiers* u Francuzów, ozdoby hełmów istotne czyli essencyonalne.

§. 87. Ozdoby nad hełmami kładzione, znakomitsze wymieniam jak następuje: Bindy przewiązane, albo przeplatane *Tresque*, *Tortil*, *Torque*, *Tourtels*, tego samego co kask albo odmiennego koloru. Kiedy końce tych

bind albo naleczów są kształtnie rozwinięte, zowią się *Volets*, bindy hełmowe, wstęgi według Troca. *Trompes* są rogi do trąbienia, często mianowicie nad hełmami herbów Niemieckich używane, są one oznakami życia wiejskiego myślistwu poświęconego. Trąby słoni, kolumny, ręce rozmaito ułożone, nogi, całe: dzikie i swojskie zwierzęta, bronie rycerskie tak zaczepne jak odporne; ludzkie męzkie i niewieście postacie, lalki, bajeczne czyli mitologiczne monstra często hełmy ozdabiają. Lecz kity, pawie pióra, ogony tychże ptaków same lub z ozdobami i dodatkami jako téż pióra strusie najczęściej do ubrania hełmów używanemi bywają. Zamki czyli kasztele, dawniejsze wieże, chorągwie, sztandary, proporce, chorągiewki, dzidy i pociski, ciała niebieskie, tudzież nie przeliczone fantazyjne figury nad hełmami umieszczane bywają; barwa tych przedmiotów jest zupełnie niezależna od kolorów innych części herbu. Pomienione ozdoby powstały od dawniejszych herbów, które odmieniając przeniesiono nad kaski. Tak rodzinie *Koztorogów*, po wiadomym wypadku, Król wlocznie za herb nadał, kozła (herb dawniejszy) nad hełm przeniósłszy. Hełmem poniższym według Hrabiego Kuropatnickiego nazywa się taki; nad którym są np. nogi, podniesionym zaś, nad którym jest np. wyobrażenie rąk wzniesionych.

§. 88. Nad herbami składanemi, za granicą tak pospolitemi, tyle hełmów bywać zwykło ile jest części herbu, np. nad herbem hrabiów *De Opperdorf*, są dwie przyłbice ku sobie zwrócone; nad herbem hrabiów i baronów *de Ursenbeck*, dwie przyłbice ku sobie zwrócone, ku środkowi nachylone.

Kiedy kilka hełmów nad puklerzem pomieścić niemożna, stawia się one koło tarczy.

§. 89. Kiedy puklerz herbowy jest nachylony, hełm w tę stronę wizirę obróconą mieć powinien, w którą się tarcza pochyla; zdarza się napotykać dawniejsze pomniki, mianowicie w kościołach, w których są herby z tarczami ku wielkiemu ołtarzowi nachylonemi, to więc nachylenie, jakby dla uszanowania dało początek temu prawidłu.

§. 90. Zdarza się też widzieć helmy boczne, za głowice postaciami herb utrzymującym służące. Heraldycy Francuzcy skrupulatnemi byli w używaniu właściwych helmów, według nich: wzór 212 wyobraża hełm Cesarski, wzór 213 Duka, wzór 214 hrabiego, 215 szlachecki, wzór 216 a, przedstawia hełm podniesiony a wzór 216 b, hełm poniżony. Wzór 217 helmy i herb hrabiów *De Oppersdorf*, o którym powyżej wspomniałem; wzory 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, różne helmy, wzory 234 a, b, c, d, helmy z girlandami.

Według wielkiej Encyklopedyi francuzkiej, która bez żadnej wątpliwości z dobrych źródeł wiadomości czerpała, różnym stopniom takie helmy nad herbami służą: wzór 235 Cesarzom i Królom, wzór 236 Xiążętom (*Ducs et Princes*), wzór 237 Markizom, wzór 238 Hrabiom i Vice-hrabiom, wzór 239 Baronom, wzór 240 starożytniej szlachecie, wzór 241 szlachecie z dwóch pokoleń, wzór 242 szlachecie z 3 pokolenia, wzór 243 nowo uszlachconym, wzór 244 nakoniec dzieciom naturalnym.

ROZDZIAŁ XLVII.

© Koronacj.

§. 92. Oznaką godności Monarchicznej, symbolem najznakomitszej dostojności i władzy: jest korona, przypomina ona radość i zwycięztwo. Wodległej starożytności bożkom tylko godziło się koron używać, później zaczęto niemi wieńczyć skronia zwycięzców w zapasach i igrzyskach. Chcąc z wszelką obszernością wyłożyć to wszystko co się dotyczy koron dawniejszych i nowszych obszernie dzieło napisać by można. Sławny Tertulian pisał *de Corona*, a szczegółów dotyczących tego przedmiotu, szukać należy w dziełach o starożytnościach. Pisali także o koronach: *Karol Pascal*, *Ducange*, *S-meizell*.

§. 93. Korona położona nad puklerzem herbu szlacheckiego, nazywa się *Couronne de Casque*. W państwie Papieżkim i dawniejszej Rzeczypospolitej Weneckiej, szlachta nad herbami koron nieużywała. Za Napoleona korony zastąpiono w herbach szlachty przez niego utworzonej czapką: *Toque*, mającą nad sobą pewną liczbę piór, herby dygnitarzy ówczasowych, o tém przekonywają.

§. 94. Niektórzy korony dzielą na hełmowe, to jest: nad hełmami umieszczone i na tarczowe czyli nad puklerzami bezpośrednio umieszczone. Obszerniejszą wiadomość o koronach, znaleźć można w *Rudolfiego Heraldica Curiosa* i w *Heraldyce Gatterera*. Obręcz korony nazywała się po staropolsku szczolbotka.

§. 95. Rysunki koron z najlepszych zebrane źródeł dopełnią wiadomości o tój ozdobie herbów, a mianowicie: wzory 245 a, b, c, d, korony Cesarzkie Rzymsko-Niemieckie; wzór 246 Cesarzsko-Rossyjska; wzory 247 a, b, Sułtana Tureckiego; wzór 248 Królewsko-Pruska korona; wzór 249 Francuzka; wzory 250 a, b, Angielskie; wzór 251 Hiszpańska; wzór 252 Duńska; wzór 253 Szwedzka; wzory 254 a, b, Sardyńska; wzór 255 Węgierska św: Stefana korona; wzór 256 Szkocka; wzór 257 Pomerańska; wzory 258 a, b, c, d, e, różne Królewskie korony; wzór 259 korona Królewska Neapolitańska; wzór 260 Kastylska. Delfina francuzkiego wzór 261; korona Xiążąt krwi wzór 262; korona W. Xięcia wzór 262 a; mitry Xiążęce rozmaite wzory 263 a, b, c, d, e, f, g, h, i; wzór 263 k, mitra Xięcia *Fürst*; wzór 263 l, Xięcia *Printz*; wzór 263 m, Xięcia *Herzog*; wzór 263 n, mitra Xiążąt Kurlandyi; korony Markizów wzory 264 a, b, c; Margrabi wzór 265; Hrabiowskie mitry wzory 266 a, c, d, e; korony Vice-hrabskie wzory 267 a, b, c; Vidama (*Vice-dominus*) wzór 268; Kurfistrza wzór 269; Barońskie wzory 270 a, b, c, d, e, f, g, h; korony Doży Weneckiego wzory 271 a, b; mitra Elektora wzór 272; kapelusz kładziony nad herbem Szwajcaryi wzór 273; czapka Wolności za czasów Rzeczypospolitej francuzkiej używana wzór 274. Wzory 275 a, b, c, d, e, f, g,

różne królewskie korony; wzór 276 korona Marszałka Francyi; wzór 277 Piemoncka; wzór 278 hrabiów Szampanii; wzór 279 Sabaudzka; wzór 280 Toskańska i t. d.

ROZDZIAŁ XLIII.

© Przedmiotach Herbowych.

§. 96. Przedmioty herbowe nazywają się po francuzku *Charges*. Podzielone one być mogą na dwa oddziały, jedne zowią się przyrodzonymi *Naturelles*, a drugie sztucznymi *Artificielles*. Inni dzielą one na cztery gatunki, jako to: heraldyczne *heraldiques*, naturalne, sztuczne i urojone *chimeriques*. Przedmiotami herbowymi nazywają się wszelkie wyobrażenia na puklerzach herbowych umieszczane, istotę herbów stanowiące. Przedmioty herbowe heraldyczne nazywają się inaczej częściami napředniemi i o tych mówilem już powyżej, zastanowić się teraz wypada nad przedmiotami herbowymi drugiego rzędu.

§. 97. Z ciał i przedmiotów na niebie znajdujących się, napotykamy w herbarstwie: słońce, księżyc w pełni i w innych lunacyach to jest niepełny, gwiazdy, tęcze i t. p. Z żywiołów: płomień, krople, wody, morze, rzeki, fontanny czyli wodotryski, góry i t. p. Z mineralów: dyamenty, brylanty, rubiny, szmaragdy, perły i inne drogie kamienie. Z zwierząt: czworonogi, ptaki, ryby, gady, płazy, owady, i t. d.

§. 98. Ciało ludzkie dostarcza całych postaci, głów, ramion, nóg, rąk, serc, oczu i t. d. Figur sztucznych udzielają sztuki i rzemiosła, sztuki są wyzwolone i mechaniczne, taki tedy być może podział przedmiotów z nich wziętych. Dawniejsi liczyli siedem sztuk wyzwolonych, to jest: grammatykę, retorykę, logikę, arytmetykę, muzykę, jeografię i astronomję. Sztuki

mechaniczne wymieniano: rolnictwo, myślistwo, sztukę wojenną, architekturę, chirurgiją, sztukę robienia odzieży i żeglarstwo. Heraldyka wyjęła wiele przedmiotów z ceremonii czyli obrzędów religijnych i świeckich. I tak używane są w niej od najdawniejszych czasów: kielichy, cymboryja, krzyże, trybularze, chorągwie kościelne *Gonfanon* u Francuzów zwane, zobacz wzory 281 a, b, także berła, korony, jabłka monarchiczne i t. p.

§. 99. Wszelkie przedmioty herbowe tak naturalne jak sztuczne, mogą być rozmaitej barwy, mając tylko uwagę na dwa następujące przepisy: Isze, ażeby w ich kolorze niezachodziła tak nazywana *contradictio in adjecto*, jakaby była wtenczas gdybyśmy np. chcieli wyobrażać czarną gwiazdę i t. p. Powtóre baczyć należy na prawo heraldyczne poniżej opisane.

ROZDZIAŁ XLIX.

© Figury przyrodzone i ich przymiotach.

§. 100. Tu należy postać ludzka nader rozmaicie przedstawiana, wyobrażenia świętych, aniołów (aniołowie zawsze są skrzydlaci, o czém opisując herb nawet się niewspomina) mnichów, rycerzy: (*Equipé*) nazywa się po francuzku cały uzbrojony rycerz, panien, maurów i dzikich ludzi płci obu, ci ostatni są zawsze w pasach *Ceinture*. Figury pamienione są wyprostowane albo nachylone *debout ou Courbé*, prosto obrócone *en face*, albo bokiem *en pourfil*, oglądająca się *regardant*, barwa onych jest rozmaita: naturalna, czarna, biała i t. d. Postaci bez rąk i nóg nazywają się *mutiles en bustes*. *Buss* jest twarz z ramionami i szyją. Głowy murzyńskie często bywają w koronach *Couronnée*, albo z przepaskami *Boureletée* czyli sznurkami okręcone *tortillée*. Głowę chorego (*Heidenkopf*) napotykamy w Heraldyce niemieckiej dość często; jest ona w szlafmicy. Głowy ludzkie bywają z włosami

cherele, brodate *barbé*, twarz mająca oba oczy *rencontré* zowie się, *Barbute* głowa przyłbicą uzbrojona. Z części ciała ludzkiego najużywawsze są: ręce, nogi, serce, czaszki czyli trupie głowy. *Paré* nazywa się ręka mająca dłoń innego koloru aniżeli ramię. *Foi* nazywają się złączone ręce, inne techniczne nazwiska rąk w właściwym miejscu w Słowniku heraldycznym wymienie.

§. 101. Z pomiędzy zwierząt najpospolitszemi w Heraldyce są lwy symbolizujące moc, siłę i wspaniałomyślność; lew podnoszący się ku górze czyli wspięty *Rampant*, na czterech łapach stojący *posé*, podskakujący *leopardé*, z podwójnym ogonem *a double quene*, z węzłowym ogonem *a quene nouée et passé en Sautoir*, bez ogona *Diffamé*, z ogonem smoczym *Dragonné*, kudłaty *Moufflé*, z znacznej wielkości częściami rodnymi *Vilaine*, na łapach siedzący *Accroupi*, wznoszący się np. z hełmu *naissant*; *Issant* wyglądający z za czego, *Morné* bez pazurów, łap, ogona, języka i zębów, *en pourfil* bokiem, *Regardant* oglądający się, trzech albo więcej lwów na puklerzu nazywa się *Lionceaux*; *Noué* kosmyk na końcu lwiego ogona, czasem podwójny jeden po drugim. Lampart *Leopard* w ogólności rzadszy jest w Heraldyce od lwa, bywa *Passant* biegnący, przodem obrócony *en face*, *Lionné* lwiasty to jest łażący, *Posé* na 4 łapach stojący. Wilk bywa czasem czerwony czyli ze skóry obdarty *Loup ecorché*; są wilki zwane w technicznym języku Heraldyki: *Passant*, *Courant*, *Lampassé*, *Armé*, *Ravissant*, to jest: przechodzący, biegnący, z wywieszonym jęzorem, innego koloru szpony mający, zdobywczy unoszący i t. d. Niedzwiedź jest symbolem przewidywania i smutku, kroczący zowie się *Passant*, ku górze podnoszący się *Rampant*, z kagańcem *Bouclé*, *Naissant* wychodzący. Kot *Chat*: kroczący *passant*, wspięty albo łażący się *Effarouché*, najeżony *Herissonné*: Kiernoz czyli odyniec, dzik *Sanglier*, wieprz dziki którego nazwisko francuzkie od łacińskiego *Singularis* pochodzi, *Rompant* zapalczywy, z ogromnemi kłami *miré*, zwierz ten jest oznaką gniewu, koniec jego pyska nazywa się *Defendu*. Łeb dzika,

kły nienaturalnego koloru mający. Kuna *fouine*. Lis *le renard* dość zwykły w różnych postaciach. Pies najzwyklejszy w Heraldyce z gatunku ogarów *le Braque* bywa: siedzący *assise*, skaczący *saillant*, zesforowany *en couple*, *couplé*, zwierz ten jest symbolem wierności, uległości, posłuszeństwa. Zwykłym także w Heraldyce zagranicznej jest Chart *Levrier*, *Vertagus*, *Levron* jest szczeniciem tego gatunku. Inne w Heraldyce używane czworonogi są: słoń *Elephant*, wielbłąd *Chameau*, koń *Cheval*, kozieł, gęź, koziorożec, jeleń *Cerf*, baran, wół, bawół zwany w Heraldyce *Bison*, wiewiórka i t. d. Słoń czasem bywa wyobrażany z wieżą na grzbiecie i z ogromnemi kłami *defendu*, wielbłąd bywa swobodny, albo z ładunkiem, kaganiec na pysku mający *Emuselé* się nazywa. Koń osiodłany nazywa się *selle*, uzbrojony *bardé*, okietznany *bridé*, bijący w ziemię nogą innego niż sam koloru *Armé*, zupełnie wolny *gai*, wspinający się *cabré ou Effaré*, *Saillant*, *naissant* wyskakujący, w biegu *courant*, siedzący *acculé*, w kilmie *caparaçonné*, *Houssé* w czapraku, *Animé* rozpedzony a nienaturalnego koloru oczy mający. Kozieł bywa leżący *couché*, skaczący *furieux*, dzwonek na szyi mający *clariné*, wyglądający *naissant*, przodem obrócony *en face*, z kółkiem w nozdrzu *bouclé*. Jeleń bywa: rozpedzony *elancé*, *Somme* z ogromnemi rogami, *Naissant* wyglądający, *Accorné* innego koloru rogi mający, *Renchir* nazywa się u francuzkich Heraldyków ogromny jeleń (*Cervus major*) może to Renifer? Wydra *Loutre*, *Lutra* od *лутра lavar*, bo tylko w słodkiej wodzie przemieszkuje, bywa w herbach używana. Baran *belier*, owca *brebis*, jagnię *agneau*, są symbolem pokory, pobożności, sprawiedliwości; barany z rogami, a owce bez takowych bywają wyobrażane, najczęstsze to zwierze w herbach zagranicznych: *sautant* i *clariné*, to jest: skaczące i z dzwonkiem. Zajac w herbach francuzkich przykucznięty *en forme* się zowie.

§. 102. Ptaki równie często w Heraldyce, jak i zwierzęta ssące używanemi bywają. Najpierwsze pomiędzy niemi zajmuje miejsce: orzeł *Aigle*,

którego rozliczne postaci różnemi technicznemi wyrazami skreślają Francuzi: Orły, mające innego koloru dzioby *Becquès*, orzeł z wywieszonym językiem *Langue*, z rozpostartemi skrzydłami *Eploué* z ogromnemi szponami *membre*, ogon strzepiasty mający orzeł *L'aigle avec la queue façonnée* (Ogon naturalny zowie się *la queue simple*), orzeł dwójgłówny *L'aigle au chef parti*, Orzeł: *Pelicané* dziob na piersiach opierający, orzeł ukoronowany *Couronné et diadémé*, z jabłkiem królewskim w szponach i z berłem: *chargé. L'apâmé* z bardzo długim, i krzywym dziobem, *L'alérion* Orlik bez szpon. *Alerions* więcej jak trzy orzelki na puklerzu. Orły i inne ptaki drapieżne, bywają wyobrażane z zdobyczą w szponach *empiétant sa proie*. Sokoty *Façons* bywają: *Perchés* siedzące, *clarinés* dzwonek mające. *Chaperonné* w kapturku łowieckim ptak drapieżny do myslistwa używany. Paw napuszony czyli z rozpostartym ogonem *rouant*, takiż indyk *en amour*. Pelikan piersi sobie wydzierający *degoûtant*. Kosy herbowe *Merlettes* u francuzkich heraldyków technicznie się zowią i są bez nóg i dziobów. Bocian *Grue*, wyobrażanym bywa najzwyczajéj z prawą łapą podniesioną, bokiem obrócony i jest oznaką czuwania.

§. 103. Z gadów najzwyczajsze są rozmaite węże, zwane technicznie u Francuzów *Guivre, Givre*; wyraz ten pochodzić się zdaje od łacińskiego *Vipera, anguis*. Co do położenia bywają węże: rzucające się *saillants* skęcione *tortillé*, wąż pożerający dziecię, zowie się *bisse*, z włoskiego *biscia* gatunek szarego węża. *Lampassant*, wąż z wywieszonym jęzorem *Gargouille*, figura z węża. *Couronné*, wąż ukoronowany, *Abattu* na dół czolgający się, *Couché* pyskiem i ogonem ku spodkowi obrócony, *rif* z pyskiem zawartym. Jaszczurka *Lezard*, gdy nie jest koloru naturalnego nazywa się *Etoilé*. Salamandra w płomieniach *environné des flammes*. Najwięcej zwierząt imaginacyjnych do gromady gadów podciągnąć się mogących, w Heraldyce napotykaemy: i tak częste są Smoki *les Dragons*, bardzo rozmaite; z skrzydłami *le vol elevé*, z ogonami rozmaicie ułożonemi *la queue nouée, elevée*

ou abaisée, z ogonem w kształt żądla zakończonym *la queue aguisée*, z wywieszonym językiem *langué, becqué et membré*, z łapami ogromnemi i paszczą straszliwą. Bywają Smoki bez skrzydeł *Dragons sans ailes*. Wężę skrzydlate albo smoki bez nóg *serpent ailé*, z ogonem zakończonym w kształt głowy wężowej *en amphibene*, nadół czołgające się *abattu*. Morski albo wodny smok *Dragon marin*; do którego gatunku podciągają się Hydry siedmiogłowne *Serpent en hydre*. Zwykle smok heraldyczny bywa wyobrażany jako potwora z łbem straszliwym, kształtu węża, z łapami u których ogromne szpony, jezor jak strzała, a skrzydła niedoperza mający. Do potworów imaginacyjnych należą: Syreny, Chimery, Gryffy, Jednorożce, Harpje, Pegaz, albo koń mitologiczny skrzydlaty, Gryff z skrzydłami i bez takowych, płomień z pyska wyrzucający *la Panthere*, nawet postać Diabła w herbach używaną bywa, lecz rzadko.

§. 104. Z ryb napotykamy w Heraldyce najczęściej Wieloryba *la Baleine*, wodę wyrzucającego; kiedy ta jest złota, mówi się *halissant d'or*. Delfin albo Świnia morska *le Dauphin*, tego gatunku Wieloryb bywa z ogonem albo pluskiem nienaturalnego koloru *Peautré*, który to wyraz z dawnego Gaulskiego języka pochodzi. Pletwiasty *Lorré*, z innego a nie przyrodzonego koloru płetwami, zębami i ogonem *Fierté*. Czuby *Creté*, brodaty *Barbé*. Uszaty *Oreillé*, *Pané* z paszczą otwartą, *Courbé* nakrzywiony, *Picoté* pstro nakrapiany, *Denté* z wielkimi zębami. *Ombre et Ecailles* z kolorowemi łuskami. Często ryby bywają koronowane *couronnés*, z pierścieniami w nezdrazach *bouclé*, czubate *cretés*, łuski nienaturalne mające *decoupes*.

§. 105. Raki, Żaby, Żółwie, na wszelkich tłach znachodzić się zdarza, dość pospolite są Muszle zwane u Francuzów *Coquilles de Saint Jacque*, *Vannets* od *van a vanner* opałka; slimaki zewnętrzną częścią wyrażone.

§. 106. Pszczoły, Osy, Szerszenie, Muchy najczęściej na puklerzach metalowych wyobrażane. Pnie czyli ule pszczół *Ruches*.

§. 107. Królestwo roślin dostarcza całych drzew i krzewów, tudzież ziół i ich części mianowicie: owoców, kwiatów, liści, gałęzi (*ramée*) i t. p. Dęby ze złotemi żołędziami *Chêne englanté*. *Englanté* mówi się w ogólności o każdym drzewie nienaturalnego koloru owoce mającym. Drzewa z owocami *fruité*, obcięte *etranché* gałęzie uschłe mające. Są drzewa z poruszonemi albo wyrwanemi korzeniami *Terassé*. *Fustés* zowią się drzewa mające pnie nienaturalnego koloru. Drzewa połączone *accolles*, z łodygami *Tigées*, z rozgałęzionemi korzeniami *a pied nourri*. Kwiaty rozwinięte *epanouies*, w pęczek czyli bukiet związane *liés*. *Guirlandes* wieńce z kwiatów, kiedy zawiazki wieńców zdają się bujać czyli unosić w powietrzu, mówi się *liés en voltigeant*. Kwiaty lub liście przewrócone *fleurs ou feuilles renversés*. Owoce przewrócone to jest korzonkiem do góry *la queue en bas*. Lilije heraldyczne, jakie *np.* znajdują się w Herbie Francuzkim zowią się *les Lys*, a lilije naturalne albo na długich prętach *Lys du jardin*. *Chardon* oset znana kołaca roślina jest symbolem przezorności na podstępny przeciwników i hasłem pokonywania przeszkód. Wspaniały kwiat róży *rosa, rosa gentilia* nader często w herbach jest używany. Bywają róże zwane *epanomie avec bouton*, nieco z pączka rozwinięte, zawsze z kolcami kwiat ten wyobrażanym bywa, *Soutenu* z łodygą *Tigées et feuillées* przyrodzonego lub nienaturalnego koloru. *Quinte feuille* kwiatek barwinkowy w środku dziurkę mający, w herbach francuzkich używany.

Uwaga. Wspomniałem już powyżej, że do téj pracy dołączonym będzie Słownik wyrazów technicznych Heraldyki, w takowym więc szukać należy żądanych objaśnień, aby jednakowoż nieprzerywać ciągu wykładu, zamieszczam tu tłumaczenie wyrazów pospolitszych płodów przyrodzenia w herbarstwie używanych dotyczących się.

ROZDZIAŁ 3.

Wyrazy techniczne do zwierząt heraldycznych należące.

§. 108. *Abaisé* ptaki na dół skrzydła opuszczone mające, wyraz ten dotyczy się także części naprzędnich *zob.* słownik technicznych Heraldyki wyrazów.

Accorné zwierze mające rogi nienaturalnego koloru.

Accroupi, na łapach siedzący zwierz.

Ailé skrzydlaty, albo mający skrzydła nienaturalnej barwy.

Allumé, zwierz nienaturalnego koloru oczy mający.

Animé - Ardent, toż samo co *allumé*, niekiedy znaczy wspinające się zwierze.

Armé zwierzęta drapieżne, mające szpony nienaturalnego koloru. *Ongle* zowią się niedrapieżne zwierzęta tenże przymiot posiadające.

Arreté, wspięty zwierz, jak np. koń, lew i t. d.

Assis, na łapach siedzący.

Bailloné, knebel w pysku mające zwierze.

Bar, Barwenna, Darzana, Ryba morską tak zwana, zwykle zakrzywiona.

Barbé, zwierz brodaty np. Kozieł.

Barbute, w przyłbicę uzbrojony.

Bardé, Koń uzbrojony.

Bequé, Ptak odmiennego od pierzy koloru dziób mający.

Bison, Bawół po heraldycznemu.

Bisse, Wąż.

Boufle bouclé, Bawół obrożę mający.

Buss, Popiersie Bjust.

Canettes, kaczki bez nóg.

Caudé, ogoniaste zwierze.

Chapperonné, o ptakach drapieżnych do łowu używanych, kapturek mający.

Chevelé, włosy nienaturalnego koloru mający.

Clariné, dzwonek na szyi mający.

Coleté, w obroży.

Crété, et barbaté, grzebień kurzy mający.

Dragon, smok.

Dauphin, Delfin albo świnia morska.

Debout, prosto stojący.

Decoupé, łuskowaty.

Decapité, Eteté bez głowy.

Defendu, o dzikach niebiałe kły mający.

Demembré Diffamé ou Estropie, nóg albo innego członka pozbawiony.

Desarmé, pazurów, kłów, rogów i t. p. pozbawiony.

Devorant, pożerający.

Diademé, z koroną na głowie.

Dragoné, ogon smoczy mający.

Dressé en pied, na tylnych łapach stojący.

Ecaillé, łuskowaty o rybach nieskrobany.

Echiquité, szachowany.

Efaré Efarouché Cheval, lękający się wspięty koń.

Empietant, o ptakach drapieżnych w szponach trzymający.

Emmuselé, kaganiec na pysku mający.

Enfermé d'un treillis. Spięty, zбитy obręczami.

Empoigné, pęk strzał trzymający.

Engoulé, połkniony, pożarty.

Embouclé, pierścień przez nozdrze przeciągnięty mający.

- Ensanglanté*, krwawy, skrwawiony, zbroczony.
- Entravaillé*, ptak z rozpostartemi skrzydłami, przez które albo przez nogi, laska, szpada, lub coś podobnego jest przełożone.
- Eploier*, skrzydła rozpościerać.
- Equipé*, rycerz całkiem uzbrojony; okręt z masztami, żaglami it. d.
- Essorant* podlatujący, do lotu się gotujący.
- Eteté*, bez głowy.
- Erivé*, płci znaku niemający.
- Fierté*, o wielorybie, czerwony ogon, płetwy, i zęby mającym.
- Foi*, dwie ręce wzajem się trzymające.
- Gaj*, koń oklep bieżący.
- Gargonillé*, figura z węża.
- Grilleté*, ptak dzwonki u nóg mający.
- Givé*, krzyż z węża.
- Gorgé*, gardło nienaturalnego koloru, mający zwierz.
- Gringolé*, krzyż z dwóch węży.
- Herissonné*, osobliwie o kotach najeżonych.
- Jouant de la langue*, z wywieszonym jęzorem.
- Jssant*, wyglądający z czego.
- Lampassé*, lampart z wywieszonym językiem.
- Leopard lionné*, Lampart.
- Levé*, na łapach stojący zwierz.
- Lorré*, ryba płetwiasta.
- Lumieres*, oczy zwierząt.
- Mariné*, rybi ogon mający.
- Mantelé*, płaszczem odziany.
- Massacre*, odcięta głowa wołu, lub jelenia.
- Membres*, nogi albo szpony ptaków drapieżnych.
- Membré*, nogi albo szpony innego koloru mający.

Mirailié, upstrzony nakształt pawiego ogona lub motyla.

Morné, zębów, języka, szpon pozbawiony.

Naissant, z hełmu lub korony wyglądający, do połowy widzialny.

Noué, kosmyk na końcu lwiego ogona.

Onglé zob *Armé*.

Oreillé, uszaty, uszy nieprzyrodzonej barwy mający.

Paissant, głowę schyloną mający, np. bydło.

Papellonné, łuskowaty jak ryba.

Paré, z językiem wywieszonym.

Passant, kroczący, idący.

Pattes, łapy.

Peantré, ogon albo plusk rybi nienaturalnej barwy,

Plié, nagięty, nakrzywiony, ptak z nierozpostartymi skrzydłami.

Ramé, jelenie rogi mający.

Rampant, podnoszący się ku górze.

Rarissant dybiący, z połowem uchodzący.

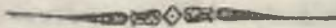
Renchir, wielki jelen.

Rouant, nadęty, napuszony np. Paw.

Sautant, skaczący.

Sommé z ładunkiem, na wierzchu przyozdobiony.

Według wielu zwierzęta powinny być zawsze w prawo obrócone, inaczej zowią się odwrócone: *Contourné*, czyli nachylone.

ROZDZIAŁ III.

Ćakie o przedmiotach herbowych.

§ 109. Z królestwa rzeczy kopalnych używane są w Heraldyce pagórki i góry *Montagnes et Collines*, które troskliwie określić trzeba, w czasie opisywania Herbów w których też się znajdują. Góry o trzech wierzchołkach *Montagnés a trois pointes*, z których średni najwyższy, o czem opisując herb, nawet się niewspomina. Gdy też są równe, zowią się po francuzku *celle du milieu non haussée*, i to wspomnieć należy. Góry jedne na drugich *les unes supportées des autres*. Góry ogień wybuchające *commisantes des flammes*. Rzeki i potoki w sztucznych czyli nienaturalnych kolorach.

§ 110. Z ciał niebieskich nader często w herbach używanych wymienimy. Słońce z prostemi albo essowatemi promieniami, których liczba czasem do sześciu ogranicza się. Słońce z twarzą *soleil figurée*, bez niej *ombre de soleil* bardzo świetne, *flamboyante* promienie rzucające *rayonnante*, pół-księżyc *croissant*, bywa co do położenia: *montant*, rogami ku górze obrócony, *couché ou renversé*, grzbietem ku górze, *Tourné*, na prawo wykręcony, *Contourné*, na lewo zwrócony, *Croissans affrontes*, niepełne księżyce przodem do siebie obrócone, *Addossés*, grzbietami do siebie obrócone, niepełne. Gwiazdy miewają od pięć do szesnaście rogów, czyli promieni; liczbę promieni opisując gwiazdy, wymienić należy, gdy gwiazda pięciorożna ma dwa promienie dłuższe, nazywa się *Etoile tombante*. Gwiazdy rozpalone *Penchée*, są to gwiazdy o kilku przydłuższych promieniach. *Figurée*, zowią się gwiazdy z twarzami. *Cometé* z ogonami, jak komety. Obłoki, chmury, błyskawice, pioruny i płomienie ognia, używają się w Heraldyce. Wiatr pod postacią aniolka dmuchającego, i t. d.

ROZDZIAŁ LII.

© figurach albo przedmiotach sztucznych.

§. 110. Liczba tego gatunku przedmiotów jest nieograniczona. Najznakomitsze jednakowoż bezwątpienia między niemi zajmują miejsce: wszelkie bronie tak zaczepne jak odporne, nietylko starożytne ale i obecnie używane, tak narodów cywilizowanych jak dzikich; tu policzają się: hełmy, kaski, przyłbice, szpady, rozmaite miecze, pałasze, puginały, halabardy, piki, dzidy, strzały, łuki, kusze, tudzież pancerze i inne uzbrojenia. Dalej chorągwie, sztandary, chorągwie kościelne u Francuzów zwane *Gonfanon*, zobacz wzór 281. Rozliczne narzędzia myśliwskie, rybołówcze, rolnicze i rzemieślnicze i t. d. Z broni wymieniemy jeszcze: tarcze albo puklerze, taran *Belier*, *machina Arietaria*, silnia do rozbijania murów używana, *Quintaine* gra rycerska od *Quintusa* swego wynalazcy tak nazywana, składająca się z tablicy zawieszonoj na słupie do której rycerze z lancami się ubiegali. Nagokolce *Chausse trappe*, *Murrus ferreus* do zarzucania brodów, wyłomów i t. p. używane kilkokońcowe gwoździe. *Maillet*, *Maleus*, młotki albo obuszki do roztrącania pancerzy hełmów i t. d. także do zagwożdżania dział w dawniejszych czasach, halabardy, topory rycerskie *Hache d'arme*. Zamki, domy i całe miasta oraz miasteczka dość są w herbach częste. Okręty, statki wodne, morskie, rzeczne i narzędzia żeglarskie, mianowicie kotwice. Zamki z blankami, nazywają się *donjonnes*, z wieżami *Châtelé*. Wieże *Tours: rondes, quarres, crevées, crenellées*. *Fauchet* wyraz *creneaux* blanki wyprowadza od *Cran*, *Menage* od *crenellum* *Ducange* od *Quarnellus*. Wieże blankowane z bramami, drzwiami i oknami, nakryte dachami na których zwykle znajdują się chorągiewki. Domy *Maison* od łacińskiego *mansio-Essorées*, z dachami w karpią łuszczkę, mury przewrócone zowią się u francuzkich Heraldyków *Batillés*. Dzwony innego koloru, serca ma-

jące *batailles*; pojedyncze litery czyli głoski, niekiedy całe wyrazy i zdania wypisywane; za herby używanemi bywają. Tu należy znak zwany *Pentalpha* wzór 282.

§. 111. Niezajmując się dalszym wyliczaniem przedmiotów w herbach używanych, ich własności i nazwisk zagranicznych; wspomnę jeszcze o kotle *la Chandiere* w hiszpańskich i portugalskich herbach nader częstym, jako narzędziu służącym do warzenia żywności żołnierzom. Kotły pomienione bywają częstokroć w wstęgi *Fascées*, w szachownicę *echiquitéés* i pospolicie miewają zamiast fantaby, węża: godło roztropności. *Enc: T. VII pag: 872.*

ROZDZIAŁ LIII.

© Przedmiotach herbowych co do położenia uważających.

§. 112. Przedmioty herbowe tak naturalne, jak sztuczne nazywają się: *Agnisé ou Fiché*, mówi się o przedmiotach ostro zakończonych.

Alesé, brzegu puklerza niedotykaący.

Arraché, wyrwany np. drzewo z ziemi.

Brochant sur le tout, ciągnący się idący przez całą tarczę.

Coupé odcięty, przecięty.

Chargé, mający coś na sobie.

Haussé wyżej, *abaissé* niżej niż zwyczaj położony.

La point coupé, z uciętym wierzchołkiem.

Ręce bywają nazywane:

Appaumé, dłoń wyciągnięta.

Arriere main, wtył pokazująca.

Benissantes, błogosławiące ręce.

Ręce z koloru kruszcowego i zwykłego złożone *Componées*, *Contre Componées* podobnie poprzednim, lecz w odmiennym położeniu barw ułożone:

Entretacées, ręce zawikłane.

Entretenu, związane.

Enfascé, w poprzek tarczy znajdujące się.

Jurante, jak do wykonania przysięgi palce ułożone mająca.

Leré en pal, prostopadłe na tarczy położona.

Main fermé en poing, pięść.

Priantes, błagające ręce i t. d.

ROZDZIAŁ LIV.

© ułożeniu przedmiotów na tarczy.

§. 113. Ułożenie przedmiotów na puklerzu jest zawsze takie: jak poniżej wymienię, w razie odmiany, niedość wymienię opisując herb, że tyle przedmiotów znajdować się ma, ale zarazem należy najskrupulatniej opisać ich położenie. Ułożenie zwyczajne bywa następujące:

Jeden w środku tarczy.

Dwa jeden pod drugim.

Trzy obok siebie.

Cztery każdy w rogu puklerza.

Pięć w kształt krzyża św. Andrzeja.

Sześć: trzy u góry, dwa pod nimi, jeden na samym dole.

Siedem: trzy w najwyższym szeregu, w drugim tyleż, pod spodem jeden.

Ośm (*en orle*).

Dziewięć, szeregami po trzy.

§. 114. Prócz wymienionych prawideł powszechnego czyli zwyczajnego układania przedmiotów na tarczy herbowej, następujące jeszcze wyrażenia techniczne rozmaicie ułożonym przedmiotom służą: *Adosses* grzbietami ku

sobie obrócone zwierzęta. *Contourné*, oglądające się na siebie. *Affrontes*, przodami ku sobie obrócone. *Mal ordonnées* przeciw wymienionym w §. 113 prawidłom przedmioty ułożone. *Ranges en chef* na wierzchu puklerza ułożone wzór 283. *Ranges en fasce*, wzór 284. *Ranges en pointe* w. 285. *Ranges en pal*, wzór 286. *Ranges en pal en flanc dextre*, wzór 287. *Ranges en pal en flanc senestre*, wzór 288. *Ranges en bande*, wzór 289. *Ranges en barre*, wzór 290. *Ranges en pairle*, wzór 291. *Ranges en cercle*, w wieńiec wzór 292. *Contre rampants*, przeciw sobie idące, czogląjące się ku sobie. *Contre issants*, do siebie zwrócone zwierzęta. *En sautoir*, na krzyż wzór 293. Wzór 294 *En pointes*. Inne mogące tu należyć wyrazy, wymieniłem w słowniku heraldycznym.

ROZDZIAŁ LV.

Prawidło heraldyczne główne i wyjątki od niego.

§. 115. Najgłówniejsze i jedyne prawidło heraldyczne jest następujące: aby nie kłaść nigdy czyli nieumieszczać przedmiotów kruszczowych na takichże polach, lub też na innych przedmiotach, ani przedmiotów kolorowych na polach kolorowych; lecz zawsze być powinny przedmioty kolorowe na polach kruszczowych, lub przeciwnie pola kolorowe mieścić muszą przedmioty kruszczowe. Powszechnie wniemają, że prawidło pomienione początek swój wzięło od zwyczaju turniejowego, w których to grach rycerskich na zbrojach czyli pancerzach, noszono kolorowe szaty; zobacz między innymi *Journal des Savans* 21 Juin 1672. Lecz niema uzasadnionych i zupełnie pewnych dowodów początku tego prawidła, mówi: *Gatterer* w swojej *Allgem. Histor. Bibliothek* w T. 2 pag: 306 w dodatku do jego *Abriss d Heraldik*.

Wszyscy prawie są zdania wyżej przytoczonego, że figury i pola herbowe od płaszczów rycerskich pochodzą, *Pistorius Anoenitat: P. 1 Dissertat:*

I pag: 35 seq: jako i kilku innych w piękności początku tego prawidła upatrują.

Prawidło to ma kilka następujących wyjątków:

§. 116. Wyjątek pierwszy. Herby zwane *a Enquere ou Enquerantes*, o których mówiłem w §. 36, niezachowują tego prawidła w celu dania powodu do uczynienia zapytania, dla czego tak uczyniono i te herby są zwane nadzwyczajnemi.

§. 117. Wyjątek drugi. Głowice przyłączone bywają kruszcowe nad takimiż polami lub kolorowe nad podobnemiż polami.

§. 118. Wyjątek trzeci. Tło purpurowe, gronostajowe i centkowane *Vair* uważanym bywa za kruszec lub kolor.

§. 119. Wyjątek czwarty. Pazury, dzioby, jęczory, szpony, ogony, rogi, oczy, obroże, korony i t. p. u zwierząt heraldycznych bywają kolorowe, na tle takimże, lub kruszczowe w takichże polach.

§. 120. Znaki któremi się herby młodszych linii jednej rodziny odróżniają, od herbów linii starszych tejże familii, stanowią wyjątek piąty od powszechnego prawidła.

ROZDZIAŁ XVI.

© znakach odróżniających herby linii jednego domu czyli rodziny.

§. 121. Znaki takowe zwane *Brisures*, opisałem już mówiąc o różnych gatunkach herbów. Najwięcej cenione i najstarożytniejsze są herby zwane po francuzku *Armoiries sans distinctions ou Pures*, z dodatkami zaś zowią się *Chargées ou Parties ou Briseés*, Xiążę Jabłonowski tłumaczy *Przyczynione*, na co się chętnie zgadzam. Dawniejszemi czasy dzieci niemogły używać herbów swoich rodziców bez odmiany, albo dodatku. Znaki w tém celu używane były następujące:

§. 122. 1. *Lambel*, trzaszczka, sztuczka belki.

2. *Le Baton*, wążka wstęga.

3. *Le Cotice*, wążiutka binda.

4. *La Bordure*, brzeg zagięty.

5. *Le Baton peri en bande*.

6. *Les Etoiles*, gwiazdy.

7. *Les Croissants*, niepełne Xiężyce.

8. *Les Roses*, róże.

9. *Les Besants*, pieniążki.

10. *Les Tourteaux*, krążki.

11. *Les Billets*, figurki kwadratowe.

12. *Les Moletts*, kółka do ostróg z kolcami.

§. 123. Pierwszy wyraz oznacza wstążeczkę *Filet* umieszczoną pod wierzchem puklerza mająca, od spodu trzy zęby, po niemiecku nazywa się ona *Turnir kragen*, a *Lemniscus* po łacinie. Znaczenie jedenastu następujących wyrazów, już dostatecznie w miejscach właściwych opisałem. Wspomnieć tylko należy, że zwyczaj dodawania tych odmian w herbach szlachty francuskiej niezawsze używanym bywał, rodzina zaś panująca stale się go trzymała.

ROZDZIAŁ LVII.

© przedmiotach umieszczonych obok tarcz herbowych.

§ 124. Przedmioty obok tarcz herbowych znajdujące się zowią się po francuzku *Accompagnes*, niektórzy chcą je w ogólności nazywać ozdobami; ecz mniemam że imię to niewszystkim bez różnicy, i nie zawsze służyc

może. Przedmioty zewnętrzne dzielą się na rozróżniające, *les Marques des dignités, Discerniculi*, czyli takie które służą do cechowania pewnych herbów, i na powszechne albo wszelkim herbom przyzwoite.

§ 125. Widzimy zatem, że części zewnętrzne są:

- a) *Essencyonalne* albo istotne czyli rozróżniające.
- b) *Accyidentalne* czyli przypadkowe, to jest: których obecność różnicy herbów niestanowi.

§ 126. Ze względu położenia części zewnętrzne dzielić można na: *znajdujące się nad tarczami, okok, i pod takowemi*. Niekiedy części zewnętrzne są dopełnieniami lub powtórzeniami znaków herbowych.

Do części zewnętrznych rozróżniających nad puklerzami umieszczanych należą: hełmy i korony o których już mówiłem. Nagłówki *les Cimieres* są częściami zewnętrznymi niesłużącymi do rozróżniania, ale istotną część herbu stanowiącemi.

§ 127. Godności duchowne następujące mają przy swych herbach znaki rozróżniające. Herb Papieżki, ma nad owalnym zwykle puklerzem z wykręcanemi labrami koronę Papalną czyli Tyarę, a po za tarczą dwa Apostolskie na krzyż ułożone klucze, jeden złoty, a drugi srebrny, zwykle koło herbu głowy kościoła znajdują się aniołki podwójne krzyże trzymające. Papieżka korona *Triregnum Tiarę* jest oznaką władzy Monarchicznej naczelnika świętego kościoła, klucze symbolizują zarząd duchowny, w czasie zatem bezkrólewia, puklerz Papieżki wyobrażanym bywa z Tyarą, lecz bez kluczy. Dawniejszemi czasy Tyara czyli *Kamaur* jedną tylko miała koronę, Bonifacy VII dodał drugą, a Benedykt XII trzecią, które znaczą wojujący, cierpiący i tryumfujący kościół. *zob. wzory 295. a, b, c, d, e.*

Kardynałowie miewają nad swojemi herbami czerwone sobie właściwe kapelusze z sutem wiązaniem i kutasami, a za puklerzem częstokroć miecz i pastorał na krzyż ułożone, lub krzyż podwójny, prostopadłe ustawiony *zob. wzór 296 wzór 296 a.*, jest wyobrażenie herbu Kardynała Xięcia

Richelieu, który jak wiadomo był pierwszym Ministrem i Wielkim Admiralem Francyi.

Oznaką herbów Prymasów i Arcy-biskupów jest zielony kapelusz tegoż kształtu co Kardynalski, ale nie z tak sutym wiązaniem, oraz krzyż podwójny prostopadle za puklerzem ustawiony zob. wzór 297.

Biskupi miewają podobneż kapelusze nad swemi herbami, ale jeszcze z mniejszym wiązaniem, a za tarczą z lewój strony pastorał a z prawej infułę: według wzorów 298 b, c, d. Wzory 298 a. 298 aa. przedstawiają oznaki herbów: Biskupów Xiążąt. Opaci mają także infuły i pastorały, ale te ostatnie ku środkowi wykrycone na znak, że ich jurizdykcyja ogranicza się tylko w obrębie poruczonych im klasztorów i tak wzór 299 a. przedstawia ozdoby herbu: Opata Protonotariusza a wzór 299 b. Opata regularnego. — Protonotariusze mają czasem nad tarczą czarny kapelusz, a za puklerzem laskę, zob. wzór 300. Wzór 300 a, ozdoba herbu Kantora kapituły. Wzór 300 b, herbu Xieni zakonnice świętego Antoniego. Wzór 300 c, Wielkiego Jalmuznika. Wzór 300 d, podobnież jak wzór 299 b, ozdoba herbu Opata regularnego, która to godność ma pozwolenie używać infuły nad herbami. Wzór 299 c; ozdoba herbu Przeora zakonnego. Wzory 301 a, b, c, d, są rozmaite infuły; wzór 301 e. herb Berberiniego Prefekta Rzymu. Kapelusze Kardynalskie, zaczęły być znanymi około roku 1234, około roku 1246 Innocenty IV wprowadził je do Rzymu, a dopiero około roku 1500 zaczęto ich używać we Francyi Pastorały czyli kurwatury *crose*, są oznaką Biskupów i Opatów regularnych, bywają one noszone przed niemi, albo od nich w ceremonijach, bywają złote lub srebrne znanymi być zaczęły około roku 867.

Patryarchowie takichże dystyngtoryów, około herbów swych używają zwykłej, jak Arcy-biskupi. Uważać należy że kapelusze nad herbami Protonotariuszów są czarne. Opaci kommendataryalni czyli nieposiadający Jurizdykcyi, mają nad herbem mitry a pastorały ku środkowi obrócone Xie-

nie zakonnice, częstokroć nad puklerzem swych herbów cierniową koronę miewają zob. wzór 300 e. O koronach jak już wspomniałem, czytaj *Schmeitzela: Commentatio de Coronis tam antiquis quam modernis spectatim de origine sacrae Angelicae et Apostolicae regni Hungariae coronis Jenae 1712.*

ROZDZIAŁ LVIII.

© znakach odróżniających herby znakomitszych godności cywilnych i wojskowych.

§. 128. Heraldyka francuzka najbogatszą jest we wzory, przedstawiające znaki dostojęństw cywilnych i wojennych. I tak Marszałkowie umieszczali za tarczami swych herbów dwie buławy, czyli łaski marszałkowskie na krzyż ułożone. Francuzkie są liliami osute zob. wzory 302 i 302 a.

Admirałowie mają kotwice, w Francyi lilijami ozdobione na krzyż po za tarczą ułożone zob. wzór 303.

Vice-admirałowie ozdabiali herby według wzoru 305, a Jenerałowie Galer według wzoru 304. Wielki Mistrz (*le Grand Maitre*) artylleryi, miał koło puklerza działa i armaturę zob. wzór 306. Konetabl (*Connetable*), najwyższy Hetman siły zbrojnej francuzkiej: ręce z mieczami koło puklerza swego herbu umieszczał, zob. wzór 307. Kanclerskich herbów ozdoby wyobraża wzór 308. Parów dożywotnich wzór 309. Dziekana Marszałków wzór 310 Wielkiego Mistrza Dworu (*Grand Maitre d'Hotel*) wzór 311. Wielkiego Koniuszego wzór 312. Podczasego (*Le Grand Boutelier Echanson*) wzór 313. Krajczego (*Le Grand Pannetier*), wzór 314. Łowczego (*Le Grand Veneur*) wzór 315. Wielkiego Sokolniczego (*Grand Fauconnier*) wzór 316. Wytepiczela wilków (*Grand Louretier*) wzór 317 a i b. (godność ta ustano-

wioną została we Francyi przez Franciszka I. r. 1520. Hetmani Polscy buławy za tarczami swych herbów umieszczali zob. wzór 318. Wzór 319, wyobraża herb godności przelożonego Paryża, *Grand Prevôt de Paris*. Wzór 320 odzwierne go starszego *Capitaine de Porte*. Wzór 321, *Colonel de l'Infanterie*. Wzór 322 *Colonel General de Cavalerie*. Wzór 323 *Colonel General des Dragons; Colonel de Garde françoise*, wzór 324; *Colonel General des Suisses et des Grisons* wzór 325; wzór 326 *Grand Prevôt*; wzory 327, 327 a, Stanowniczy *Grand Marechal de Logis*; wzór 328 *Capitaine des Suisses*; wzór 329 Wielki Szambelan; wzór 350 *President a Mortier*; wzór 381 Prezydent parlamentu Paryzkiego; wzór 332 Kanclerz u Polaków; herby wdów otacza ozdoba wyobrażona na wzorze 333.

§. 129. Heraldyka francuzka sama prawie przedstawia przykład używania wymienionych znaków dostojenstw. W Polsce herby Duchowienstwa, prawie zawsze otaczano takowemi, o czém wieloliczne przekonywają przykłady.

ROZDZIAŁ LXX.

Jeszcze o innych częściach zewnętrznych herbów.

§. 130. Do części zewnętrznych herbów, należą jeszcze: 1. Gierlandy. 2. Łańcuchy i wstęgi orderowe, tudzież same ordery. 3. Paski czyli kartki z dewizami. 4. Podpory, a po 5te Armatura.

§. 131. Gierlandy Okrążenia około herbów *Lambrequins*, Deki helmomowe według Troca, pochodzące od wstęg, któremi ozdabiano rycerskie szyszaki. Prawidło ich dotyczące jest następujące: że zawsze tego samego muszą być kolorn, co pola około których się znajdują. Kiedy tarcza herbowa ma *trzymacze* albo *podpory*, wtenczas gierlandy tylko około helmu rozciągają się. Wzór 334 wyobraża Gierlandę służącą herbom Szlachty paten-

towanć; wzór 335 Gierlanda herbu szlacheckiego; w 336 Gierlanda herbu nowo-uszlachconych. Wzory 337 a, b, c, d, e, f, g, h, i, różne zewnętrzne ozdoby herbów.

Wzory 338, 339, 340, 341, a, b, c, d, e, f, także różne koło herbów używane ozdoby. Wzór 342 herb Kanclerza Rumiancowa, gustownie nader urządzony.

ROZDZIAŁ XX.

© *znachach orderowych, około herbów umieszczonych.*

§. 132. Osoby ozdobione orderami, mają prawo umieszczać wyobrażenia takowych pod puklerzami swych herbów. Ponieważ zaś dawniejszymi czasy wszelkie znaki zaszczytne nie na wstęgach, lecz na łańcuchach zawieszane noszono; przeto wyobrażenia takowych, jako ozdobniejsze w Heraldyce zatrzymano. Biskupi i Kanonicy otaczają także swe herby łańcuchami, na których zawieszane są właściwe onym dystyngtoria. Nauka o dekoracjach orderowych, obszerne zastosowanie w Heraldyce praktycznej znajduje. Herby krajowe, okrążane są łańcuchami, na których wiszą najstarsze tameczne ordery, i tak Francuzki herb miał około swego puklerza łańcuch i order św. Ducha, Rzymsko-Niemieckiego Cesarstwa złotego runa, Cesarsko-Rosyjski św. Andrzeja, dawniejszy Polski orla białego i t. d. Tu wręście ta służy uwaga, że osoby kilku ozdobione orderami tak te oznaki około herbu umieszczać mają, aby najstarsza dekoracya najbliższą była tarczy. W razie gdy ordery obok siebie zawieszane być mają, prawą stronę przeznaczają się starszym. Są ordery których posiadanie nadaje prawo noszenia wszystkich innych tego kraju orderów, osobom więc zaszczyconym takowemi dosyć jest jedną takową ozdobę około puklerza herbowego umieścić. Wzory 343 a, b,

c, d, e, f, wyobrażają kształty znakomitszych orderów i ich łańcuchów w Heraldyce używane, a mianowicie: Wzór 343 puklerz z orderu Złotego Runa oznakami; wzór 343 a, herb z oznakami orderu Podwiązki; wzór 343 e, z orderem św. Ducha; wzór 343 d, św. Stefana; wzór 343 c, św. Jakuba; wzór 343 f, z orderem Cesarsko-Rossyjskim św. Andrzeja i t. d.

ROZDZIAŁ XXI.

© kartkach z dewizami.

§. 133. Dewizy, hasła, albo godła *les Devises*, bardzo często używanymi były w herbach dawniejszych, stanowiły one gatunek języka Symbolicznego towarzyszącego oznakom herbowym, rodzin i osób pojedynczych. Wypisują się one zwykle na kartkach nad, lub pod puklerzami umieszczonych. Początek ich wywodzi się od wykrzyków rycerskich *Cri de Guerre*, umieszczanych także na hełmach, puklerzach i t. d. *Mont Joie Saint Denys!* było godłem Monarchów dawniej Francyi. Inne godło herbu francuzkiego jest: *lilia non laborant neque nent*. *Lilie, nie robią ani przędą*, a to przez alluzją prawa Salickiego niewiasty od tronu wyłączającego. Znane jest godło herbu Wielkiej Brytanii *Hony soit qui mal y pense*. i t. d. Dewizy używane obok herbów krajowych, są odmienne i właściwe temże. Niektóre herby rodzinne (w Anglii wszystkie) mają także sobie właściwe i nieodmienne godło, inne dowolnie takowe przybierają. Czasem znaki herbowe są powodem przybrania dewizy, czasem bywają godła dziedzicznymi, niekiedy stosują się do okoliczności i t. d. Najzwykłej dewizy wypisywane bywają po łacinie, lecz częstokroć zdarza się widzieć takowe w języku krajowym, *Schedulae* zowią po łacinie kartki dewizowe

§. 134. Emblema (*Embleme*) z Greckiego *Εμβλημα* od *Εμβλλειν* oznaczać różni się od dewizy, jest bowiem allegorycznym czyli symbolicznym określeniem wyrazami, albo znakami jakowejś rzeczy, lub jej przymiotu tak np. lew jest emblematem śmiałości, kogut czujności i t. d. Emblemata tak w puklerzach, jak obok nich, często wyobrażanemi bywają, nauka ich tłumaczenia jest przedmiotem symboliki, o której już powyżej mówiłem.

§. 135. Dobitniejsze i zawołansze dewizy są następujące: *Nihil quae-siveris extra, nihil supra, nihil infra. Ut videtur, non videntur. Vincendo per dona* sławna Włoska dewiza. *Vim viribus. Nec quiesco nec lascor. Exhilarat. Altior ultior. Non vi, sed virtute. Vigilat dum magna quiescunt. Nullum immune. Vespere et mane. Aut Caesar, aut nihil. Clarior opposita Lumine non turbine. Vim faciet aut inceniet. Juret ipse labor. Spes unica fessis. Muneris hoc tui. Idem in omnibus. Qua proicit ille sequor. Rupit omnia secum. Quo altior minor. Aut cedunt aut ruunt. In duriora magis Semper sursum. Vim impetus auget. Ex morte immortalitas; Servire tonanti. Non inferiora secutus. Audentior. Crescunt vires animique videndo; In arduis. Audebit. Unguibus et rostro aliisque armatus in hostem. Et vigil et pugnav. Fugat imparidum, Si moror morior. Et in latentes. Non dormit qui custodit*

Fryderyk drugi Cesarz Rzymsko-Niemiecki, miał za dewizę koło swego herbu pięć samogłosek *A, E, J, O, U*, co powszechnie tłumaczono *Austriae est imperare orbi universo*, wielu chce mieć zamiast *Austriae, Aquilae*. Rodzina Hrabów Daun, ma piękną dewizę, *Potius esse quam videri*. Piękna jest dewiza herbu Rzeczypospolitej Hollenderskiej *Concordiae res parvae crescunt, discordiae evanescent*, Xiążę Wellington ma koło swego herbu godło: *virtutis fortuna comes*. Rodzina Byronów, *Crede Byron*, wiele pięknych dewiz umieściłem w dodatku na końcu teoryi Heraldyki powszechniej znajdującym się.

ROZDZIAŁ LXII.

© Podporach herbowych.

§. 136. Podpory *Supports*, po łacinie *Telemones*, u Kola Pomocy po bokach herbów Trzymacze *Tenans*, są to figury: ludzi, zwierząt, ptaków i t. p. tarcze herbowe utrzymujące. Troc tłumaczy tarczo trzymacze, lecz tarczo trzymaczami zowią się ludzkie figury koło puklerzy umieszczone, a podporami, zwierzęta do tego użyte. Przykład tarczotrzymaczów mamy np. w herbie dawniejszém Francyi, gdzie widać obok puklerza dwóch aniołów wdalmatyki przybranych, w prawych rękach chorągiewki z wyobrażeniem lilii dzierżących. Herb Xiążąt włoskich *Monaco* utrzymują Mnichy z mieczami. Królewsko-Pruski herb Herkulesy i t. d. Z podpór *Supports*: przytoczymy herb Wielkiej Brytanii, który utrzymywany jest przez lwa i jednorozca. Wzory 314 a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, wyobrażają trzymacze rozlicznych herbów. Uważać należy, że pomienione trzymacze i podpory są nieodmienne i pewnym herbom służące; i zawsze wykracza przeciw prawidłom Heraldyki, kto takowe samowolnie dodaje lub odmienia. Opisując przeto herb jakikolwiek, wyraźnie podpory lub trzymacze określić należy, bo częstokroć malarze, snycerze, pieczętarze, samowolnie podpory herbom dodając, zmieniają istotę onych. Boki herbów chce wielu autorów stosownemi mieć do znaków herbowych, lecz aby tak istotnie było, przyznać niemożę. Labry albo naramienniki koło puklerzy, dodawane były dawniej posiadającym herby za śmiałość, kompartment dawano kupcom uszlachconym, których to prawideł dziś niezachowują. Familije z obcych krajów przybyłe, przybierając nowe znaki herbowe, dawniejsze obok puklerzy umieszczały, niekiedy także kładły takowe obok takowych, albo téż nad hełmami. Natęcze albo nałonie, to jest: chustki rozwinięte, dawali dawniejsi Polacy obok herbów rodzin, które za Mieczysława I, razem z nim wiarę świętą przyjęły. Kto

ma order, mówi hrabia Kuropatnicki w swojej Heraldyce, podpór herbowyc h niepotrzebuje, bo wstęgą albo łańcuchem jego puklerz otacza. Herbom pa- nięńskim należą po bokach palmy albo kwiaty.

§. 137. Przykład rozmaitości podpór, mamy w herbach Monarchów francuzkich i tak: herb Filipa Augusta utrzymywały lwy, Ludwika VII dziki, Ludwika IX smoki, Filipa śmiałego orły, Filipa długim czyli wysokim zwa- nego lwy, Jana łabędzie, Karola V ogary; Karol VII mający szczególne na- bożeństwo do Najświętszej Panny, używał nad herbem państwa wyobraże- nia tajemnicy zwiastowania; Karol VIII za podpory herbu używał jeleni, Ludwik XII jeźów, Franciczek I salamander, Henryk III orłów srebrnych, i t. d. Bywają herby z jednym trzymaczem, np. wzory 344 d, e, f, g, h, i, tudzież wzór 311 e.

ROZDZIAŁ XIII.

© Armaturze i Namiotach.

§. 138. Armatura czyli trofea z rozmaitej broni, tak często samowolnie wszystkim bez różnicy herbom dodawane, niesłużyły dawniej i właściwie służyć niepowinny, jak tylko znakomitym officerom wojskowym i sławnym z czynów oręża. Gustowne ułożenie armatury, nader herb ozdabia, ale częste używanie takowej bardzo jest niewłaściwym.

§. 139. Namioty *les pavillons*, są ozdobą właściwą kilku tylko herbom Monarchicznym, części ich są: nagłówek *Comble* i zasłony boczne *les Cour- tines*. Użycie namiotów, początek swój wiedzie od turniei albo gonitw ry- cerskich, w których pod podobnemi namiotami składano trofea rycerskie, wystawiano herby opiekunów walki i tych co mieli walczyć i t. d. Wzory 345, 346, 347, 348, 349, 350, przeznaczone są wyobrażeniom płaszczów i na-

miotów herbowych, a wzory 341 b, i c, poprzednio już w §. 130 wspomniane; przedstawiają rozmaite ułożenie armatury około herbów, w którym to przedmiocie gust dobry przewodniczyć winien.

ROZDZIAŁ LXIV.

© herbach złożonych.

§. 140. Już powyżej w § 56 wspomniałem o sposobie mieszczania kilku herbów na jednym puklerzu. Mówię teraz będę o połączeniu dwóch lub więcej herbów innemi sposobami. Połączenia te mają właściwe sobie Heraldyczne nazwiska, mianowicie: *Ecus accotes* zowią się puklerze obok siebie umieszczone. *Le Grand Ecu*, wielka tarcza, mniejszą lub kilka na sobie mająca. *Ecus accolles*, puklerze pewnemi wiązaniami spięte, zobacz wzór 351. *Ecus inserés ou chargés*, tarcze na innych umieszczone. *Ecus Entes*, tarcze wszczepione, mające spodek wszczepiony *garnement*. *Ecu sur le tout* i *sur le tout de tout*. Wzory 352 a, b, c, d, kilkorakie sposoby przystawiania puklerzy herbowych do siebie wyobrażają. Wzory 353 a, b, c, przedstawiają umieszczanie wielu herbów na jednym puklerzu w Niemczech używane.

ROZDZIAŁ LXV.

Teoryja blazonowania.

§. 141. Blazonowanie po niemiecku *Blasonirung*, czyli jak dobrze tłumaczy Troc *wyktadanie herbów*, jest to: systematyczny na zasadach Heraldyki oparty sposób opisywania herbów. Aby dobrze herb opisać, trzeba historycznie i krytycznie rozebrać i zbadać jego części i następnie zachować prawidła.

§. 142. Najprzód, zawsze i wszędzie używać wyrazów technicznych Heraldyki.

§. 143. Powtórc, przystępując do opisu samego herbu, przedewszystkim określić kształt puklerza, dalej jego tło czyli pole wymienić, następnie części naprzednie, jeżeli takowe się znajdują i ich przymioty.

§. 144. Po trzecie, blazonując czyli wykładając herby, w których znajduje się kilka postaci, należy zaczynać od główniejszych, wyjąwszy kiedy takowe są objęte innemi *Brochantes*.

§. 145. Poczwarcie, wszystkie części naprzednie wymieniają się bezpośrednio po opisaniu koloru pola, wyjąwszy głowic i laurów, które na końcu dopiero wymieniać się zwykły.

§. 146. Popięcie, wykładając herb, w którym jedna tylko w środku puklerza figura czyli przedmiot znajduje się, mówi że takowe jest wśród puklerza *en coeur, ou en abyme*.

§. 147. Trudniejszemi są do blazonowania herby, w których jest wiele figur, tarcze rozmaitemi podziałami pocięte i t. p. Wtenczas uważać należy pilnie, które figury są głównemi, a które dodatkowemi, pilnie baczyć na kolej podziałów, z zastanowieniem rozstrzygnąć, które przedmioty leżą na puklerzu, a które na drugich, a zachowując pomienione przestrogi, łatwo uniknąć zdołamy zamieszania i pomyłek. Kiedy podziały są jednakowego koloru i jednakowe przedmioty zawierają na sobie, na tenczas bezpośrednio po sobie wymienionemi być powinny.

§. 148. Te są zasady blazonowania czyli wykładania herbów systematycznego. Dla wprawy zajmijmy się wykładem herbu Xiążąt *Bambersko-Wirtzburskich*; zobacz wzór 354. Herb ten jest herbem złożonym z czterech następujących herbów, mianowicie: dwóch herbów biskupstwa *Wirtzburskiego*, herbu biskupstwa *Bamberskiego* i rodzinnego herbu hrabiów *Seinhemskich*. Na tarczy owalnej z labranii, w środku znajduje się tarczka grzbietowa, z gatunku zwanych niemieckiemi w krzyż prosty podzielona, na

której są następujące wyobrażenia: w dziale pierwszym dwa pale niebieskie w polu białym, w dziale czwartym toż samo. W działach drugim i trzecim na polu żółtym dziki czarne w lewo zwrócone, na tylnych łapach wspięte po jednym na każdym dziale znajdować się mają. Tarcza ta ma nad sobą zwykłą królewską koronę i jest rodzinnym czyli familijnym herbem hrabiów *Seinhemskich*. Tarcza wielka albo główna, jest czworodzielna w trójkąty, tak jednakowoż ze wierzchołek wspólny wszystkich tych czterech trójkątów na wspólnym środku tarczy wielkiej i grzbietowej znajduje się i tarczą grzbietową jest zasłonięty. Prócz tego dwa podziały boczne, to jest: 3 i 4 są szersze od 1go i 2go czyli górnego i spodniego. W podziałach pierwszym i drugim na polach złotych znajduje się w każdym po lwie czarnym w prawo obróconym na tylnych łapach wspiętym, a przez całą szerokość w obu pomienionych polach przechodzi po białej wstędze. Lwa przeto znajdującego się tak w podziale wyższym jak niższym, na dolnej części pod wstęgą tylko nogi tylne i jedna przednia na wierzchniej części łeb, druga noga przednia na dół opuszczona i ogon są widziane, samą część ciała średnią; tak jednego jak drugiego lwa, wstęgi zasłaniają, lwy pomienione są herbem biskupstwa Bamberckiego. Podział trzeci zawierający herb Xięztwa *Franken*, jest poziomą łamaną linią przecięty, *Emanché*, linija stanowiąca przecięcie, składa się z trzech zębów czyli sześciu linii prostych, górne pole jest krwawe, dolne srebrne. W czwartym podziale mieści się herb biskupstwa Wirtzburskiego, a ten jest: na polu niebieskim, chorągiew prostopadle ustawiona na drzewcu złotym, proporzec kwadratowy w lewo obrócony mająca; proporzec ten jest na cztery pola w krzyż prosty podzielony 1 i 4 dział modre a 2 i 3 białe. Nad większą tarczą znajduje się mitra Xiążecia, a po za nią miecz i pastorał Biskupi na krzyż ułożone, pierwszy z lewej strony, na prawą, a drugi z prawej na lewą. Cały ten herb ma około siebie rozciągnięty Xiążęcy, gronostajami podbity purpurowy płaszcz, którego wierzch ściągnięty jest pod wielką mitrę nad mniejszą mitrą znajdującą się, ta mitra kształtem podobna

jest mitrze mniejszej, ale jest od niej daleko bogatszą i ozdobniejszą. Dwa lwy ukoronowane po zasobie oglądające się z otwartymi paszczami i wywieszonymi jęzorami, mające podwójne na grzbiety zadarte ogony, służą temu herbowi za podpory. Przez oba te zwierzęta wierzchem przeciągnięte są srebrne bamberskie wstęgi, opierające się spodnicami końcami na pięknie snycerską robotą wyrabianym postumencie, służącym całemu herbowi za podstawę, z po zawierzchołka herbu wreszcie ukazuje się krzyż Arcybiskupi prostopadle ustawiony. Zobacz *J Ch: Gatteres Allgem: Hist: Bibliothek Halle 1767 T. II pag: 311. Beurtheilung des Plans in dem Hoch fürstlichen Bambergisch-Würzburgischen Wappen.* Wzory 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, wyobrażają herby w różnych europejskich państwach zasiedlonych rodzin i posłużą za wprawę do blazonowania takowych.

ROZDZIAŁ LXVI.

© Historyzowaniu herbów.

§. 149. Historyzowanie, czyli historyczne herbów opisanie: z dwóch mianowicie składa się części, z dopiero opisanego blazonowania i właściwego historyzowania. Aby wykład historyczny herbu dokładnie skutecznić, ściśle pilnować należy prawideł wskazanych w systemacie blazonowania. Poczem najskrupulatniej krytycznie zbadać należy dzieje herbu, to jest: opisać jego początek i zmiany którym ulegał rzetelnie i jasno. Powszechnie wiadomo jak przesadzonemi są opisy pisarzy średnich wieków o początkach herbów krajowych i rodzinnych, pilnie przeto uważać należy, aby błędu za prawdę niepodawać. O historyzowaniu herbów jest rozprawka Gatterera w je-

go *Allgem. Hist. Bibliothek* 1 B. fol. 34 zamieszczona, w której tenże wymienił o ile każdy ze sławniejszych pisarzy heraldycznych należycie lub niedbale historyzowania herbów dopełnił.

ROZDZIAŁ LXVII.

© Rysowaniu herbów.

§. 150. Ta gałąź Teoryi Heraldyki zastanawia się nad częścią Techniczną tejże i następujące przedstawia uwagi:

1. *a.* Rysowanie herbów jest to sztuka oznaczania czyli określania samych obwodów szczegółowych takowych części, podająca oraz pravidła umieszczania wszystkiego we właściwych miejscach, tak jak blazonowanie jest system opisywania herbów techniczny czyli sztuczny.

b. Wielkość powierzchni herbów do liczby puklerzy one składających i liczby części takowych stosować należy. Zewnętrzny kształt tarcz jest prawie zawsze zupełnie obojętny, lecz umieszczanie figur na puklerzach najściślej, jak wiadomo ulega pravidłom o których już poprzednio mówiłem.

c. Tarcze połączone albo się wzajemnie stykają, albo są o podal od siebie położone.

d. Tarcza na tarczy jest sposobem połączenia herbu z herbem, niekiedy bywają tarcze grzbietowe, jeszcze trzeci puklerz na sobie mające.

2. Dzielenie tarcz na tyle części ile jest herbowych puklerzy, takoz używanym bywa.

Uwaga. Tym sposobem tarcze herbowe mężów przystawiają się do tarcz żon, z uwagą na starszeństwo stron, przystawianie takowe w Niemczech najużywanym było. Podziały w takiej liczbie w herbie znajdować

się mogą, w jakiej są pomniejszych herby, wielki składające. Liczenie pomniejszych herbów odbywa się wskazanym powyżej porządkiem.

Wymieniając herby szczegółowe należy mieć na uwadze stopnie godności osób i rodzi którym też służą.

Uwaga. Zwyczajny porządek stopni godności, według którego szykują się herby, jest taki: 1, Cesarskie. 2, Królewskie. 3, Arcy-xiążęcie. 4, Xiążęce. 5, Hrabiofskie. 6, Barońskie. 7. Nakoniec szlacheckie.

Herby tych godności bywają dominialne, dziedziczne, roszczone, wreście pamiątkowe.

Nader ważnym tu należącym prawidłem jest: 1. Że puklerze jednogatunkowe herby zawierające, niemogą być mieszanemi z puklerzami innego gatunku herby mieszczącemi. Powtóre że żaden choćby najdrobniejszy przedmiot w herbie nie może być gdzie indziej umieszczonym, tylko tam gdzie mu z powyższych prawideł miejsce przynależy.

ROZDZIAŁ LIVIII.

Ogólne uwagi nad Teoryą heraldyki Powszechniej.

§. 151. Na tém prawie kończy się Teorya Heraldyki Powszechniej, którą po krótko przebiegłszy, spostrzegamy jak obszerną jest ta nauka. Dawniejsze wiersze francuzkie poniżej przytoczone, znajdujące się w kilku dziełach przeszłego wieku, a mianowicie w xiążce: *Science de la jenne Noblesse par P. J. B. P. Duchesne de la Compagnie de Jesus a Paris 1729 in 8vo* obejmują całą Teoryą Heraldyki i brzmią jak następuje:

1. *O heraldyce w ogólności.*

Des armes le Blason est la noble science
Les armes des maisons marquent la difference.
Il en est de Domaine et de prétention,
Il en est d'alliance et de concession,
De Substitutions, dignitez, patronage;
Les maisons ou des corps d'autres sont le partage.

2. *Podziat herbarstwa.*

En dix chefs bien compris est l'art de blasonner.
Dans les termes de l'art il faut en raisonner.

3. *O tarczach.*

L'Ecu suivant les tems de diverse structure
Selon les nations et le sexe figure.

4. *O kolorach.*

Le champ est varié par differens émaux:
Il n'a que cinq couleurs, deux pannes, deux métaux:
Or, argent, gueule, azur, sinople pourpre et sable,
La fourrure en hermine, en vair est recevable.

5. *O podziałach tarcz.*

De l'Ecu blasonné sachez la section,
En deux, en trois, en quatre est sa partition.
En deux, de quatre sens faites en le partage,
En trois, de dix: de deux écartelez l'ouvrage.

6. *O częściach naprzędnich.*

Chef, Pal, Bande, Sautoir, face, barre, chevrons,
Orle, Pairle, bordure et croix de cent façons.
Pile, giron, quartier, sont pieces honorables,
On le nomme en premier comme les plus notables.

7. *Inne części naprzednie.*

L'Échiquetté, freté losangé fuselé
Treillissé, decoupé, le point équi pollé,
Macles, Rustres, bezans, tourteaux, vires en place
Billetes, annelets, sont de seante classe.

8. *Umnieszenia.*

Des corps réduits sont nez, comble, trangle, canton,
Filet, tierce, flanquis et devise et bâton,
Aux cotices joignez et filiere et jumelles ;
La vergette, l'étaye, engrelure, burettes.

9. *O przedmiotach.*

Mille sortes de corps nous peignent la valeur
Sans métal sur métal, ni couleur sur couleur.
Il en est du Blason, des arts, de la nature
Il en néit de l'esprit de biranre figure.

10. *O przymiotach przedmiotów.*

La piece daus l'échamp peut baisser ou hausser,
Se rapprocher des flancs, en abîme passer.
En neuf cantons divers un seul corps est mettable,
Plusieurs imiteront une piece honorable.
Et leur nombre et leur rang doivent être nommez
Si dans l'ecu sans nombre on ne les a semez,

11. *O położeniu przedmiotów.*

En mille sens divers la figure poseé,
Parle bien mieux à l'ocil qu'à la simple pensée,
Mais des termes quel'art range par alphabet
N'ignorez ni le sens, ni l'usage parfait.

12 *O ozdobach tarcz, zewnętrznych.*

Le timbre, le cimier, cris de guerre, devise
Tenans, Supports, soutiens, les marques de l'Eglise
Les charges, les colliers, manteaux et pavillons
Des écus illustrez sont les distinctions.
A l'aîné le blason échoit plein en partage,
Tout autre doit briser comme il est en usage.

Prócz tego uważać należy, że Heraldyka francuzka jak to już poznać wielokrotnie mieliśmy sposobność, ma bardzo obszerną Terminologią, której poznania dokładniejszego Słownik umyślny nauczy.

ROZDZIAŁ III.

Rzut oka na Bibliografię Heraldyczną.

§. 152. Wyłożywszy wszystko co tylko należeć może do Teoryi Heraldyki. Zająć się wypada skróceniem rysu Bibliografii Heraldycznej, literatura téj umiejętności dość jest bogatą; Heraldyka albowiem od dawnych czasów była przedmiotem pracy wielu pisarzy. Dzieła następnie wyliczyć się mające są kilkorakiego rodzaju, i tak: jedne obejmują wykład Teoryi Heraldyki, drugie Heraldykę państw udzielnych, mianowicie europejskich; inne wręście herbów rodzin szlacheckich różnych krajów wyliczenie i opisanie. Niezbywa na pracach poświęconych wykładowi szczególnych części herboznawstwa i pismach opisujących pojedyncze herby. Rodopisarstwo to jest: Genealogija, rzecz o szlachectwie, orderach mają także swą literaturę. Namienić przeto wypada że: rozdział ten zawierać będzie jedynie dzieł do poprzednio wyłożonej Teoryi herboznawstwa ściągających się wymienienie, tudzież prace poświęcone wykładowi Heraldyki pojedynczych narodów.

o których celu ich tytuły uwiadamiają. Po obznajmieniu się z zasadami nauk pobratymczych Heraldyce, zastanowiemy się z kolei nad ich literaturą, a tém postępując porządkiem, snadniej uniknąć zdołamy zamieszania, które w przeciwnym razie łatwo wkraść by się mogło.

Xiądz *Menestrier* Klaudiusz Franciszek Jezuita rodem francuz (umarł r. 1705) w dziele swém mającym napis: *Science de Blason*, dziś już rzadkiém, na karcie 3 pięknie o początkach szlactwa i Heraldyki rozprawia. Twierdzi on, że hrabia *Gottfred de Anjou*, syn sławnego *Fulka z Anjou*, pierwszy herbu w grach rycerskich czyli turniejach używał. Pisarz ten najdokładniej historią i literaturę Heraldyki wyłożył, do trzechset pisarzy, którzy o niej traktowali wymienił i powszechnie za najslawniejszego jęj wykładacza jest uważanym. Około roku 1130 z największą pewnością mówi pomieniony *Menestrier* w dziele swém *De l'origine des Armoiries* pag: 61, herby już były znanymi we Francyi. Za Ludwika VII który panował od roku 1137 do 1180. Heraldyka kwitnęła we Francyi, za jego syna i następcy Filipa Augusta panującego od roku 1180 do 1223 już prawidła heraldyczne istniały, czego dowodzi tenże *Menestrier* w dziele *Abregé Historique des Principes Heraldiques* pag: 19.

§. 153. Roku 1481 najpierwsze o Heraldyce wyszło dzieło, którego autorem jest *Henryk Bonner*, ma ono napis: *Arbre des Batailles* i drukowane było w Paryżu in folio. Sławny z głębokiej znajomości historyi i starożytności *Montefaucon* benedyktyn kongregacyi świętego Maura w dziele: *Monumens de la Monarchie Française* w Tomie III, na stronnicy 268, uczenie o początku Heraldyki i herbów rozprawia.

§. 154. Literatura francuzka bogata jest nader w pisma heraldyczne, od których wymienienia wstrzymać się jeszcze muszę, dla zajęcia się wyliczeniem pism herbarstwa państw europejskich dotyczących się. *Philippi Jacobi Speneri, Historia Insignium seu Operis Heraldici Pars Specialis Francf: ad Moen: 1680 in folio*. Dzieło obszernością i dokładnością wykładu, oraz piękno-

ścią sztychów celujące, wszystkie tego gatunku prace. Znajduje się w bibliotece Sądu Appellacyjnego Królestwa Polskiego. *Joch: Wolfgang Triers Wapenkunst vermehrt von Christian Teusteln Leipsig 1744 8vo. Joh: Paul Reinchards vollständige Wapenkunst Nürnberg 1747, 8vo.* Drugie poprawne wydanie tamże 1779 in 8vo majori. *Joh: Christ: Gatterer's: Handbuch der neusten Genealogie und Heraldik aller jetzigen Europaischen Potentaten Stammtafeln und Wappen enthalten Nürnberg 1759, 1760, 1761, 1762, 1763, 1764 gr: 8vo.* O tém autorze będą jeszcze miał sposobność w inném miejscu tego rozdziału pomówić. *Joh: Christ: Sibenkees Doctor und Professor d Rechts zu Altdorf: Erläuterungen der Heraldik, als ein Commentur über Herrn Hofrath Gatterer's Abriss dieser Wissenschaft.* Dzieło ozdobione temi samemi rycinami, które się znajdują w dziele *Spenera*, wyszło w Norymbberdze 1789 r. in folio, zobacz o témże dziele tam, gdzie mówię o pisarzach heraldycznych niemieckich.

§. 155. Pismiennictwo portugalskie posiada między innemi: *Jacobi Guilelmi Imhof Stemma Regiae Portugolicae Insignium iconibusque exornatae Amstelodami 1708 in folio.*

§. 156. Znakomitsi pisarze heraldyczni hiszpańscy są: *Roderie Mendez Silva 1645. Rasgo Heroico declaracion de las Empressas Armas y Blasones de los Reynos Provincias Ciudades de Espana por Don Antonio de Moya Madrid 1756 4to. Nobiliario Genealogico de los Reges y titulos de Espana por Alonso Lopez de Haro Madrid 1622 in folio. Caramuels Interpret: Mystica Regni Hisp:—mnóstwo innych pisarzy heraldycznych hiszpańskich wymienił: Gerhardus Ernest de Franckenau Eques Danicus w dziele: Bibliotheca Hispanica Historica, Genealogica, Heraldica. Lipsiae 1724 in 4to.*

§. 157. Najznakomitsze dzieła literatury heraldycznej francuzkiej są: *Philiberta Monet Pratique des Armes 1631. Marka Gilberta de Varennes Rex Armorum 1635—1640. Louvan Geliot ou Heliot Indice Armorial 1635 sławne. Marcus Vulson de la Colombiere La Science Heroique 1639. Pi-*

sarz ten najpierwszy podał sposób oznaczania barw heraldycznych kreskowaniem. *Jean de Laboureur z Montmorenci Origines des Armes* 1612. *Pierre Paliot La Vraie et Parfait Science des Armoiries* 1616—1661. *Charle Louis Segoing de l'Antiquitez des Armes* 1648. Tegoż *Tresor Heraldique* 1651. *Paradin Wülchelm Memorabilia Insignium Franciae familiarum*. *Paradin Kladiusz, Alliances Genealogiques de France*. Tegoż *Les Dirises Heroiques* 1621 8vo. Wyżej wspomniony Jezuita *Claude François Menestrier*, najzwolaniwszy pisarz o Heraldyce napisał i wydał także: *La Veritable Art du Blason, Abregé Methodique des Principes Heraldiques, L'Art du Blason justifié, De l'usage des Armoiries, Pratique des Armoiries, rigne des Armoiries*. Lecz najgłówniejszą jego pracą jest dzieło mające tytuł: *Science de Blason* wyszłe pomiędzy rokiem 1659 i 1670. Jeszcze do wieku XV należą autorowie heraldyczni francuzcy następujący: *Symphorien Champier* około r. 1635. *François d'Alouette* 1577. *Hierôme de Bara* 1581. *Jan Sçohier* 1597. *Claude Fauchet De l'Origine de Chevalerie* 1606 zawołane dzieło.—*Pierre de Moyné* 1660. *Claude de Cellier* 1669. *Juliusz Baron* 1672 dzieło *Barona* pomnożył *M. Playne*. *Oronce Fine de Brianville Jeu d'Armoiries* 1672. *Theobald Cadeau* 1697. *Lilium Francicum veritate historica, botanica et heraldica illustratum authore Joanne Jacobo Chiffetio Antverpiae* 1658 in folio. *Joannis Ferrandi S. J. Epinicion pro Liliis aduersus Chiffetium etc. Lugduni* 1667 in 4to. *Dissertation sur l'origine de la figure des fleurs de Lys par Pierre Rainsant D. en medicine Paris* 1678 in 4to. *André Favin Theatre de l'Honneur. La Nobilaire de Picardie par Handicquer de Blancour...* *Dangeau Louis Courcilon* de ur: 1643, um: 1723. *Les Principes de Blason* 1715 in 4to. *Dural Pierre La Geographie Françoise contenant le Description des Blasons de France*. Autorami artykułów heraldycznych w wielkiej Encyklopedyi francuzkiej są: *Eidonx Marek Antoni* Marsylczyk i *Castellier de la Tour*.—*Martigni Ludwik Charot* de ur: r. 1690, wydał: *Histoire Genealogique* i inne o rodopisarstwie i dziejach pisma. *Saint Marthe Histoire Genealogi-*

que de France 1647 2 vol: in fol: Vignier Hieronim ur. 1606 ogłosił Genealogią domów Alzackich. O początkach królów Burgundy. O początkach hrabiów Szampanii, Stemma Austriacum.—Les Elemens de l'Histoire ou ce qu'il faut savoir de Chronologie, de Geographie, de l'Histoire Unirerselle, de l'Eglise, du Nouveau Testament de Monarchie nouvelles ex de Blason avant que de lire l'Histoire particuliere etc. par Mr L'Abbe de Vallemont Nouvelle Edition Paris 1758 Svo avec Planches. W artykule Heraldik umieszczonym w Encyklopedyi Erscha i Grübera, powiedziano że dzieło Vallemonta pierwszy raz wyszło r. 1701. D'Emportes, 1754. Z czasów Napoleona mamy źródłowe dzieło Henri Simon (graveur de Bonaparte). Armorial General 1822. Najbogatsza Terminologija Heraldyczna francuzka dostatecznie jest objaśnioną w wybornych słownikach, na których językowi temu niezbywa. Dostateczne objaśnienie udzielają: Richelet Pierre Dictionnaire François etc. 1680 in 4to. Furetiere Diction: Franç: etc. 1690 3 vol: 4to. Diction: de Treveaux III vol: in folio 1704. Grand Vocabulaire François par une Societé des Gens des Lettres en dix neuf ou Vingt Volumes in 4to. Dictionnaire de l'Academie Française wielokroć razy przedrukowywany i doskonalony. Z korzyścią radziłem się także przy układaniu niniejszego dzieła Słownika języka francuzkiego wydanego przez Napoleona Landais 2 Tomy in 4to. Dziełko La Science de la jeune Noblesse par le P. J. B. P. Duchesne de la Compagnie de Jesus Paris 1729 in Svo Tom I zawiera między innymi dobry wykład Heraldyki.

§. 158. Literatura heraldyczna angielska następujące głównejsze pisma posiada: najstarszytniejszą z nich jest praca Mikotaja Upton Doktora Prawa z Salisbury, mająca napis: De Studio (Officio) Militari pod imieniem Joh: de Bado Aureo wydana. Tenże napisał: Tractatus de Armis, do którego Edward Bissaeus r. 1654 wypracował noty. Wynkin the Worde 1496. Harry Spelman 1641 Aspilogia z jegoż objaśnieniami. Gergh: Legh 1568. William Wyrley 1592. John Feron 1596. John Bonwell 1597. Edm: Bolton 1610.

John Berkham 1611. *Rud: Brooke* 1622. *Math: Carter* 1655. *Edw: Waterhouse* 1660. *S. Morgan* 1661. *Thom: Gore* 1674. *John Gibbon* 1682. *William Dugdale* 1682. *Richard Blome* 1685. *Alex: Nisbet* 1722. *Jac: Coats* 1724. *Jos: Edmonson* 178¹. *Humphrey Wawrzeniec* Teolog angielski ogłosił: *Optimates seu de Nobilitate ejusque origine. The Pocket Herald or a complete View of the present Peerage of England, Scotland and Irland with alle the Arms engrawed and blazoned etc. London* 1769 2 vol: in 12mo.

§. 159. Włoskie celniejsze dzieła heraldyczne są: *Bartolus de Saxo Ferrato* (żył od r. 1313 do 1355) *De Armis et Insignis. Silvestre de Petra Santa Soc. Jesu. Tesseræ Gentiliæ* gdzie o Heraldyce też polskiej czyni wzmiankę, od Niesieckiego w herbarzu cytowany wielokrotnie: *Krasicki zbiór wiad: potrzeb: artykuł Petra Santa. Philiberto Campanille: dell Armi* 1680. *Foresto Foresti* 1745. *Graf Marci Ant: Ginanni* 1756. *I Cittadini Dell antichità delle Armi* 1747.—Z weneckich *Pregi della Nobilita Veneta overo l'origine di tutte le case Patricie collo loro Armi personaggi piu conspicui in Venezia* 1663 8vo, tamże 1682 12mo. Wydawcą był *Kazimierz Freschot* albo *Fraichot*; tenże r. 1709 in 8vo w Utrechcie wydał: *Nouvelle Relation de la Ville et Republique de Venise ou l'on trouve son Histoire Generale son Gouvernement et la connoissance de toutes les Familles Patrices.*

Rodopisarze a zarazem heraldycy florency są: *Eugenio Gamurrini Manaco Casinense Istoria Genealogica delle Famigli Nobili Toscane ed Umbre Fiorenza* 1668, 1685 5 vol: in folio. *Il Senato Fiorentino* przez *D. M. Mani Firenze* 1771 8vo przedrukowane, bo w roku 1722 pierwszy raz wyszło Pismo bezimienne pod napisem: *Delle Eccellenze e Grandezze delle Nazione Fiorentina Firenze* 1780 c. f. aen:

Neapolitańskie Królestwo posiada dzieło *Dra Camilla Tutini* o szlachcie neapolitańskiej, w Neapolu r. 1644 in 4to wydane. *Delle Sicilia Nobile* przez *Fr. Maria Emanuel e Gaëtani Palermo* 1754—1759, 3 vol: in folio.

§. 160. Najznakomitszym dziełem herbarstwa szwajcarskiego jest: *Nobilaire Suisse, contenant la Genealogie l'Histoire et la Chronologie des Familles Nobles de la Suisse etc*: przez profesora *Girarda* z Freyburga wydane Tom I wyszedł w Bazylei r. 1787 in 8vo majori.

§. 161. W Szwecyi pisali: *Joh: Ihre* 1652. *Karol Uggle* 1728. *Joh: Messenius Theatr: Nobilitat: Suec: Holm: 1616 in folio.* *A. F. von Henel das an 1729 florirenda Schweden etc. Lübeck 1729 4to Cedecrona's Sveriges Rikes Ridderskaps och Adels Wapenbok Stockh: 1746 fol: z kolorowanymi herbami.* *Anders Anton von Stiemman öfer Sweca Rikes Ridderskap och Adel I. Del: Stockh: 1751 2 Del: ebend: 1755 4to.* *J. C. Beckmanni Syntagma Dignitatum Diss: III Cap. III p. 174 seqq: Joan: Schefferi Tractatus de Antiquis Ferrisque regni Sueciae insignibus Holmiae 1678 4to.* *Dan: Guil: Molleri Diss: de tribus regni Sueciae Coronis Altorf 1696 in 4to.*

§. 162. O herbie Danii zobacz w *Koelera Münzbelustigungen B. 10 S. 321 u seqq: (B. 18 S. 275 u) Adolph Gotthard Carstens vom Ursprunge und Veränderungen der Norwegischen Wappens in Nye Samling af det Kongel Danke Videnskabers Selskabs Skrifter Th. 1 N. 6.*

§. 163. Z hollenderskich Heraldyków wymieniemy: *Thom: de Ronck Neders Herraald* 1645. *Joh: Bapt. Chrystyn Ad Edit: Herald: 1616—1663.* *Jean de Charpentier Histoire Genealogique des Pays Bas, ou Histoire du Cambray et du Cambresis.*

§. 164. Najznakomitsi pisarze heraldyczni niemieccy są: w wieku XV *Jakób Köbel* z Oppenheimu r. 1545 w Franfurcie nad Menem najpierwszy herbarz niemiecki wydał. Lecz przed niem żył jeszcze wyżej wspomniony: *Bartholus de Saro Ferrato*, którego Niemcy także za najpierwszego swego o Heraldyce autora uważają; zobacz *Bętkowskiego Wstęp do historyi. Virgil Solis* 1555. *Marcin Schrot* 1576; oba naśladowcy Köbela. *Zygmunt Faierabend* 1579. *Joh: Siebmacher. Grzegorz Filip Harsdörffer* 1643 żyli po nich. Dalej *Theod: Höpping de iure Insign:—Johan Linnaeus—Sebastyan Fesch De*

Insignibus. Filip Jakób Spener teolog nader znakomite w herbarstwie położył zasługi przez ogłoszenie: *Historia Insignium Illustratum seu Operis Herald: Pars Specialis Francf*: 1680. *Insignium Theoria seu Operis Herald: Pars Gener: ibid*: 1690. Pisma te są celnymi utworami w literaturze heraldycznej.

Wilhelm Schumacher 1694. *Kasper Bussing* 1694. *Imman: Weber* 1696. *J. A. Rudolphi*, (al *J. A. Kröll Heraldica Curiosa* 1698). *Jan Wolfgang Trier* 1711 *Wappenkunst vermehrt von Christian Feustel* godni są wspomnienia.

Z końcem wieku XVII nowego blasku świetności nabyła Heraldyka w Niemczech. Król albowiem Pruski Fryderyk I Christiana Maximiliana Spenera syna wyżej wspomnionego Jakóba Filipa mianował professorem heraldyki w nowo-utworzonej ówczasowo Ritter (*) Akademii Berlińskiej r. 1705. Roku 1707 został pomieniony Spener członkiem Kollegium Heraldycznego Monarchii Pruskiej. Trier zaś powołany został około tego czasu na profesora Heraldyki do Uniwersytetu Lipskiego, r. 1712 mianowano go Dyrektorem Kollegium Heraldycznego. *Marcin Szmeyzel* r. 1723 i *Seb: Jakób Jungendres* r. 1729 na zasadach dawniejszej Heraldyki francuzkiej po niemiecku o herbarstwie pisali *Joh: Ehrenfried Zschackwitz* r. 1735, a *Joh: Paul Reinhard* r. 1747 o herbarstwie niemieckim pisma wydali. *Sam: Wich: Otter. Chr: Fr: Aug: von Meding Nachrichten von Adels Wappen. Eucharis Gotlob Rink* professor w Altorf około r. 1690. *Joh: Dawid Köhler Münzbelustigungen. Lipowsky Grundlinien* 1816. *Das nöthige Buch für alle Klassen des Adels Leipsig* 1819.

Najrozsądniej o Heraldyce pisał, teorią onęj urządził, sprostował i wyjaśnił wspomniony Gatterer w pismach: *Handbuch der neusten Genealogie und Heraldik*, które powyżej wspomniałem. Lecz jeszcze r. 1767 wydał on nader znakomity zbiór herbów, a jeszcze wprzód bo r. 1763 ogłosił: *Abriss*

(*) Wojennój.

der Heraldik. Około r. 1773 wychodziła jego *Allgemeine historische Bibliothek*, w której zamieszczał rozprawy o Heraldyce, znajdując się także jego pisma treści heraldycznej w *Göttinger Gel: Anzeigen*; roku 1791 ukazała się *Praktische Heraldik* kompletne dzieło Gatterera, które już nie do życzenia niepozostawia. Dzieło *Sibenkeesa* roku 1789 w Norymberdze drukowane, będące komentarzem pracy Spenera już powyżej mówiąc o Heraldykach państw europejskich wspomniałem.

§ 165. Każde z państw Niemieckich ma własne dzieła heraldyczne i tak: Cesarstwo Rzymsko-Niemieckie posiada: *Gott: Sam: Trenri Diss: de vera origine Aquilae bicipitis Imperii Rom: German: Helmst: 1726 4to.*—*Friderik Widerburg vom Ursprung und der Bedeutung des zweyköpfigten Adlers im Reichs Wappen-Halle 1751 8vo in dessen Anmerkungen 143—177.*—*Gottfr: Daniel Hoffman über die Wappenschild halter insonderheit des Römischen Teutschen Reichs Adlers die zween Graiffen Tübing: 1779 4to.*—*O herbie Mogunckim Christoph: Frid: Ayrmanni Commentatio de Rota Moguntini Archi-Episcopatus insigni 1717 in 4to.*—*Colland's Untersuchung was das Chur: Mainzische Wappeneingellich vorstellen soll.*

Bawarskiego herbarstwa dotyczące dzieła: *Augustin Maxim: Lipowsky Abhandlung über die Preisfrage. Was hatten die Pfalz-grafen von Schejern und Wittelsbach für ein Geschlechtswappen in 10 Band der Abh: der Kur-bayr: Akad: der Wissenschaft: 1776.*—*Historisch-Heraldische Abhandlung von dem Wappen der Pfalz-grafen von Wittelsbach nachmaliger Herzoge in Bayern etc.—in den Neuen Hist: Abh: dar bayr: Akad: der Wissen: B. I S. 427—460.*—*Andreas Larney de Insignium Palatinorum origine augmentis et variationibus in Comentatt: Ac: El: Theod: Palat: Vol: V. Hist p. 395—422.*—*Tiroff's Wappenbuch des geseimnten Adels in Baiern 1807—27.*

O Saskiej: *Casp: Phil: Jac: Speneri Tractatus de Insignibus Serenis: familiae Saxonicae Francf: 1668 4to.*—*Georg: Paul Hoenn's des Chur und Fürstl: Hauses Sachsen Wappen und Geschlechts Untersuchung Leps: 1704*

8vo.—*Burch: Gotth: Strucii Diss: de Rota Saxonica Jenae 1705 4to.*—*Fried: Zollman's Untersuchung der Sächsischen gesammten Haupt Wappens etc: Jenae 1723 4to.*—*C. G. Buderii de origine Rutae Saxonicae conjectura in Oetter's Histor: Bibl: (1753) Th: 2 N. 5.*—*J. G. Boehmii Liber Singularis De Origine verae Rutae Saxonicae Lips: 1756 4to.*—*D Bayer's unvorgreifliche Gedanken und Gewisheit von den zwey Schwerdern im Chur: Sächsischen Wappē w Weinarta nowėj Sakiėj bibliotece doręcznėj, w części I w Dzeźnie roku 1775 drukowanėj in 8vo od str. 16 do 23.*

Joh: Dav: Koeleri Descriptio Insignium Regis Magnae Britanniae, Ducis Brunsvicensis et Pr: Elect: zamieszczone w Webera Examen Artis Heraldicae, Gottingae roku 1753 in 8vo i tu należące następujące pismo: J. H. August Schulzens Rector zu Osterode kurze historische Erlanterung des jetzigen Königl: Gross Britan: und Churf: Braunsch: Lüneburg: Wappens etc.

§ 166. Herbarstwo praktyczne węgierskie posiada dzieło: *Franc: Caroli Palmae S. J. Heraldicae Regni Hungariae Specimen Regni Provinciarum Nobiliumque Scuta complectens Vindob: 1766 in 4to.*

Ludw: Albrecht Gebhardi Geschichte der Erzherzogl: Oester: Wappen. O herbie Cesar skim pisal także J C. Gatterer: *De Insignibus Austriacis-Ungaricis w Göting: gel: Anzeigen 1788 s. 2009—2014;* o temże przedmiocie *Const: Franz von Kautz K. K. Rath K. K. Cenzor w Wiedniu in 4to.* O herbie czeskim: *Gelasius, Dobner's Hist: Krit: Beobachtungen über der Ursprung Abänderung und Vordoppelung d Böhmischen Wappenschildes w 4 części d Abhand: einer Privat: ges: in Böhmen 1779.*

O herbie państwa Pruskiego posiadamy: *Joh: Schosseri Insignia illustrissimae et inclytae familiae Marchionum Brandenburgensium etc. Witteb: 1557 4to.*—*Bernhard Ludwig Beckmann Erklärung der Königl: Preussischen und*

Brandenburgischen Wappen etc. Berlin r. 1751 8vo. W końcu dodać winieniem że: pisarzy o Genealogii, Sfragistyce, Rycerstwie i t. d. w innych wymienię miejscach.

ROZDZIAŁ LXX.

Rys Literatury Heraldycznej Rosyjskiej i Polskiej.

§ 167. Kronika *Bielskiego Marcina* ojca (ur: r. 1495 um: 1575) i *Jochima* jego syna wiele wiadomości dotyczących herbarstwa krajowego obejmuje, wymienia ona dawniejsze Polskie herby rodzinne, familie onych używające, wspominając czyny ozdobionych onemi. Lecz prawdziwym ojcem rodopisarzy polskich jest *Bartosz Paprocki* Mazur, r. 1550 urodzony (umart r. 1614 we Lwowie). Długo on przebywał w Czechach i kilka dzieł różnej treści pozostawił pisma jego tu należące są: *Panosza, to jest herby znakomitszych familii* 1575 in folio. *Gniazdo Cuoty, Kraków* 1578. *Herby Rycerstwa Polskiego, Kraków* 1584 r.—Wszystkie obecnie nader rzadkie i cenione, lecz ostatnie najmocniej poszukiwane, Paprocki pisał także o herbarstwie czeskim, bo długo w tym kraju bawiąc, miał sposobność poznać jego mieszkańców. *Ogród Królewski B. Paprockiego* roku 1599 drukowany. *Baranowski Stanisław z Rzeplina herby Rycerstwa Polskiego* r. 1635. Энцикл: Лексик. Т. IV Б. Бар: строн: 301 pisze. Baranowski Stanisław z Rzeplina szlachcic polski, żył w pierwszej połowie XVII wieku, napisał dalszy ciąg herbarza Paprockiego od r. 1584 do 1635 pod tytułem: *Herby Rycerstwa Polskiego* nie jest drukowane, ale się znajduje w rękopismie w Petersburskiej Imperatorskiej bibliotece. Rękopism ten ma 1776 stronnic, oprócz wstępu; praca Baranowskiego była pomocą Niesieckiemu jak on sam pisze (K. B.) Najobszerniejsza i najdokładniejsza praca heraldyczno-genealogiczna, dokładniejsza jednak pod

względem opisów rodzin, aniżeli herbów, jest dziełem *Xiędza Kaspra Niesieckiego S. J.* i ma napis: *Korona Polska*. Pomienione dzieło zawarte jest w IV grubych tomach in folio i wyszło między rokiem 1728 i 1743 we Lwowie. Nadludzkiej potrzeba było przymiotów, aby wykonać tak kolossalne przedsięwzięcie. Potomność sprawiedliwa oceniła już zasługi tego męża, który za życia wiele przykrości znosić musiał. Tom 5 od autora zaczęty, a od Czaplńskiego dokończony, nie wyszedł na widok publiczny.

Przedrukowanie dzieła Niesieckiego, obecnie w Lipsku u Breitkopfa uskuteczniane, zalecające się pięknnością, cenniejszym by było gdyby wydawca w każdym razie wskazał, źródła z których czerpał wiadomości dodatkowe, oraz gdyby text Niesieckiego zgodniejszym się okazał z oryginałem. Figury herbów lubo dobrze uskutecznione, nie są przecież wykonane z całą ścisłością Teorii heraldycznej.—O Niesieckim zobacz Literaturę Bętkowskiego, Janoc: Vol: III, Gołębiowskiego o Dziejop: Polskich, Chodynieckiego Dykc: Uczonych Polaków.

Dawniejszemi od Niesieckiego i równie szacownemi pisarzami o herbarstwie polskiem są: *Jan Alexander Gorczyń Herby Królestwa Polskiego*, Kraków 1653 in 8vo i *Okolski*. Pismo pierwszego mało nader znane, w niedawnym dopiero czasie ocenionem zostało w Gazecie Literackiej.

Okolski Szymon Dominikanin wydał: *Orbis Polonus*, przez *Brauna in Jud: de Scr: Polon:* pag: 77 mocno zganione, tom I, tego dzieła r. 1641 w Krakowie; II, 1643 tamże; a III 1648 drukowane. Dzieło pomienione pracą Niesieckiego, zaćmione zawsze jest szacowne. A sławny Bayle w swém Dykcyonarzu mieni je godnym czytania, pisane bowiem po łacinie powszechniej w Europie znanem było. *Kojatowicz Jezuita* roku 1674 zmarły oziębami historycznemi zaszczytnie znany, zostawił rękopism o rodzi-
nach i herbach Wielkiego Xięztwa Litewskiego, z którego bardzo wiele Niesiecki korzystał. *Duńczewski* Akademik Zamojski zawołany Astrolog

í Kalendarzodziej za Sasów żyjący, wydał herbarz, którego wartość niewyrównywa pracom poprzedników. Herbarz Duńczewskiego z bardzo obszernym tytułem drukowano w Krakowie około r. 1757 in folio.

Nauka i porządek są znamionami dzieła o Heraldyce przez Xięcia *Józefa Alexandra Jabtonowskiego* wydanego. Mąż ten mając zamiar o starożytności domu swego pisać, objął w piśmie swém Teoryję Heraldyki i Genealogii, dość krótko, ale jasno i z głęboką znajomością napisane, Heraldyka Xięcia Jablonowskiego drukowaną była we Lwowie 1742 roku in 4to.

Ewaryst Hrabia Kuropatnicki Kasztelan Bełzki wydał Herbarz Polski, do którego wstęp, obejmuje teorią Heraldyki dość ograniczoną. Dzieło Kuropatnickiego, drukowano 1789 in 4to w Warszawie, zobacz *Tom II Lit: Bełkowskiego* stron: 673.

Matachowskiego Piotra Obywatela Województwa Czerniechowskiego *Spis nazwisk Szlachty z wymienieniem i opisaniem herbów*, bardzo dobrze zamierzonemu celowi odpowiada, lecz żadnej teoryi niemieści. Dwa są wydania tego dzieła, co do dokładności bardzo różne, mianowicie 1790 w Łucku i 1805 w Lublinie 2 tomy in 8vo.

Dobry system wydawania Herbarza, lecz niedbale wykonany, obrał sobie *Wojciech Wincenty Wielułek*, pisarz już za naszych czasów, w wieku podeszłym zmarły. Teorya Heraldyki na czele jego Herbarza zamieszczona, lubo nieobszerna, godną jest jednakowoż uwagi, po niej następują opisy rodzin i herbów familijnych, w szczegółowych tomach od A do Z zebrane. Dzieło to wychodziło z druku w latach 1792 i 95 in 4to, zobacz *Literaturę Bełkowskiego Tom II*, stron: 673.

Xiędza D. Kolla S. P. Traktat krótki o Heraldyce 1747 in 4to, słusznie pochwalił F. Bełkowski w swojej Literaturze; i w samej rzeczy jakkolwiek autor ten, podał tylko krótki wykład Teoryi Heraldyki z autorów fran-

cuzkich, a mianowicie Vallemonta wybrany, pismo jednakowoż jego na pochwałę ze wszech miar zasługuje.

Podrzędne prace są: *Benedykta Chmielowskiego (Kanonika Kijowskiego Dziekana Rohatyńskiego) Zbiór krótki herbów polskich, oraz wstawionych cnotą i naukami Polaków*, w Warszawie 1763 in 8vo czeze i krótkie, zob: *Lit: Bętkowskiego T. II str: 671.*

Wacława Potockiego Podczaszego Krakowskiego Poczet Herbów Szlachty Polskiej i W. X. Lit: w Krakowie 1696 in folio. Tegoż Supplement do herbów pod tytułem: Odziemek, oba pisma dziś już rzadkie.

Rzączyńskiego S. J. Armamentarium Regni Poloniae i drugie pisemko pod napisem: *Gemmae Antiquarum Poetarum etc.* 1700 8vo, mieści zdania z autorów łacińskich do herbów rodzin polskich zastósowane.

Wacława Warszuckiego Obywatela Województwa Łęczyckiego: Imion herbowych z urodzenia szlchetnego wroczyściami wyrachowanych, summariusz. Gdańsk 1782 i 1783 in 8vo.

§ 168. Posiada prócz tego pismienictwo nasze wiele pism poświęconych wyłącznym opisom Genealogii pojedynczych rodzin, o których później mówić niezaniedbam. W Mowniku nieocenionym *Abrahama Troca*, z wielką pilnością zebrane są wyrazy techniczne i sposoby mówienia właściwe Heraldyce. Wielokrotnie udawałem się do tego szacownego dzieła, a zawsze będąc zaspokojonym, zapisuje mu tu cześć należną. Radziłem się także *Encyklopedyi Obrazowej* z niemieckiej *Bilder Galerie* przetłumaczonej i niedawno w Warszawie wydanej, tudzież pism: *J. Lelewela, Nauki dające poznać źródła historyczne* in 4to z tablicami. — *E. Bętkowskiego, Wstęp do Historji* in 4to. — *Historja Powszechna przez L. Janowskiego*, w Warszawie 1836 8vo T. I. str: 264 o Heraldyce.

§ 169. Niemało wiadomości heraldycznych, znajduje się w następujących dziełach: *Allgemeine Lexicon d Wissen: und Kunst:* kilkanaście tomów

in folio 1665.—*Conversations Lexicon* z dopełnieniami. — *Dictionnaire de la Conversation et de la Lecture*. Paris 1833 kilkanaście tomów in 8vo i t. d.

§ 170. Literatura Rossyjska posiada: tłumaczenie Heraldyki *Gaterera*, przez *Malgina* w Petersburgu 1797 drukowane, w r. 1805 powtórnie wydane *Гербовникъ дворянскихъ родовъ 1777:—Гербовникъ общій etc.* 4 t. cz. fiz.: 1797 (4).

Wiele dzieł Historyj, Statystyce i Geografii poświęconych obejmują wiadomości o herbach państw, prowincyj, miast, rodzin i t. d.

Bibliografią nauk pobratymczych Heraldyce, jako to: Dyplomatyki, Sfragistyki, Genealogii i t. d. w miejscu właściwem przebiegnę.

KONIEC CZĘŚCI PIERWSZEJ.

D O D A T K I

DO

CZĘŚCI PIERWSZEJ.

Pisarze Heraldyczni dawniejsi przesadzają się w wyszukiwaniu dowodów przekonywających o starożytności herbarstwa: *Limaens*, *Camerarius*, *Speidel*, *Seb: Fesch Dissert: de Insignibus*, *Fabri Thesaur: Latin*, *Beckmann Exerc: Lazius Comm: Reip: Roman: wiele pisali o Heraldyce symbolicznej starożytnych. W rozdziale I^{szym} Heraldyki Rudolffiego, zebrane są zdania tych autorów, w tém przedmiocie, tenże rozdział traktuje o symbolach wielu krajów prowincyi, miast i osób w starożytności. O wprowadzeniu herbów w turniejach, czytaj *Garzona Allgem: Schan Platz Disc: 99*, równie dawno zaczęto używać herbów na pieniądzach jak w grach rycerskich, zobacz *Michaelis Prann Polit: Betracht: von d Heerschilden des teutschen Adels ins gemein ad §. 17 lit: xp. 27 et seq: Wehner Observationes. — Dictionnaire de la Conversations et de la Lecture Tome VI*, pod wyrazem *Blason* mówi: że wyraz ten pochodzi od *Blasing* znaczącego po Anglo-Saxońsku ogłoszenie.*

Tamże powiedziano, że tarcza zupełnie próżna zowie się *Ecu d'attente*, ale tło bez figur jest już herbem. *Sable, sabellina pellis*. *All: Deutsche Real Encyclopedie oder Conversations Lexicon* Tom V fol: 210. *Heraldik, Wappenkunst* mówi: najdawniejszym przykładem herbu jest nagrobek pewnego *Rahmunda Hrabi von Wesserburg* w kościele świętego Emerana w Regensburgu. Papież Bonifacy około roku 1294 używał herbu. W wieku XIII zjawily się herby na monetach. Powyżej przytoczony *Dict: de la Conversations etc.* w tomie III, pag: 153, pod artykułem *Armes et Armoiries* mówi r. 705 naszej ery, Cesarz Chiński *Thiaps Monmus* nadał prowincyom swego państwa symbola czyli herby. Starożytni Druidowie, kapłanowie Gallów używali za godło węża. *Ogatkach herbów.*— *Ar: Positives* stale określone. Kol mówi, są herby: niebieskie albo z nieba wydarte, jak np. mniemają, że lilije francuzkie są z nieba nadane, powtóre rycerskie za czyny waleczne przyznane, herby szczęściem lub przypadkiem wzięte, herby imienne (u nas żywe), herby krewności i spowinowacenia, popolitości jakiej, z nadania, godności, urzędów lub przypuszczenia, domów rodowitych, dalej zwierzchności, protekcji, juryzdykcji, pretensyi i t. d.

Histoire de la Vie privée de François etc: par Mr. le Grand d'Aussy Vol: III. Paris 1782 in 8vo. Tom II, mówi także o herbach ich początku i użyciu.

Co do symbolów: uważać należy, że jak z jednej strony ujmujące i przyjemne wyobrażenia symbolizowały cnoty i przymioty, tak przerażające i okropne były oznaki wad i występków. O symbolach czytaj także: *Homo et ejus partes figuratus et symbolicus etc: opera et studio R. D. O. Scarlattini* tłum: łacińskie *M. Honcamp Aug: Vindel MDCXCV* in folio.

Rollenhagius Nucleus Emblematum Selectissimorum Coloniae 1613, dwa tomy in 4to — cenione.

Narbutt w *Historji Litwy* ciekawe podaje wiadomości o symbolicznych znakach używanych przez familie tego narodu, przed połączeniem takowego z Polską.

Herbarstwo zwane jest także po łacinie *Ars, Peritia Blasonia*.—Nicobojętną będzie dla czytelników wiadomość, że w roku bieżącym ogłosił niejaki pan *Andrëa* w Erfurcie prospekt na dzieło Teoryę i Praktykę (do Niemiec zastosowaną) Heraldyki obejmować mające.

Następujące jeszcze godła, czyli dewizy przytoczyć za stósowne osądziłem:

*Ne cede malis. Fortuna equatur. Virtuti nihil obstat et armis. Ne vile velis. Patientia vinces. Victoria concordia crescit. Dei memor, gratus amicis. Labora ut in aeternum vivas. Sub cruce candida. Le Roi et l'Etat. Virtutis fortuna comes. Fide sed cui vide. Dum spero, spero. Fidei cotricula crux. Astra, castra, numen, lumen. Delectare in Domino. Virtus probata florebit. Tout bien, ou rien. J'ai bonne cause. Erectus non elatus. Prodesse civibus. Despicio tenebris solem contenta. Virtus semper viridis. Qui tibi scit ei bona. Vigilantia, robur, voluptas. Je m'efie en Dieu. Omne bonum Dei donum. Contentement passe richesse. Confido. Pensez fort. Opera illius mea sunt. Gradu diverso, via una.—Vigilate et orate. Quod Deus vult, fiet. Foi pour devoir i t. d. Niektóre ordery jak np. Orła Białego, Św: Anny i wiele innych, mają sobie właściwe godła, dewizy, napisy i cyfry, o których na swoim miejscu mówić przyjdzie. Statuta orderu Duńskiego Słonia, tudzież Dannebrogskiego opiewały, że każdy kawaler ma mieć swoje godło; godła takowe bywały po łacinie lub w języku krajowym, zobacz *Lehmanns Wiadomości o ozdobionych temi orderami*. r. 1697 wydane.*

Do rozdziałów obejmujących Literaturę heraldyczną:

Raym: Duelli Excerepta Geneal: Histor: Lipsiae 1725 in folio.—Hermann J. de Insignibus Germaniae etc. 1744 roku.—Bucelini Germania Topo Chrono Stemmato graphica Sacra et profana etc Ulm.—P. A. Kopp de Insignibus differentra inter S. R. J. Comites et Nobiles etc. Arg: 1728 4to.—J. G. Eccard Hist: Geneal: Saxon: super: 1722 folio.—P. Beckleri illustr: Stemma Ruthen: 1684.—Uptoni Nic: de Studio Milit: Lib: IV Johan de Bado

Aureo Tractatus de Armis. Henr: Spelmani Aspilogia Ed: Bisaeus cum notis 1654.—Do Heraldyk angielskich policzyć jeszcze należy: *Banks Esq: Stenacota Anglicana or the origin of Nobility &c.*—*Edw: Blore.*—*N. II. Nicholas* dwaj pisarze dzieł o szlache i herbach angielskich roku 1825 wyszłych *I Burke Gen: a Heral: Diction: of the Peerage a Baronetage of the British Empir etc.* London third Edition 1829 in 8vo z figurami. *Ancient Heraldic Arms of Engl: Monthly Mag: vol. 59—396. vol: 16 18 fol.*—*The Cognominal Puns of Heraldry in Mount: Mag: vol: 59 p. 496—512.*

Heraldyki praktyczne połączone z genealogijami wymieniam w rozdziale o Literaturze Genealogii. Rozprawa pana *De Foncemagne* o początku herbów, a mianowicie Królów Francyi, w XX tomie Pamiętników Akademii Napisów stron: 539 i t. d.—Pisma *Schoenemana* (*Karol Traugott Gottlieb*) o Dyplomatyce przed kilkunastu laty wyszłe, nie są obojętne dla Heraldyki.

W końcu zamieszczam tutaj spis przedmiotów w Heraldyce używanych, według tomu II tablic Wielkiej Encyklopedyi Francuzkiej r. 1766 wydanej. Lew, *Doublequeue* z podwójnym ogonem, ukoronowany, z głową ludzką, łapy tego zwierzęcia. Lampart, gryf, *Duims* daniela, rogi jelenie różnie ułożone, dzik, głowa dzika (*Hure*), jeź (*Porc epic*), byk, byczy łeb (*Rencontre*), krowa bywa często *Clarinée*, *Accornée*, koń nader rozmaity, głowa końska, jednoróżec bywa czasem siedzący, jego łeb. Chart, ogar (*Braque*). charcie i ogarów głowy, kot i wilk kilkorakich kształtów, lis, kuna *Belette*, słoń, trąba słonia (*Proboscide*), królik. Niedźwiedź bywa często z kagańcem na pysku; orzeł, *Essorant ou en profil* bokiem, kosy *Merlletes*, żuraw, łabędź, kogut, bocian, struś, fenix, pelikan, papuga, kruk, jastrząb, gołąb, kuropatwa, bekas, sowa (*Chouette*), pszczoły, *Doublets* chrząszcze, szarańcza, świerszcz, motyl, skrzydła ptaków, pióra (*Pannaches ou Plumes*), delphin, *Chabots* po łacinie *gobius* kielb, *Truite* po łacinie *Truta* pstrąg, *Brochet* szczupak, *Rouget* po łac: *Rubellio* wzdrenka, *Goujons*. Sfinx, syrena, rak, *Crabe* morski rak, skorpion, żaby, ślimaki i muszle rozmaite, żmija,

Bisses Girres węże, jaszczurka, hydra, smok, mrówka, pijawka, szczury, myszy.—Sfera, słońce, *Ombre de soleil* słońce zaćmione, xiężyce niepełne, gwiazdy, xiężyce *en Coeur* ułożone, glob, *Etoiles* gwiazdy a 8 *Raies* o 8 promieniach a 16 *rais* o 16 promieniach, kometa, płomień, chmury, tęcze, ogień i dym, *Rayons ondes* płomień wykręcane, pochodnie, salamandra.—Rzeka, morze, wodotrysk czyli fontanna, góra, skała, oliwne drzewo, dąb, sosna, gałązka oliwna, ciernie, *Crequier* drzewo lubaszkowe, kije sękowate, pnie, liście ruszczki *Houx*, liście wawrzynowe czyli laurowe, *Trefle* kwiat koniczowy, *Tierce feuille* trójlist, *Fleur de Lys* kwiat jaki wyobrażony jest w herbie Francyi, tenże *au pied nourri* z łodygą, *semé* puklerz okryty lilijami, *Lis de Jardin* lilija ogrodowa, *Rose* róża, *Souci* nogietek, *Oeillets* gwoździć ogrodowy, tulipan, *Ancolies Aquilegia*, orlik cynowód, *Pensées* brat z siostrą, wdówki kwiat, *Quatre feuille* czworolist, jabłka, gruszki, granat, poziomki, orzechy, ogórki, kapusta, *Feres* bób, (*faba*) grzyby, *Cep de Vigne* winna macica, *Raisin* winne jagody, *Epis de Bled Spica* kłos, ananas, melon.—Dziecko, jeździec, kobieta, głowa kobieca, głowa Maurra, głowa Argusa, oczy, prawica, *Foi* dwie ręce trzymające się, ręce, nogi, 3 nogi, głowa trupia, kości z nóg, (piszczele), serce, snopek *gerbe*, kapelusz, czapki dawniejsze, rękawy *manches*, przedzielony na ukos rękaw *mal taillée*, koszula.—Zamki, wieża *Tour*, *Somme* z wieżyczkami na wierzchu, most, dom kryty, kaplica, piramida, portyk *Portail*, wieże, kolumna, miasto, mur, *Maçonné* cały puklerz w cegielki, *Ajouré* przedmiot dziurkowany, żołądź, łyż, *Caillous* kamyczki, *Bouse* nalewka kropidło ogrodnicze, *Bouleroles* dłuto kamieniarskie, worek, kielichy, *Coupes* czasze, *Crosse* pastorał, mitra, *Encensoir* cymborium, świecznik, *Manipule* manipularz, (ręk kapłańskich ozdoba), *Gonfanon* kościelna chorągiew, xięga, *Chapelet* różaniec, paciorki, koronka, dzwon.—Szpada, pugińal *Badelaire*, topory, *Hache d'Arme* topory starożytnych Liktorów, *Dars* żelezce od strzał, piki, ostrza od pik, lance, strzały, halabarda, *Massue* pałka, pugińal, czekan, *Arbelet* ku-

sza ręczna, szachownica, szachowe figurki. — *Couples des Chiens* sfory drażki do sforowania psów, strzemiona, ostrogi, armata, fuzyja, *Fermeaux* laftki, pętlice, zapinki, *Morailles* dudki, żelaza w które niespokojnym koniom wargi albo nos ujmują, podkowy, *Chausse Trape* nagokolce, łańcuchy, kita, kaski, maszt, okręt, kotwica, skrzypce, *Luth* lutnia, harfa, rogi myśliwskie, korony rozmaite, cierniowe korony, *Otelles* gloty dzidowe, *Escarboucle* 8 lasek w gwiazdę ułożonych, diamenty, diamenty szlifowane, gwoździe, *Anilles*, *Annilles* siekierka obosieczna nienasadzona lub 2 haki z sobą spięte, *Tonnes* beczki i beczulki, wagi, *Bourdons* piszczałki dudowe, *Gibeciers et oignons*, pulwersak i cebule na tarczy herb Moutonów, *Brosses* szczotki do szat chędożenia, sztandary, starożytne krzesła, *Soc* (*Socus*) lemiesz, kosy, sierpy, *Forces* obcegi, kleszcze, *Douloirs*, *Doloir* siekiera nienasadzona, cerkiel, kocieł, patelnia, brytfanna, panew i t. p. *Marmites* kociołki, *Pots* garnki, kwiaty w wazonie, kwiaty w koszu, *Rateaux* grabie, *Porte Harnois* sztuczki od rzędu na konia, klucze, młotki, młoty, *Mars* wagi mincarskie, marki złotnicze, zwierciadło, kostki, lopaty, grzebień, *Hic* taran baba do bicia palów, noże rozmaite, *Reseau* siatka, trójkąt, anioł, dziki człowiek, starzec, wielbłąd, lew morski, bóbr, ptak rajski, ul siedlisko pszczół, pocisk (*Javelot*), *Broyes* cierlica, do międlenia lnu i konopi, *Arrets des lances* opory albo kółka na kopijach rycerskich dawane, *Pampré* latorośl winna zgronawą i liśćmi, *Redorte* wieniec z jednej gatezi *Navette* rzepa podługowata słodka kolnik, *Fuseaux* wrzeciona, *Crancelin* sztuka korony miasto bindy przez puklerz jak np. w herbie Saxonii, balon, *Cadran solaire* kompas słoneczny zegar, *Requettes balles* wolant, *Hermine* gronostaj, *Epervier chapperonné* krogulec w kapturku i t. d.

KONIEC DODATKÓW DO CZĘŚCI PIERWSZEJ.

SPIS PRZEDMIOTÓW

zawartych w Części pierwszej Tomu pierwszego

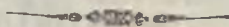
HERALDYKI.

Rozdział		Stronnica
—	I. Określenie Heraldyki i herbu	9.
—	II. O początku Heraldyki	11.
—	III. O symbolach mówiących	14.
—	IV. O symbolach numizmatycznych	16.
—	V. O symbolach pojedynczych krajów na medalach, pomnikach i t. p. też kraje wyobrażających	18.
—	VI. O heraldyce u Sławian	20.
—	VII. O nazwisku heraldyki	22.
—	VIII. Podział heraldyki	24.
—	IX. Podział pracy	26.
—	X. O źródłach heraldyki	27.
—	XI. O blazonowaniu, historyzowaniu, krytyzowa- niu i rysowaniu herbów	28.
—	XII. O herbach w ogólności	29.
—	XIII. Teorya nazywania stron w heraldyce	30.

	Stronnica
Rozdział XIV. O różnych gatunkach herbów	31.
— XV. O nazwiskach herbów	34.
— XVI. O herbach zwanych żywemi własnemi albo mó- wiącemi	36.
— XVII. Liczne przykłady herbów żywych	37.
— XVIII. O barwach heraldycznych	39.
— XIX. Jeszcze o kolorach heraldycznych	44.
— XX. Jeszcze o futrach heraldycznych	45.
— XXI. O barwach heraldycznych rzadko używanych .	46.
— XXII. O tarczach albo puklerzach	46.
— XXIII. O herbach składanych	49.
— XXIV. O częściach naprzędnych w ogólności	51.
— XXV. O głowicy herbów	53.
— XXVI. O słupie albo palu	54.
— XXVII. O balce poprzecznej	55.
— XXVIII. O krzyżu	56.
— XXIX. O krokwie	57.
— XXX. O wstędze	58.
— XXXI. O krzyżu świętego Andrzeja	59.
— XXXII. O krzyżu świętego Antoniego	60.
— XXXIII. O drągu	tamże.
— XXXIV. O brzegu zagiętym	61.
— XXXV. O rozsochaczu	tamże.
— XXXVI. O obwódce	62.
— XXXVII. O spodku	tamże.
— XXXVIII. O częściach naprzędnych w ogólności i o posta- ciach w ich poczet policzonych	63.
— XXXIX. O szarfie	64.
— XL. O częściach naprzędnych zmniejszonych	tamże.

	Stronicez
Rozdział XLI. O częściach zaszczytnych mniej używanych	65.
— XLII. Wymienienie kilku jeszcze części naprzędnich	66.
— XLIII. O podziałach tarcz	67.
— XLIV. O podziałach mniej używanych	69.
— XLV. O częściach herbów zewnętrznych wogólności	71.
— XLVI. O hełmie czyli kasku	tamże.
— XLVII. O koronach	75.
— XLVIII. O przedmiotach herbowych	77.
— XLIX. O figurach przyrządzonych i ich przymiotach	78.
— I. Wyrazy techniczne do zwierząt heraldycznych należące	85.
— II. Także o przedmiotach herbowych	88.
— LII. O figurach albo przedmiotach sztucznych	89.
— LIII. O przedmiotach herbowych co do położenia uważanych	90.
— LIV. O ułożeniu przedmiotów na tarczy	91.
— LV. Prawidło heraldyczne główne i wyjątki od niego	92.
— LVI. O znakach odróżniających herby linii jednego domu czyli rodziny	93.
— LVII. O przedmiotach umieszczanych obok tarcz herbowych	94.
— LVIII. O znakach odróżniających herby znakomitszych godności cywilnych i wojskowych	95.
— LIX. Jeszcze o innych częściach zewnętrznych herbów	96.
— LX. O znakach orderowych około herbów umieszczanych	99.
— LXI. O kartkach z dewizami	100.
— LXII. O podporach herbowych	102.
— LXIII. O armaturze i namiotach	103.

	Stronnica
Rozdział LXIV. O herbach złożonych	104.
— LXV. Teoryja blazonowania	tamże.
— LXVI. O historyzowaniu herbów	107.
— LXVII. O rysowaniu herbów	108.
— LXVIII. Ogólne uwagi nad teorią heraldyki powszechnej	109.
— LXIX. Rzut oka na bibliografią heraldyczną	112.
— LXX. Rys literatury heraldycznej Rossyjskiej i Polskiej	122.
Dodatki do części pierwszej	127.

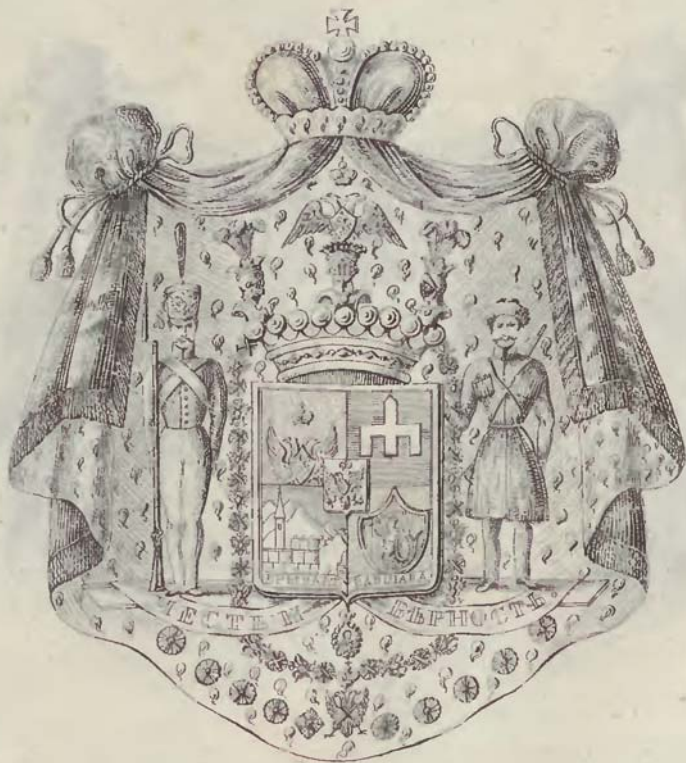

Wzory A, B, C, D, na Tablicy XXXII wyobrażają znaki symboliczne przedunijowe kilku rodzin Litewskich, wzory E, F, G, H, na tejże tablicy przedstawiają to co w Heraldyce niemieckiej zaszczytnym, sercowym średnim i spodkowym miejscem *Ehren, Hertz Mittel und Nabel Stelle* nazywają, wzór J, wyobraża krzyż złamany; wzór K, okazuje jak tarczę pomarańczowego koloru czasem oznaczają. Na tablicy XXXIII wzór L, wyobraża trzaskę *Lambel* w heraldyce angielskiej używaną; wzór M, jest Herold niemiecki (*Wappen König*); wzór N, rycerz w ubiorze turniejowym; wzór inny w takimże ubiorze rycerz. Wzory P, Q, R, S, T, U, V, X, Y, Z, są rozmaite helmy; wzory AA, BB, CC, DD, EE, FF, GG, HH, JJ, KK, na tablicy XXXIII i wzory LL, MM, NN, OO, PP, QQ, RR, SS, TT, UU, VV, WW, XX, YY, ZZ, na tablicy XXXIV są wyobrażeniami rozlicznych czapek heraldycznych. Wzory Aa, Bb, Cc, Dd, przedstawiają różne kapelusze; wzory Ee, Ff, Gg, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, wyobrażają różne przedmioty heraldyczne, mające w Heraldyce francuzkiej szczególne nazwiska, o których wspomnę w Słowniku heraldycznym. Na tablicy XXXV wzory Tt, Uu, Ww, Xx, Yy, Zz; aa, bb, cc, dd, ee, ff, gg, hh, ii, kk, ll, mm, nn, oo, pp, qq, rr, ss, przedstawiają rozmaite podziały i przedmioty heraldyczne.

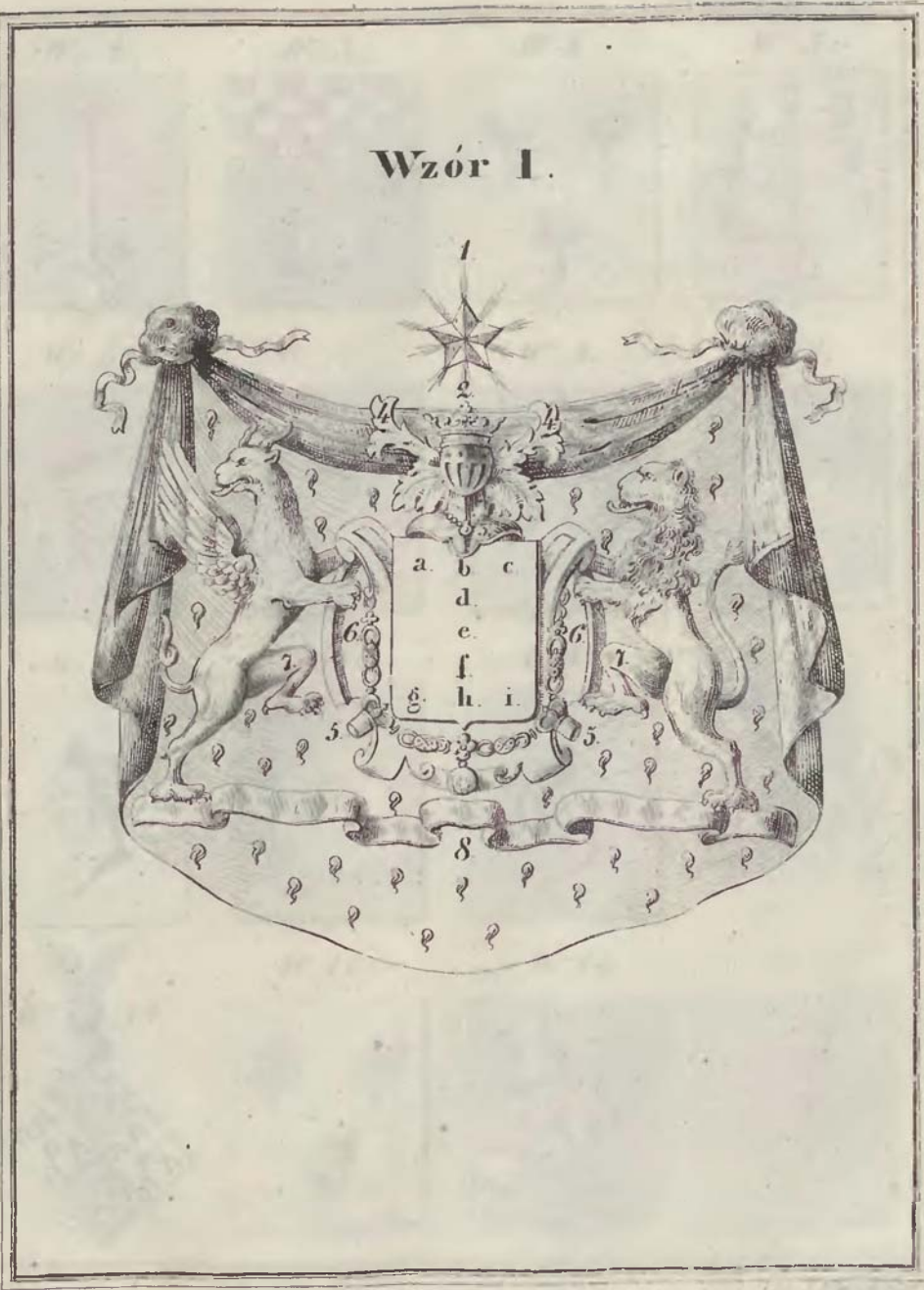

OMYBKI DRUKU.

№ stronicy	w wierszu	zamiast:	czytać należy:
13	15	mniamali	nniemali
15	25	Encyklopedique	Encyclopedique
16	17	Kuralne	Kurulne
19	2	rolnicznych	rozlicznych
19	25	raport,	rapport.
23	20	commancée	comencée
24	1	te	tój
30	6	przedniejszej	przedniejszy
30	11	Nomrbil	Nombril
37	22	lilije wieże	lilije i wieże
39	23	Puklerza bowego erha	Puklerza herbowego
40	5	Poczotkowe	Początkowo
42	6	ç	ç
43	27	σαπιρος	σαπιρος
45	9	gronostajnych	gronostajowych
46	17	σχοτος	σχοτος
52	6	spadek	spodek
52	24	engrèle	engrêlé
72	2	w nich	u nich
95	9	okok	obok
103	12	wzór 311 e	wzór 341 e
109	6	Arcy-xiążęcie	Arcy-xiążęce
111	15	biranrre	bizarre
114	10	Commentur	Commentar
119	25	Münzbelinstigungen	Münzbelustigungen
127	2	Limacus	Limneus

Wzór I.

Tablica II.

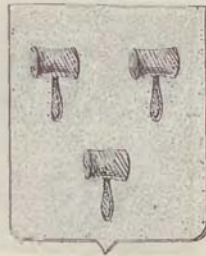
W. 2.

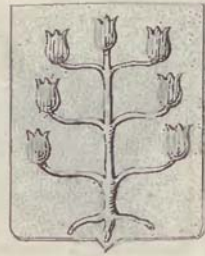
W. 3.

W. 4.

W. 5.

W. 6.

W. 7.

W. 8.

W. 9.

W. 10.

W. 11.

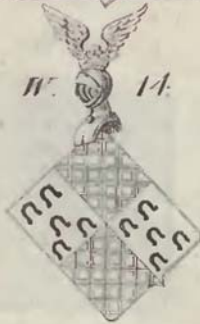
W. 12.

W. 13.

W. 14.

W. 15.

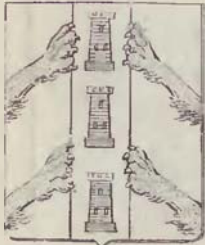
W. 16.

W. 17.

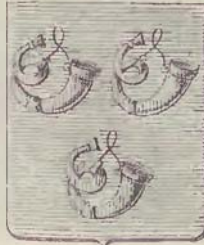
W. 18.

W. 19.

W. 20.

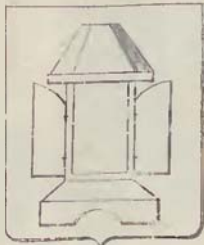
W. 21.

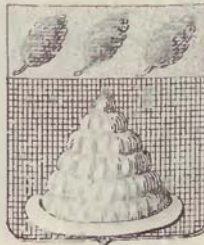
W. 22.

W. 23.

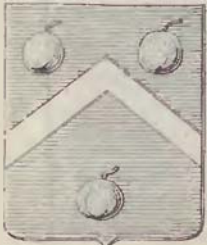
W. 24.

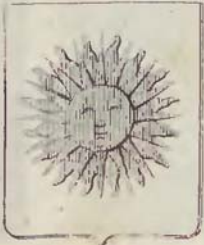
W. 25.

W. 26.

W. 27.

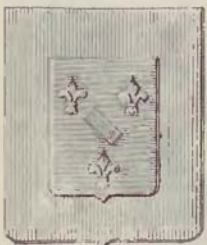
W. 28.

W. 29.

W. 30.

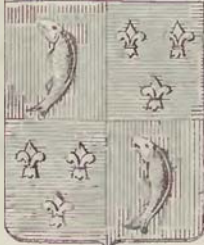
W. 31.

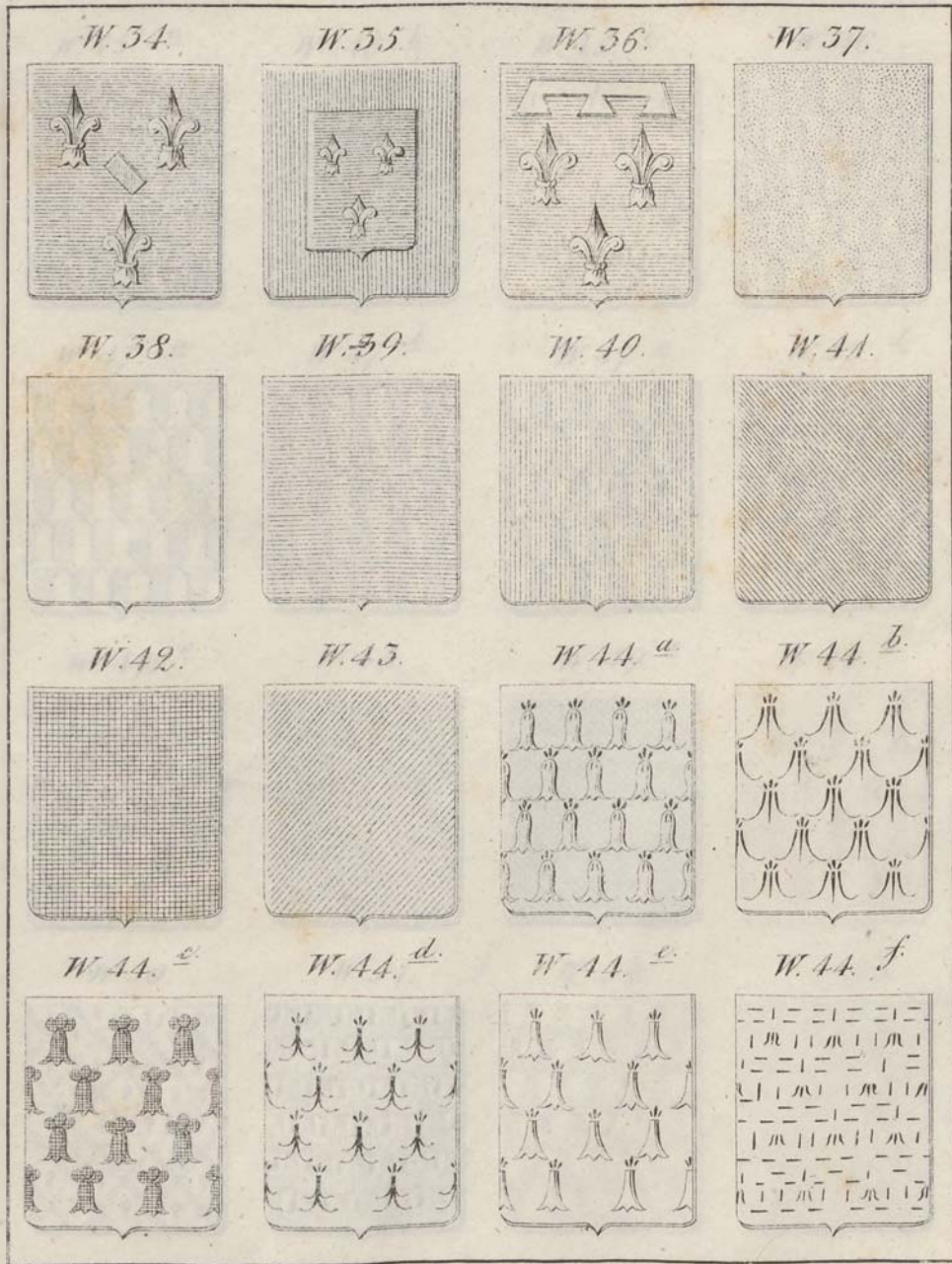
W. 32.

W. 33.

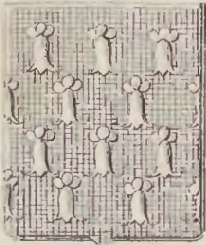

Tablica IV.

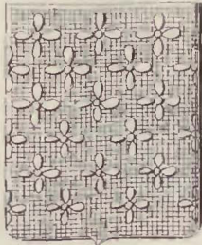

Tablica V.

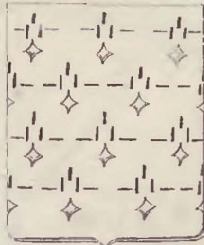
W. 45. a.

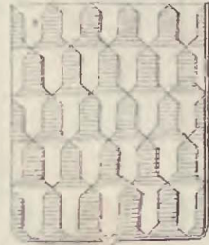
W. 45. b.

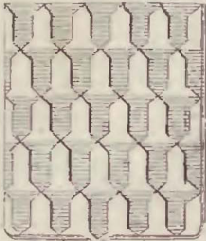
W. 45. c.

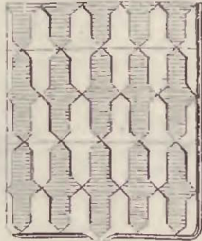
W. 46.

W. 47. a.

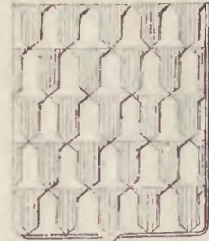
W. 47. b.

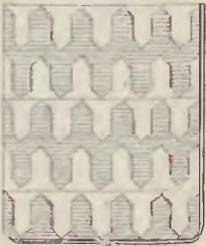
W. 47. c.

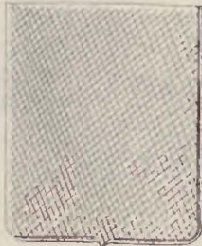
W. 47. d.

W. 47. e.

W. 48.

W. 49. a.

W. 49. b.

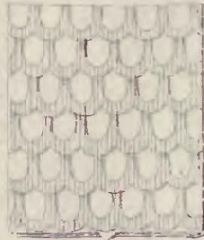
W. 50.

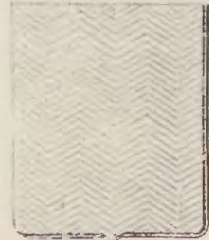
W. 51.

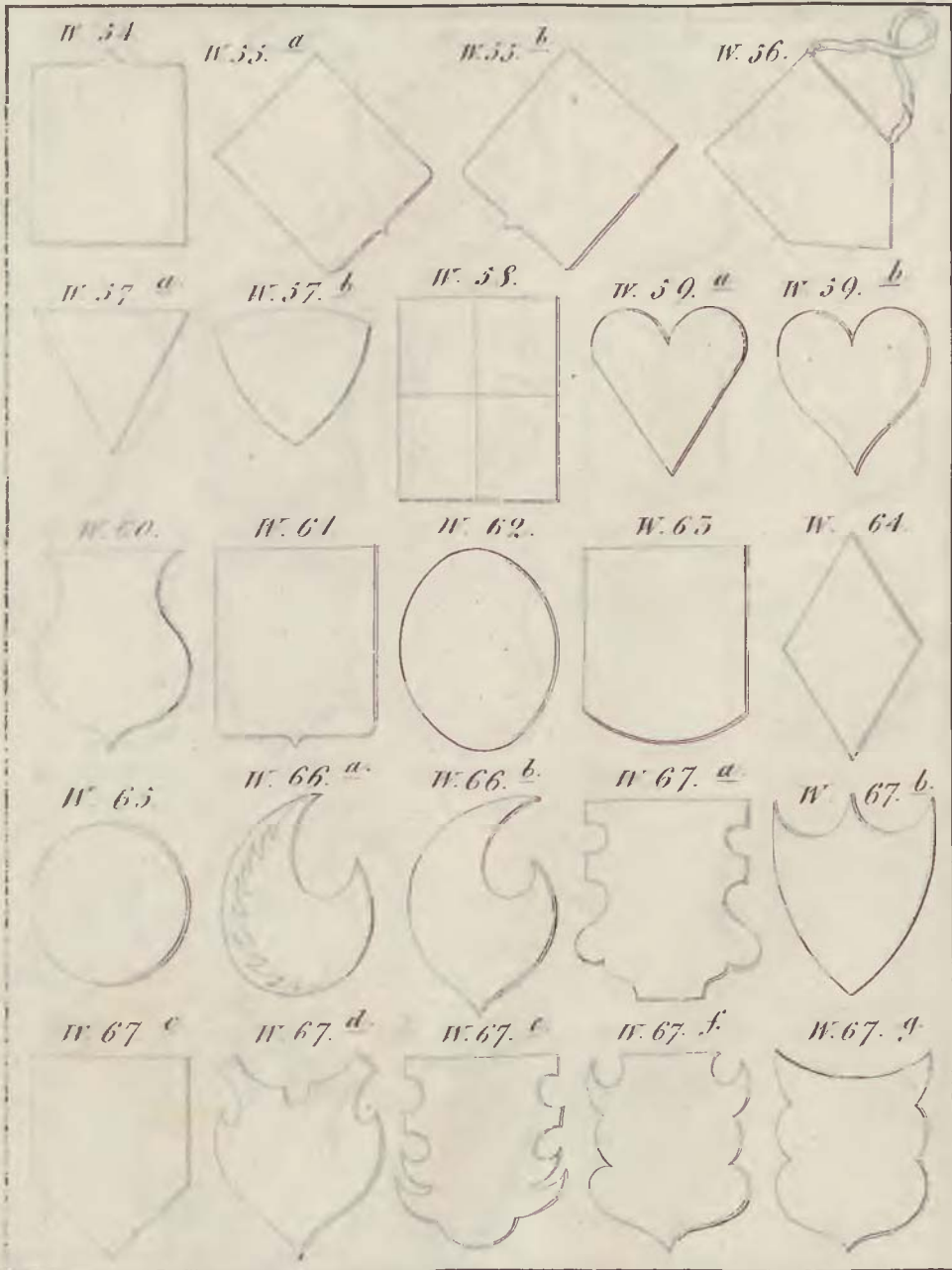
W. 52.

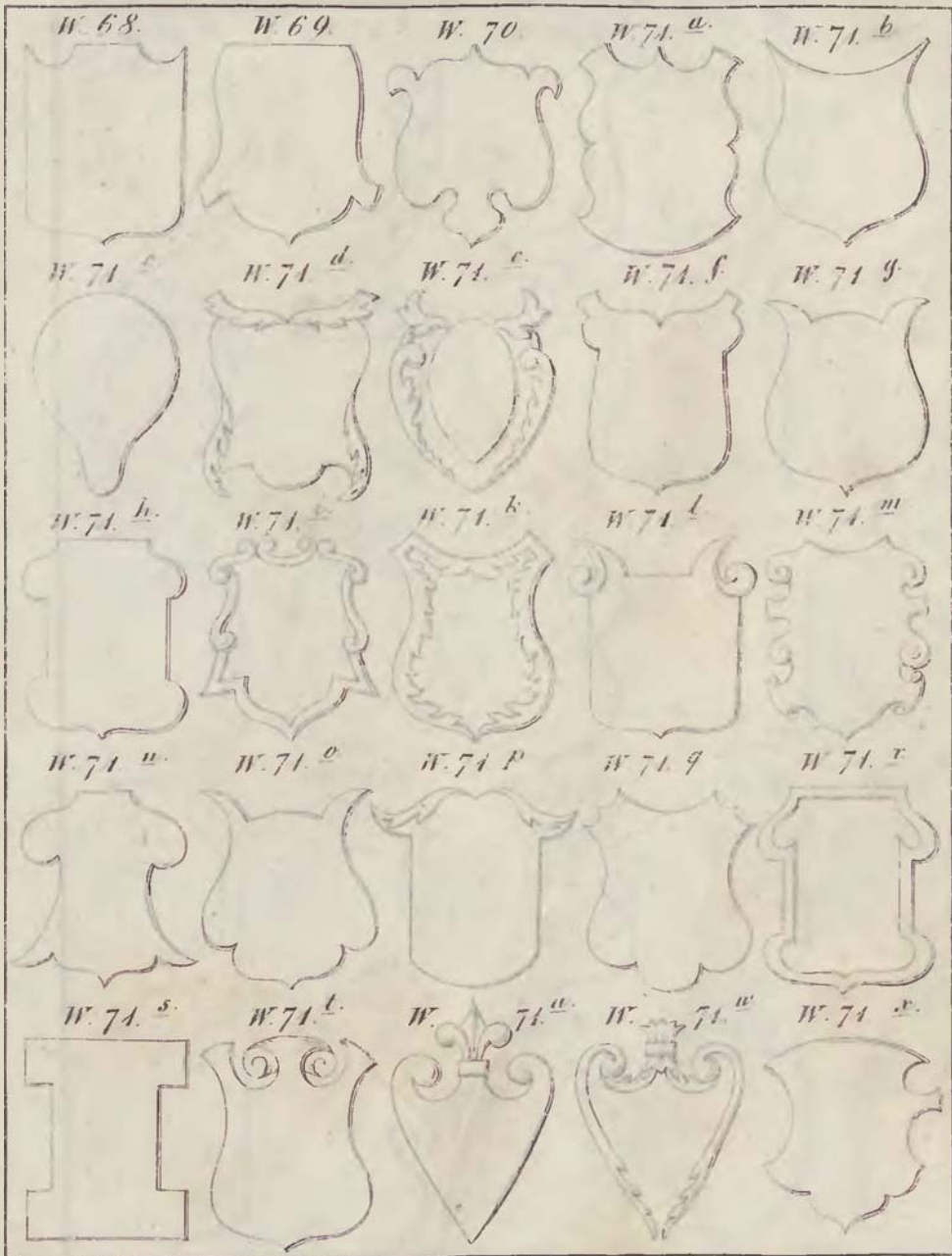
W. 53.

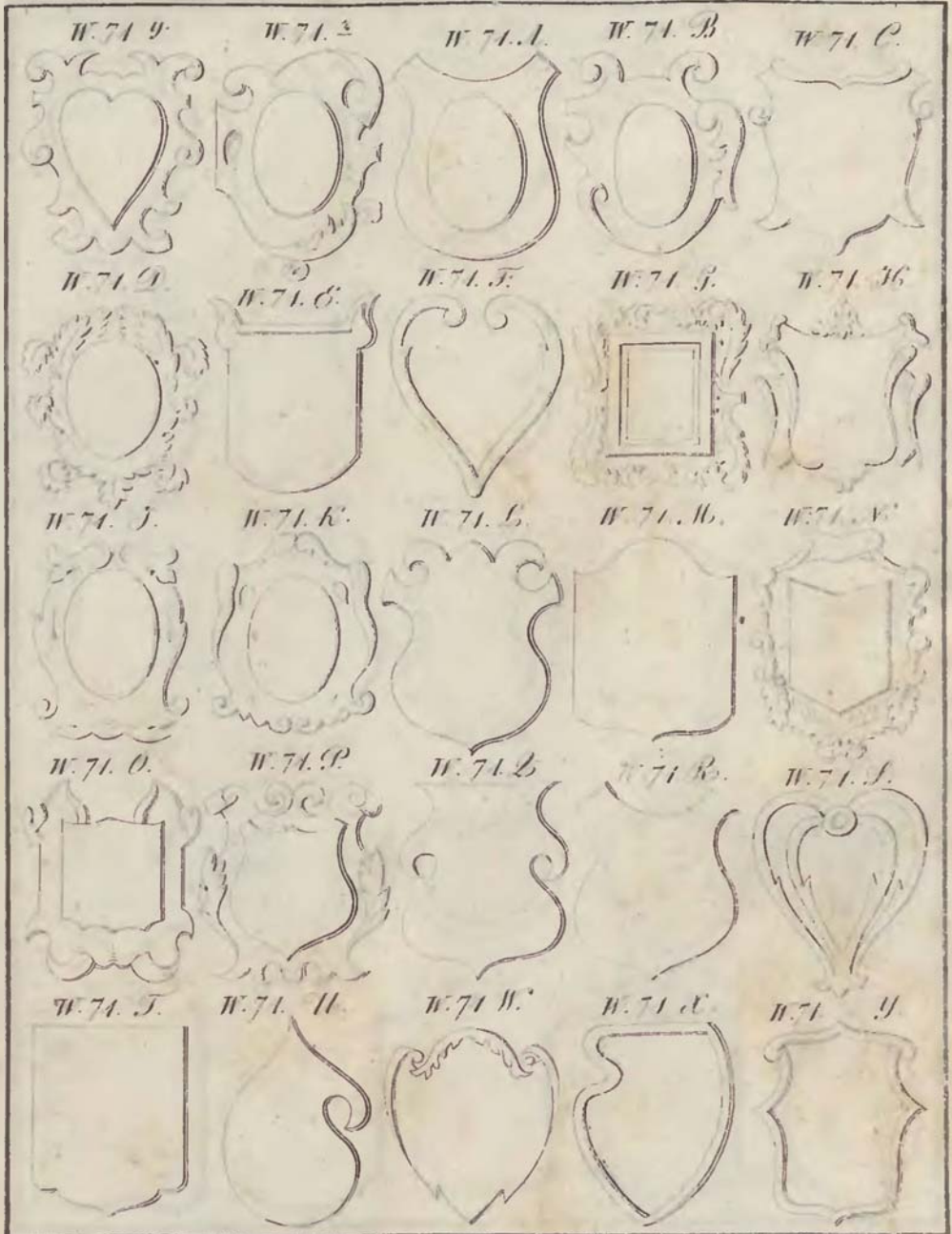
Tablica VI.

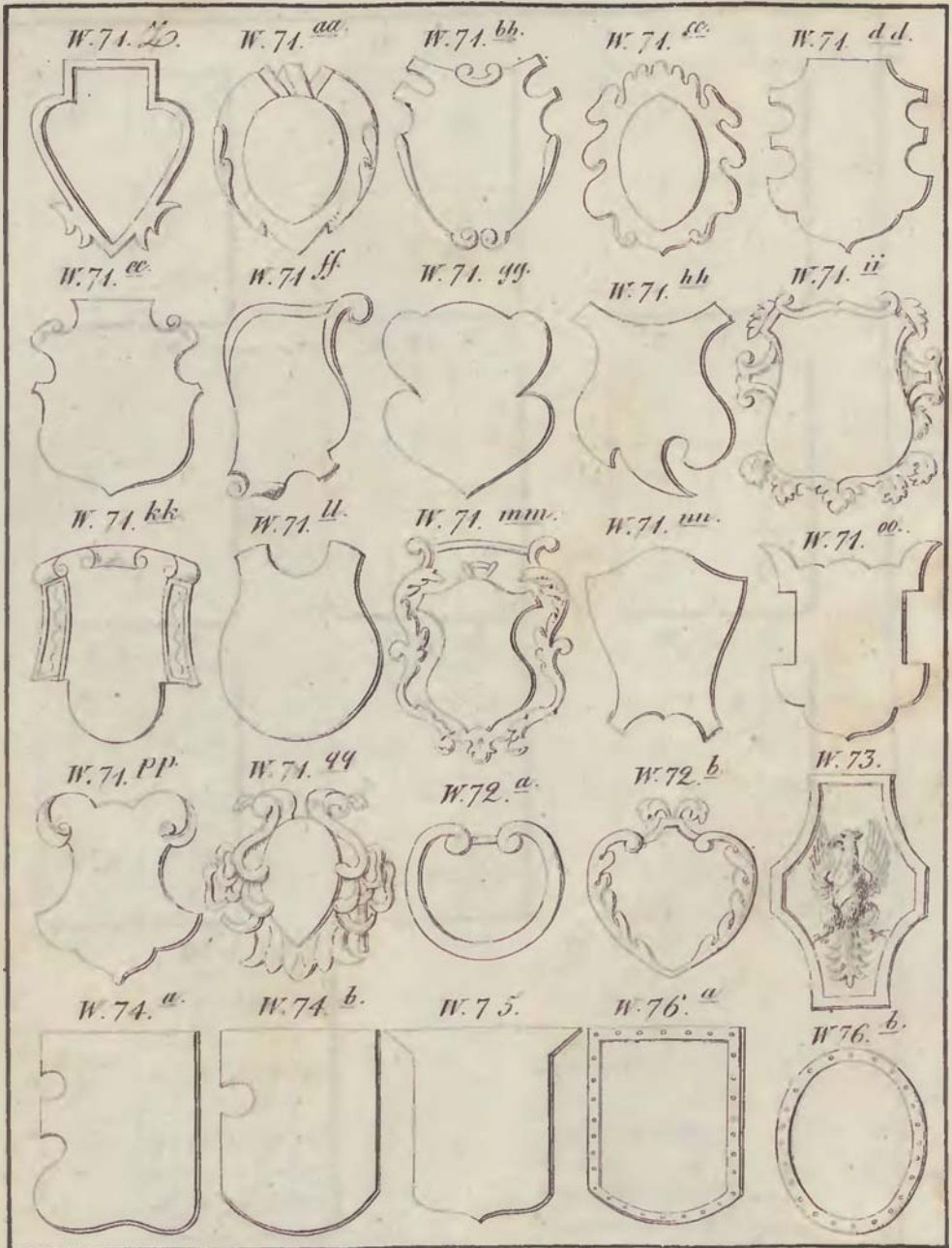
Tablica VII.

Tab. VII.

Tablica IX

Tablica X.

W. 77.

<i>B.</i>	<i>C.</i>
<i>A.</i>	
<i>D.</i>	<i>E.</i>

W. 78.

<i>A.</i>	<i>B.</i>
<i>C.</i>	<i>D.</i>

W. 79.

<i>1.</i>	<i>2.</i>

W. 80.

<i>1.</i>	<i>2.</i>
<i>3.</i>	

W. 81. a.

<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>
<i>4.</i>	<i>5.</i>	<i>6.</i>

W. 81. b.

<i>1.</i>	<i>2.</i>
<i>3.</i>	<i>4.</i>
<i>5.</i>	<i>6.</i>

W. 81. c.

<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>
<i>5.</i>	<i>6.</i>	<i>7.</i>	<i>8.</i>

W. 81. d.

<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>
<i>4.</i>	<i>5.</i>	<i>6.</i>
<i>7.</i>	<i>8.</i>	<i>9.</i>

W. 81. e.

<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>
<i>5.</i>	<i>6.</i>	<i>7.</i>	<i>8.</i>
<i>9.</i>	<i>10.</i>	<i>11.</i>	<i>12.</i>

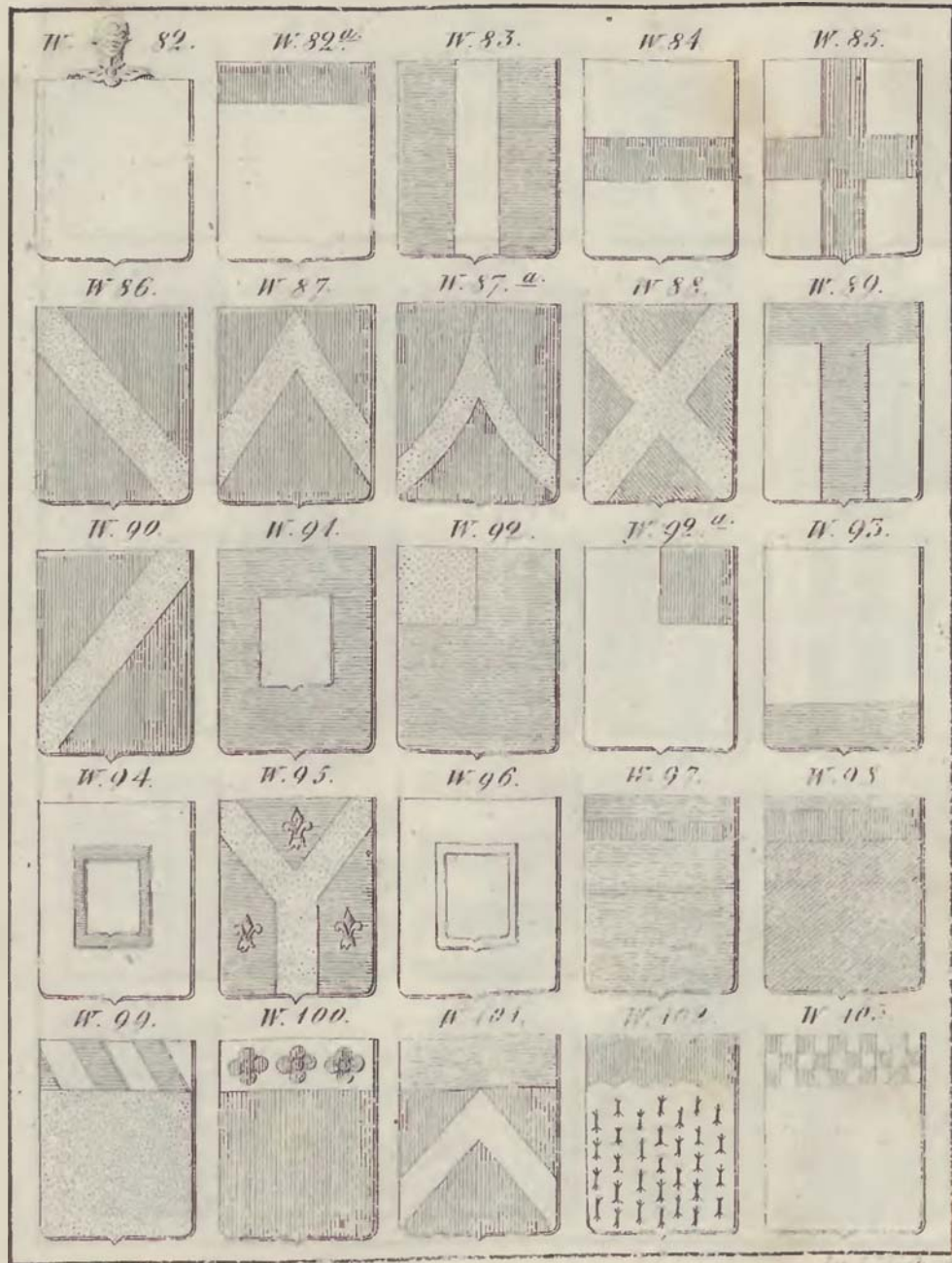
W. 81. f.

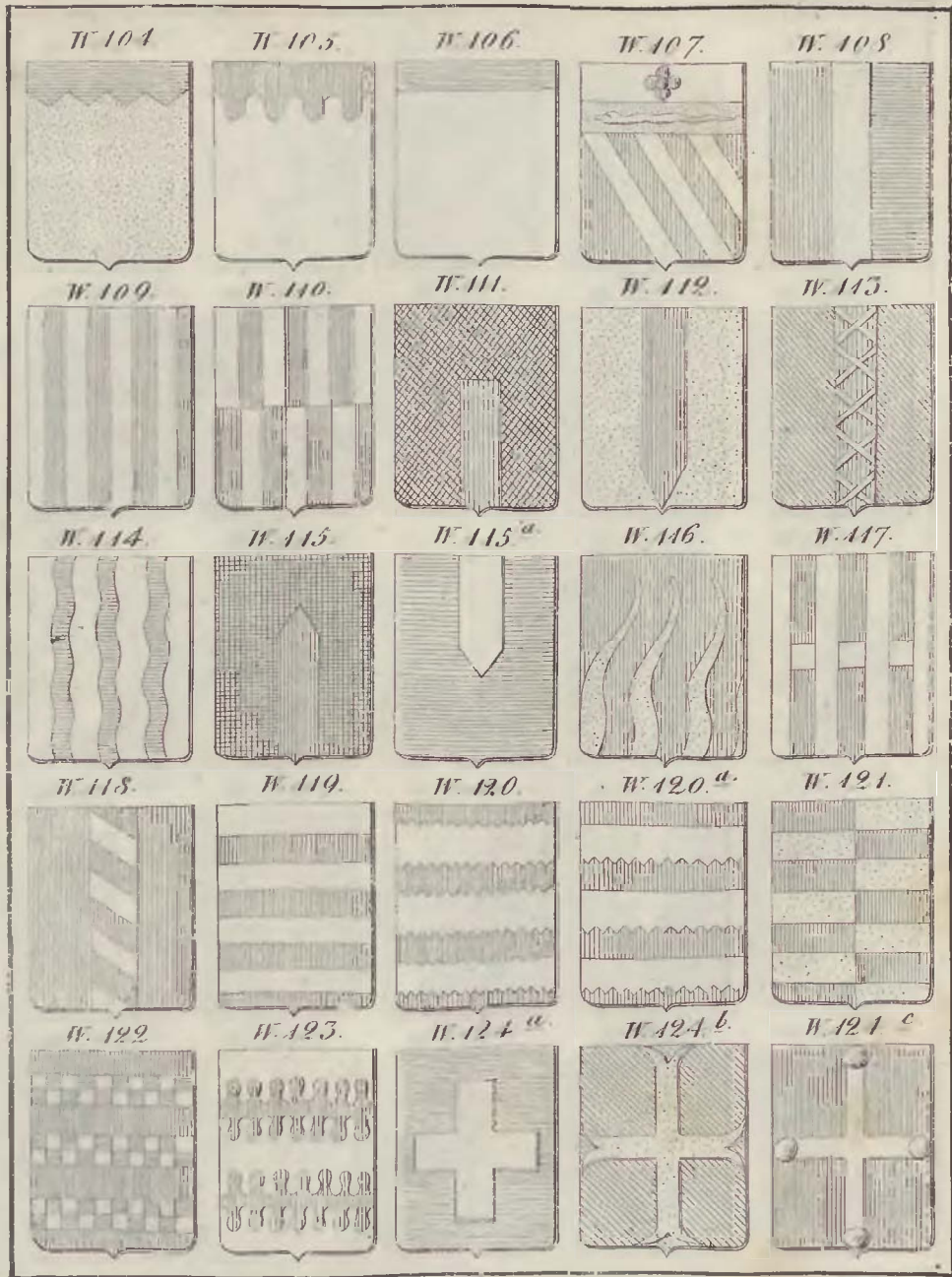
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>
<i>6.</i>	<i>7.</i>	<i>8.</i>	<i>9.</i>	<i>10.</i>
<i>11.</i>	<i>12.</i>	<i>13.</i>	<i>14.</i>	<i>15.</i>
<i>16.</i>	<i>17.</i>	<i>18.</i>	<i>19.</i>	<i>20.</i>

W. 81. g.

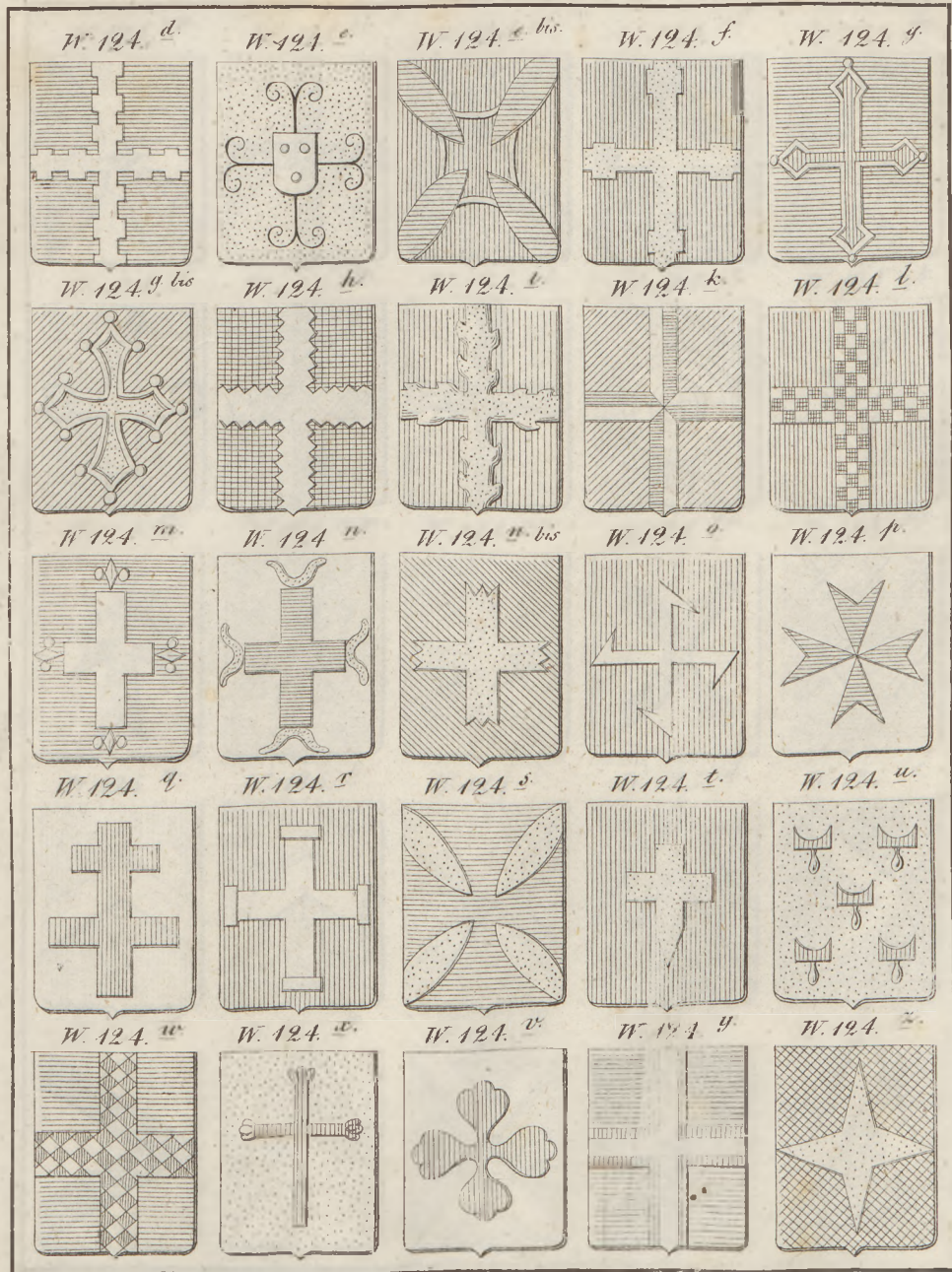
<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>	<i>6.</i>	<i>7.</i>	<i>8.</i>
<i>9.</i>	<i>10.</i>	<i>11.</i>	<i>12.</i>	<i>13.</i>	<i>14.</i>	<i>15.</i>	<i>16.</i>
<i>17.</i>	<i>18.</i>	<i>19.</i>	<i>20.</i>	<i>21.</i>	<i>22.</i>	<i>23.</i>	<i>24.</i>
<i>25.</i>	<i>26.</i>	<i>27.</i>	<i>28.</i>	<i>29.</i>	<i>30.</i>	<i>31.</i>	<i>32.</i>

Tablica XI.

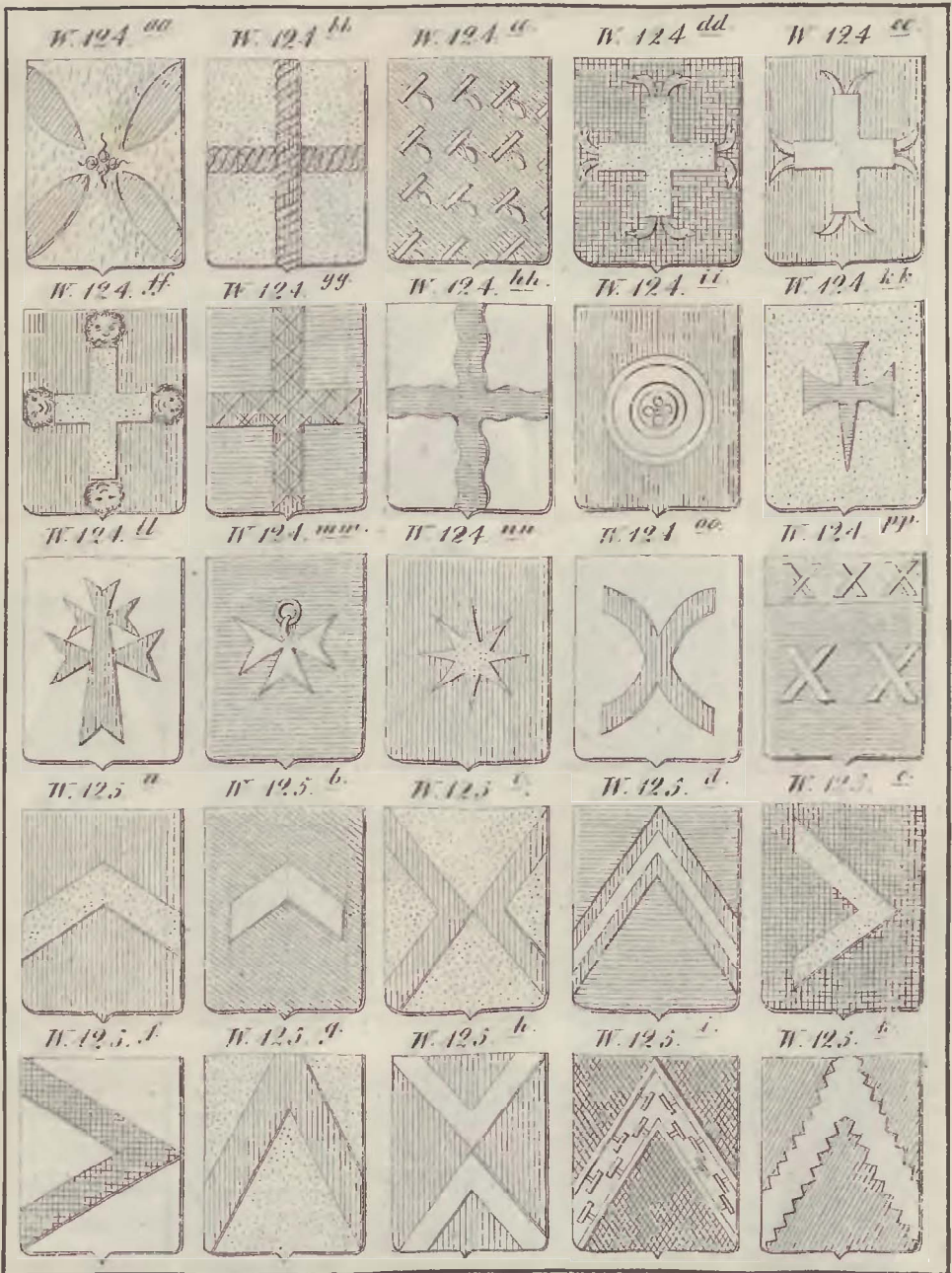

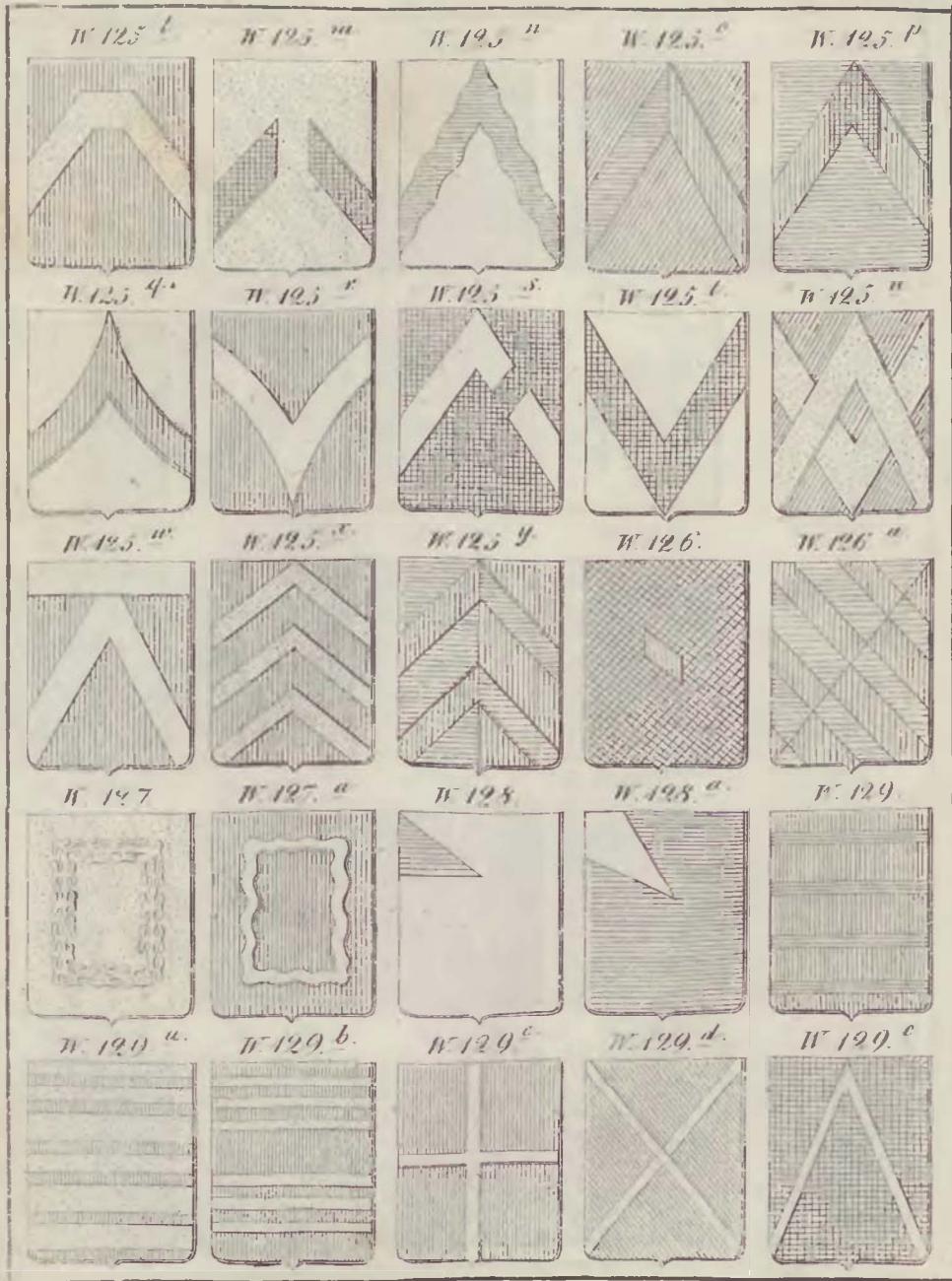

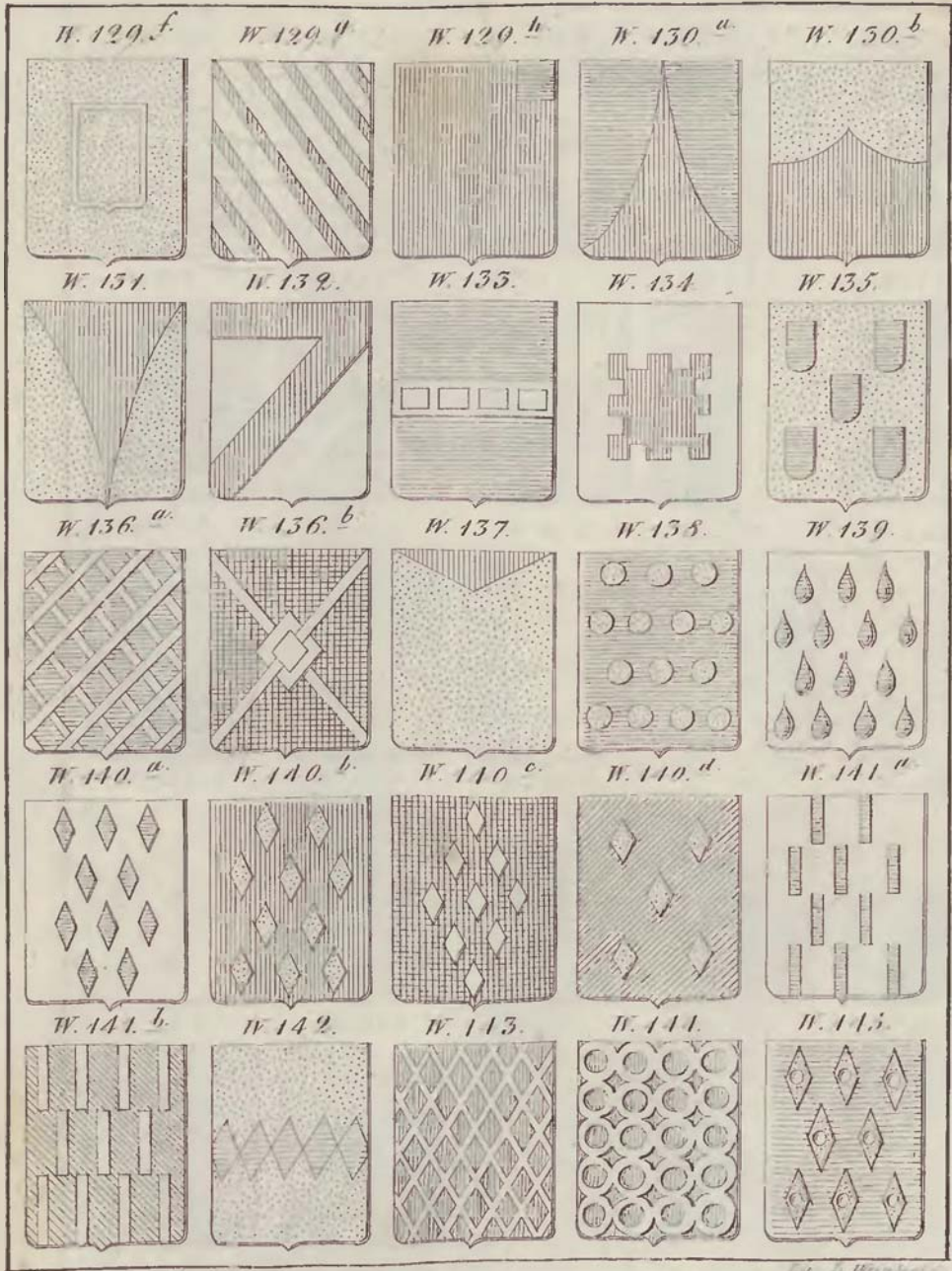
Tablica XIII.

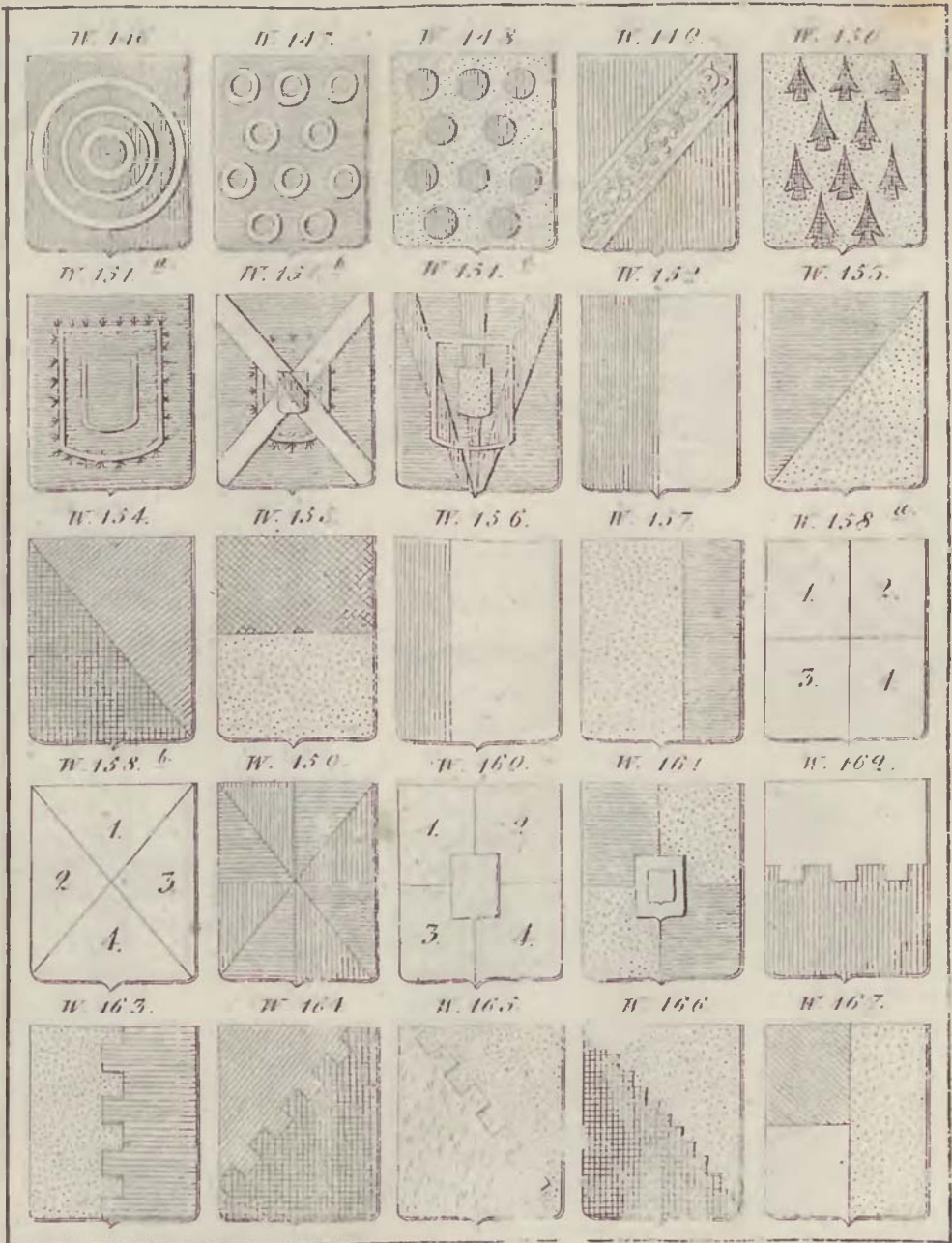

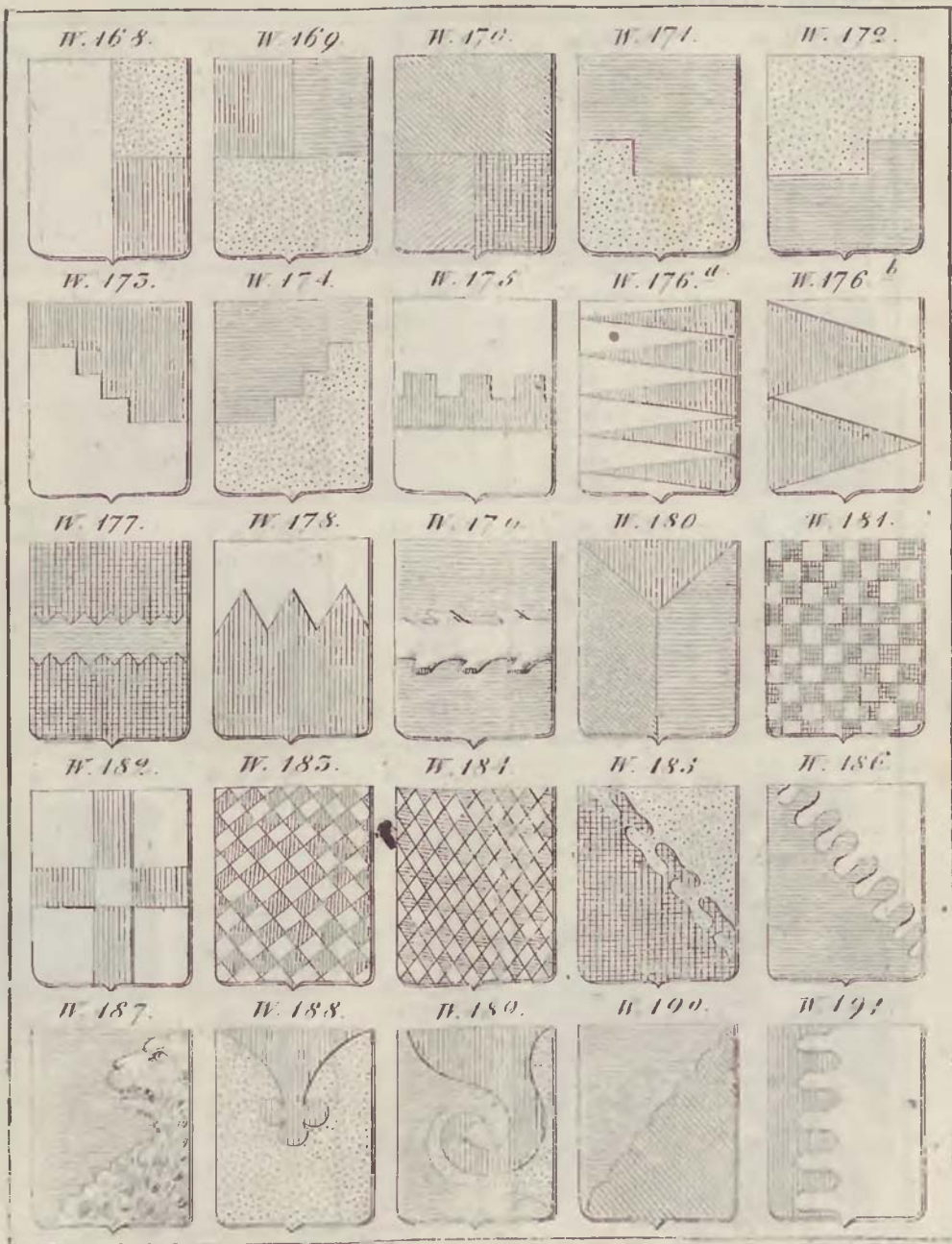
Tablica XIV.

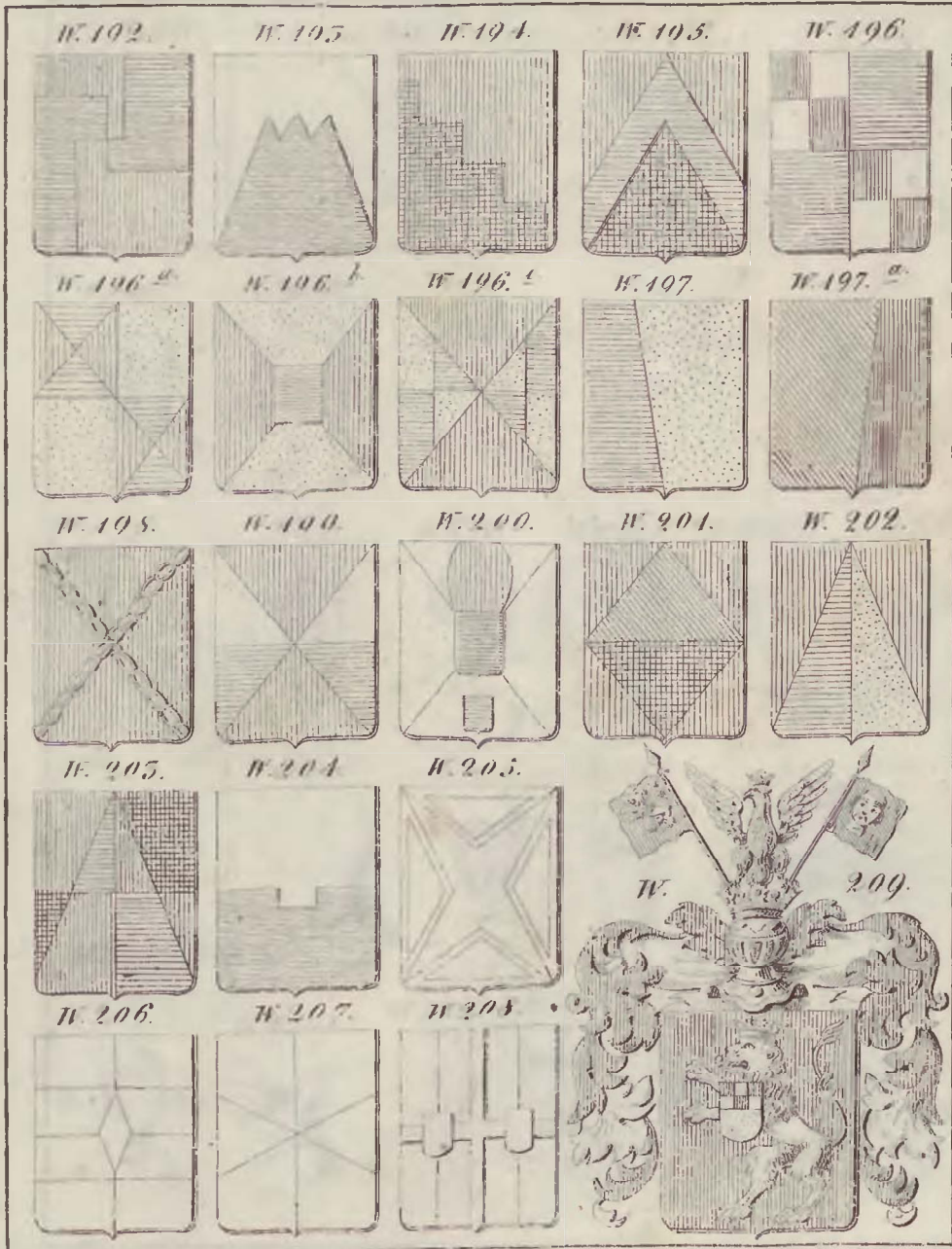

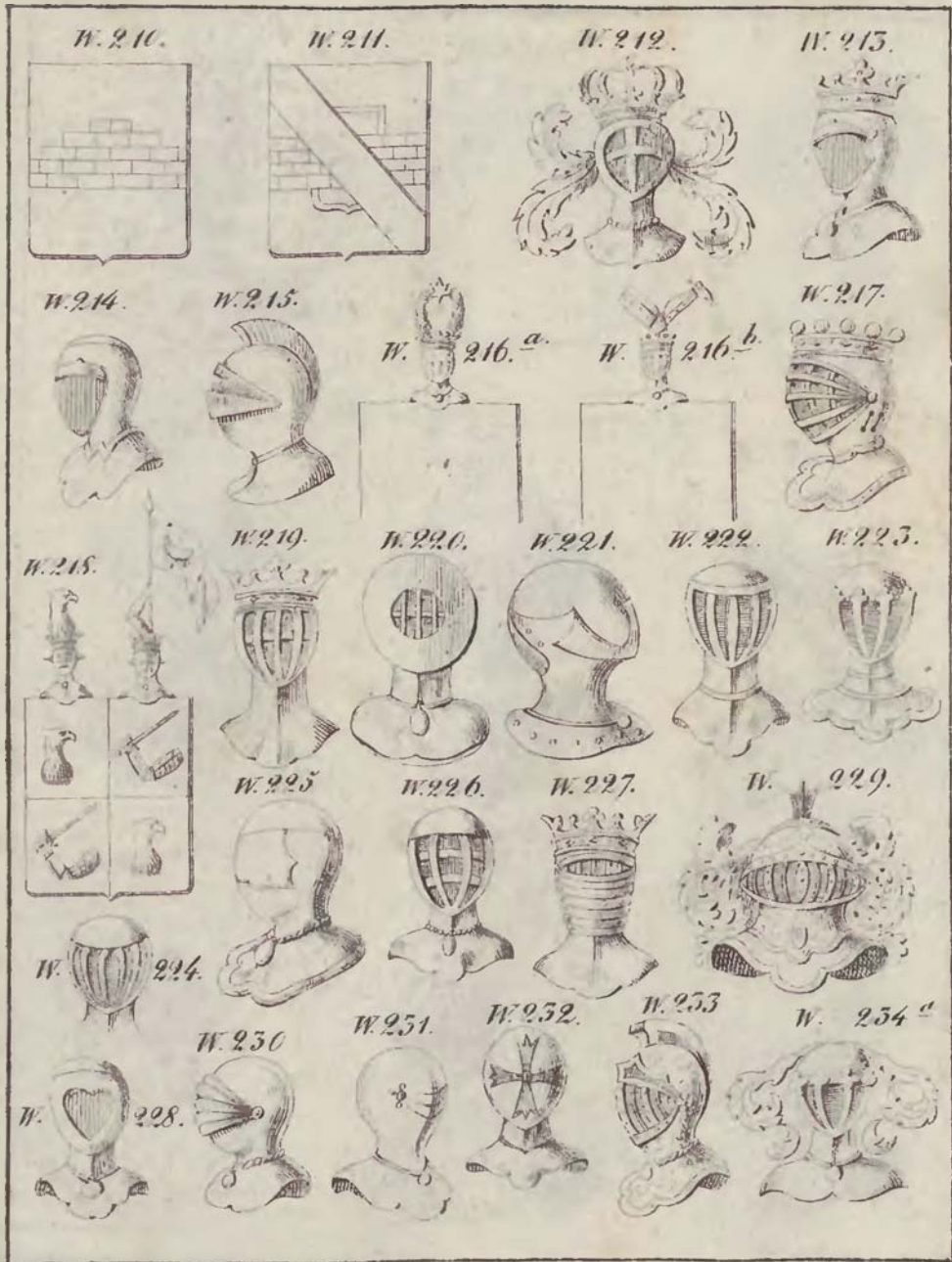

Tablica XIX

W. 254. b.

W. 254. c.

W. 255.

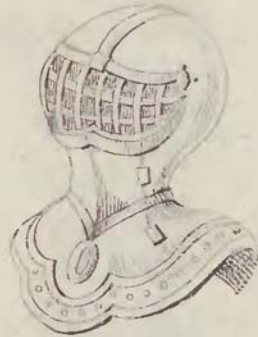
W. 256.

W. 257.

W. 258.

W. 259.

W. 240.

W. 241.

Tablica XXII.

N. 242.

N. 243.

N. 244.

N. 245. a.

N. 245. b.

N. 245. c.

N. 245. d.

N. 246.

N. 247. a.

N. 247. b.

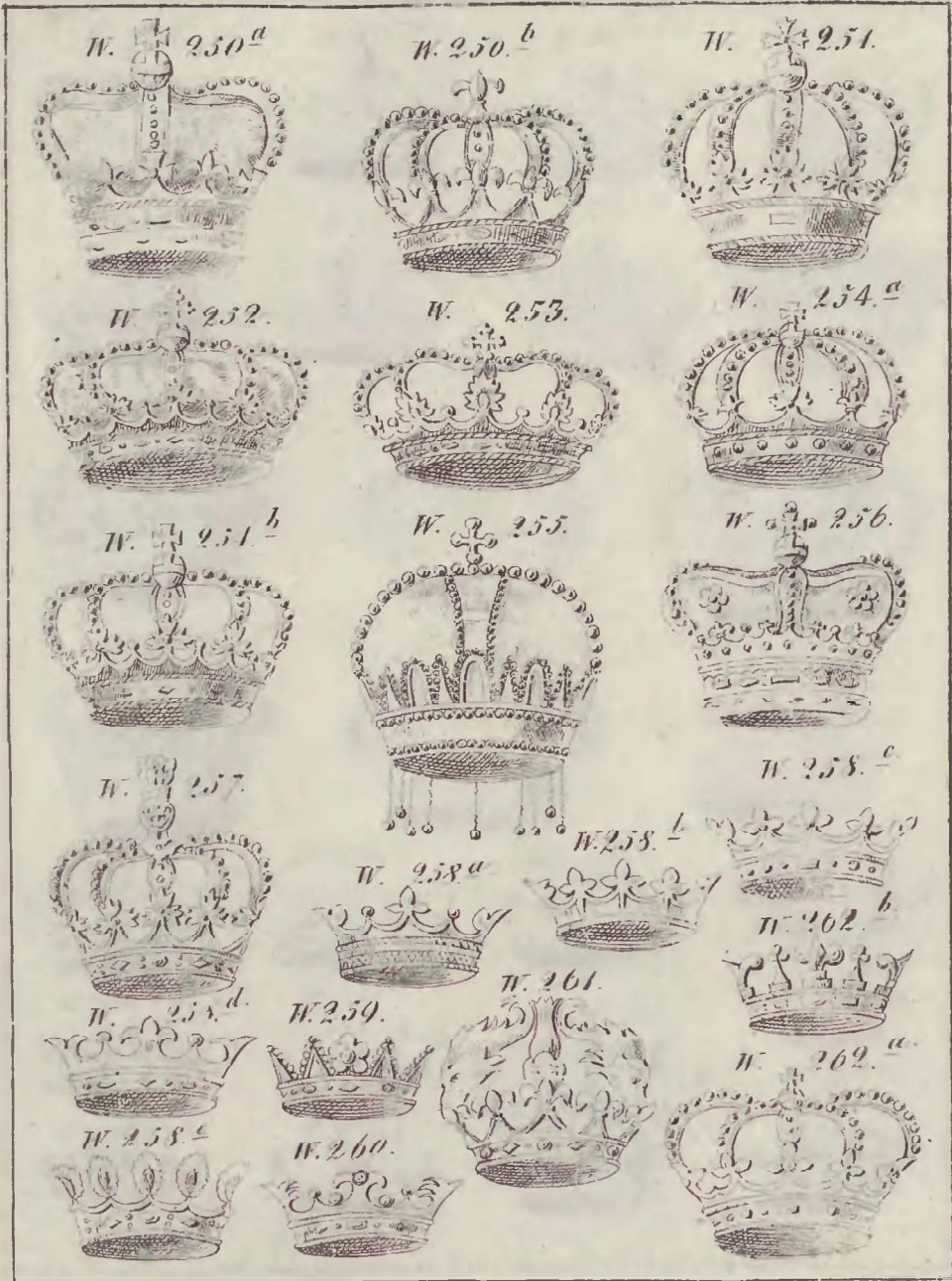
N. 248.

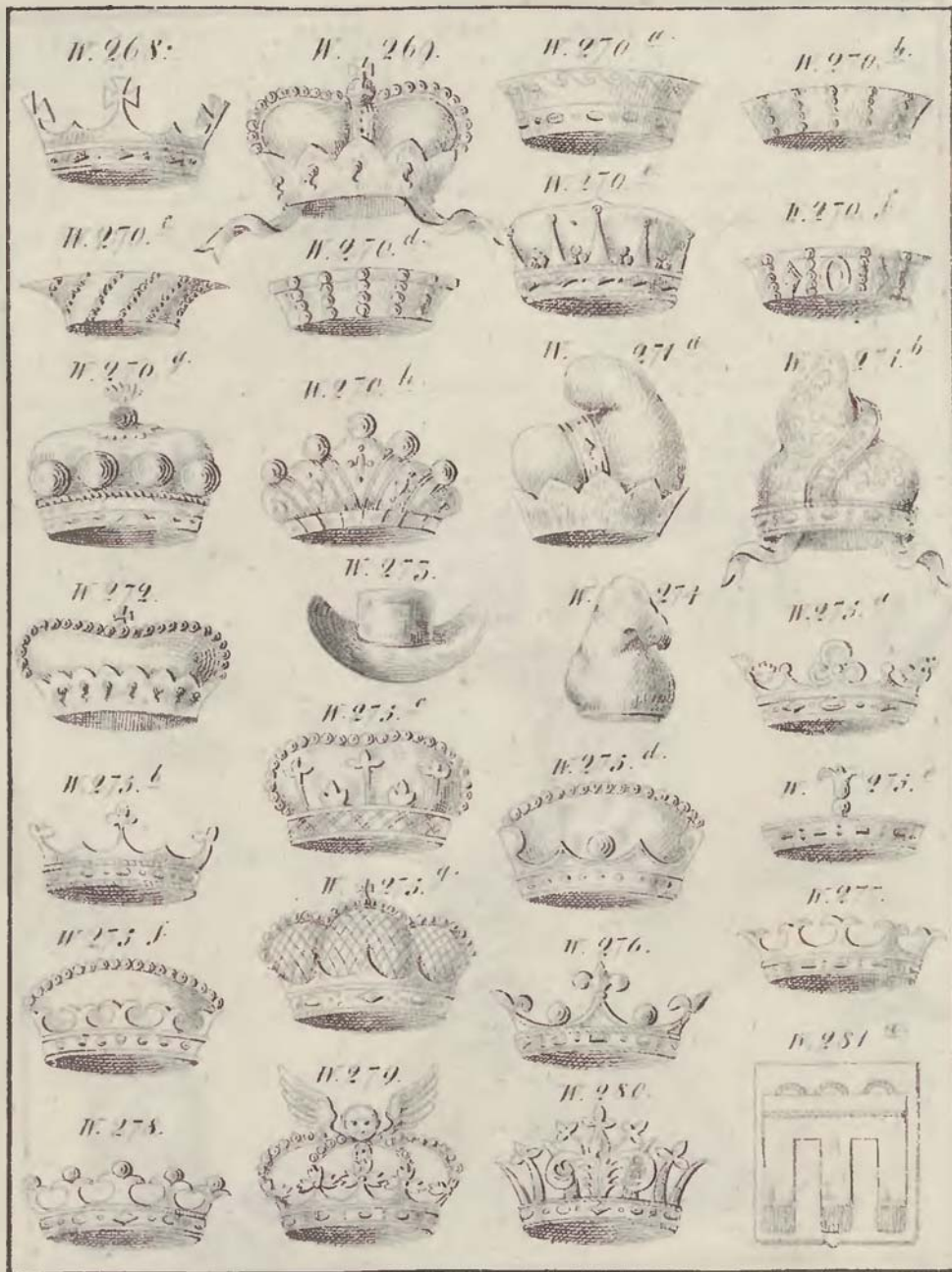
N. 249.

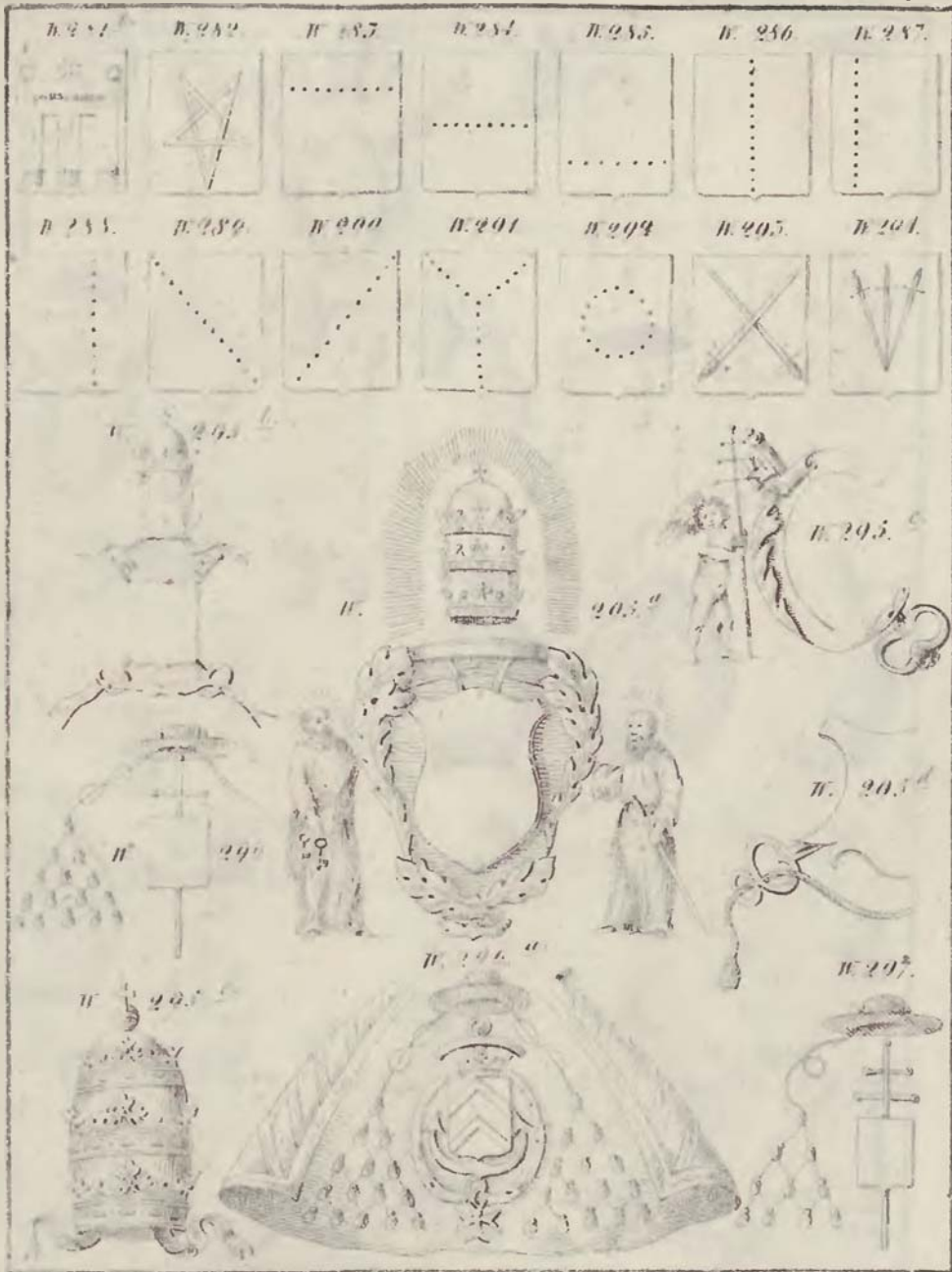

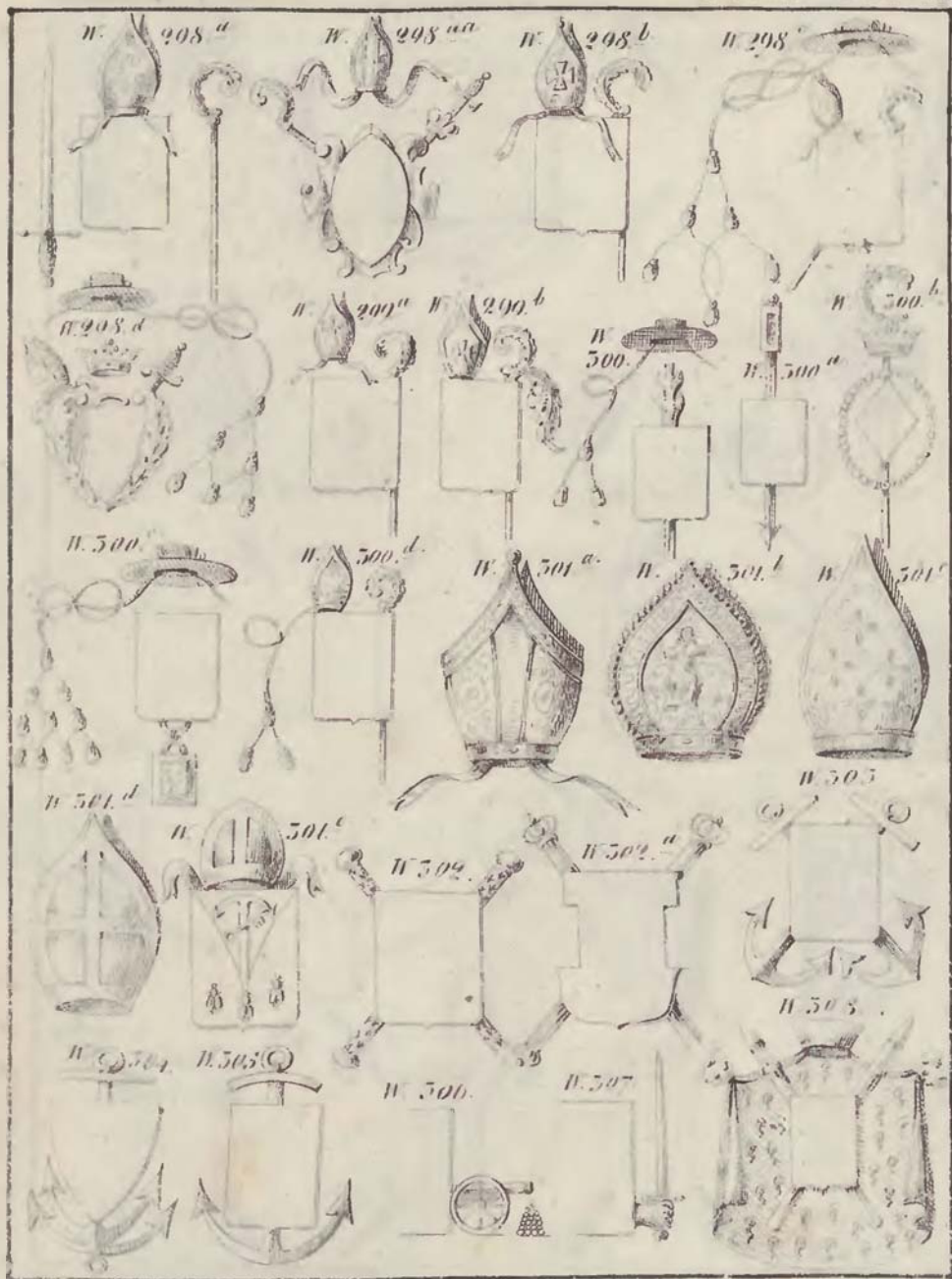
Tablica XXIII

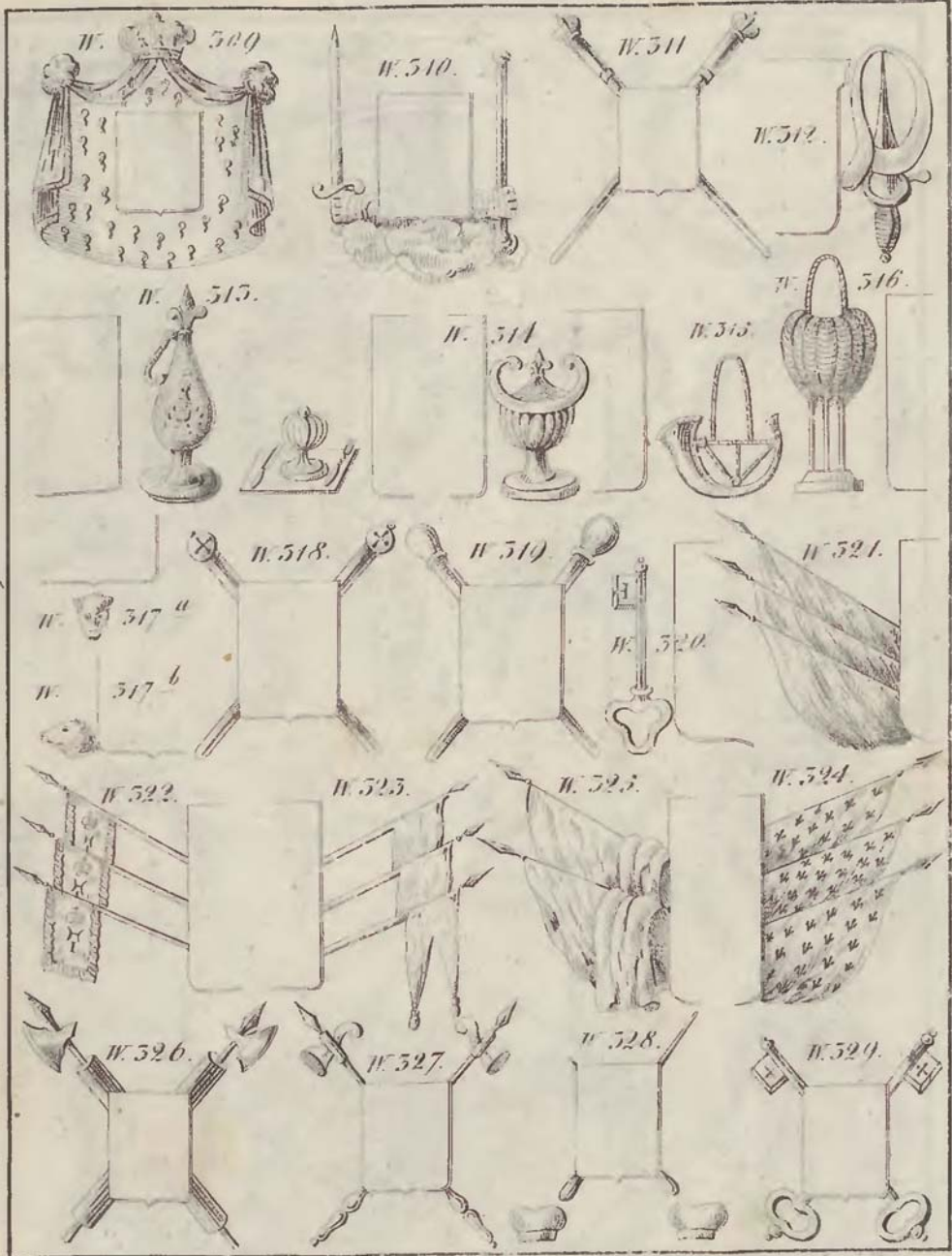

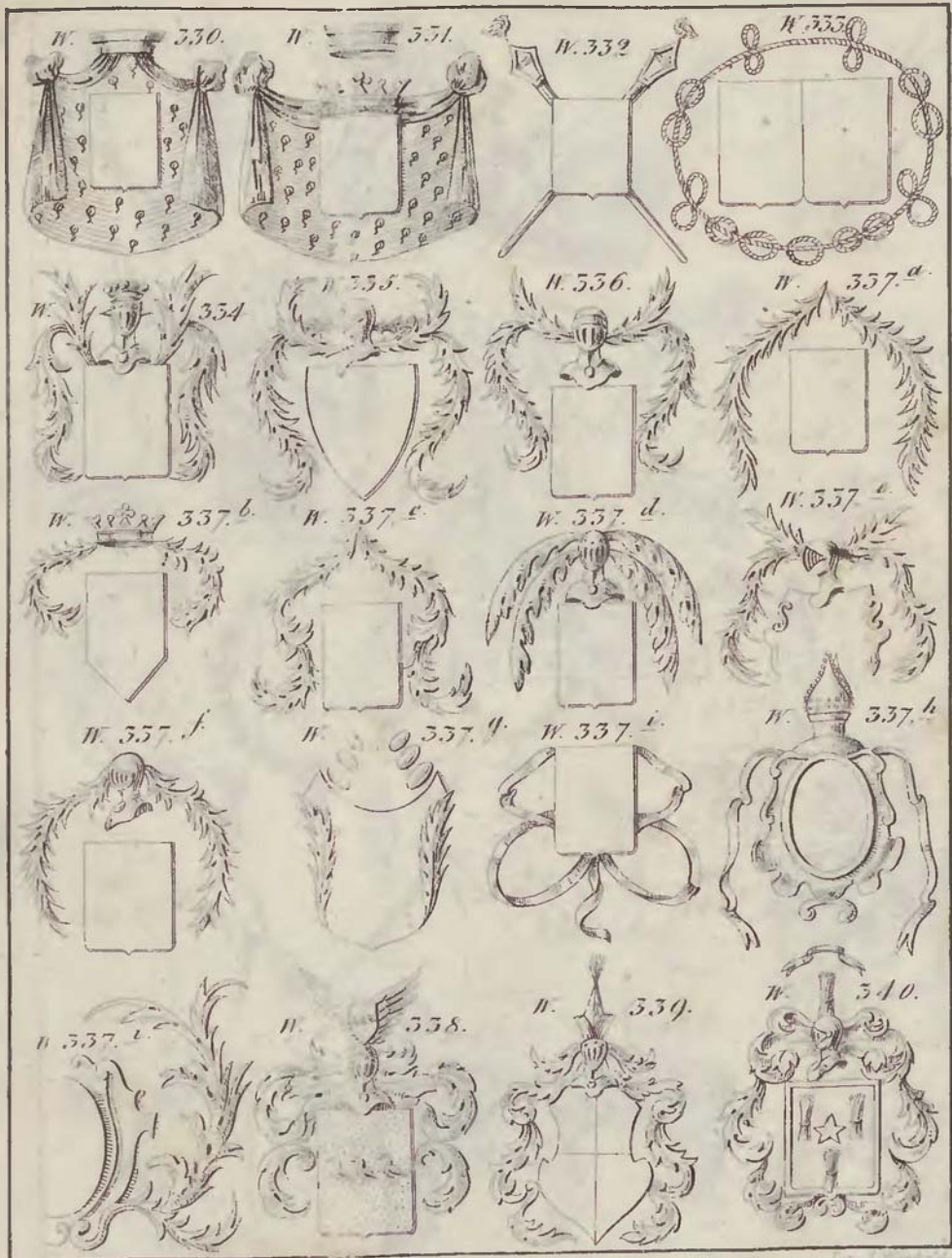

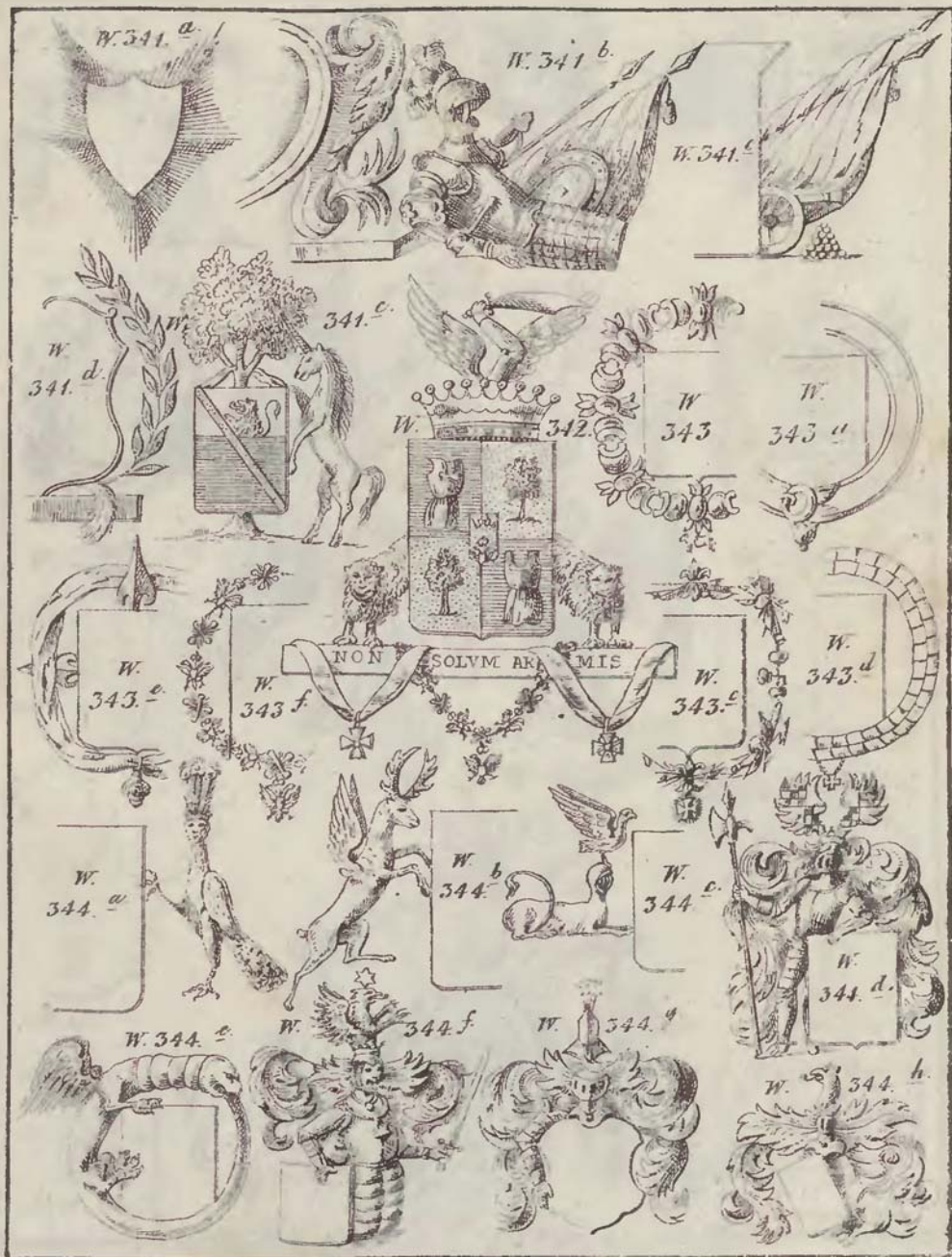

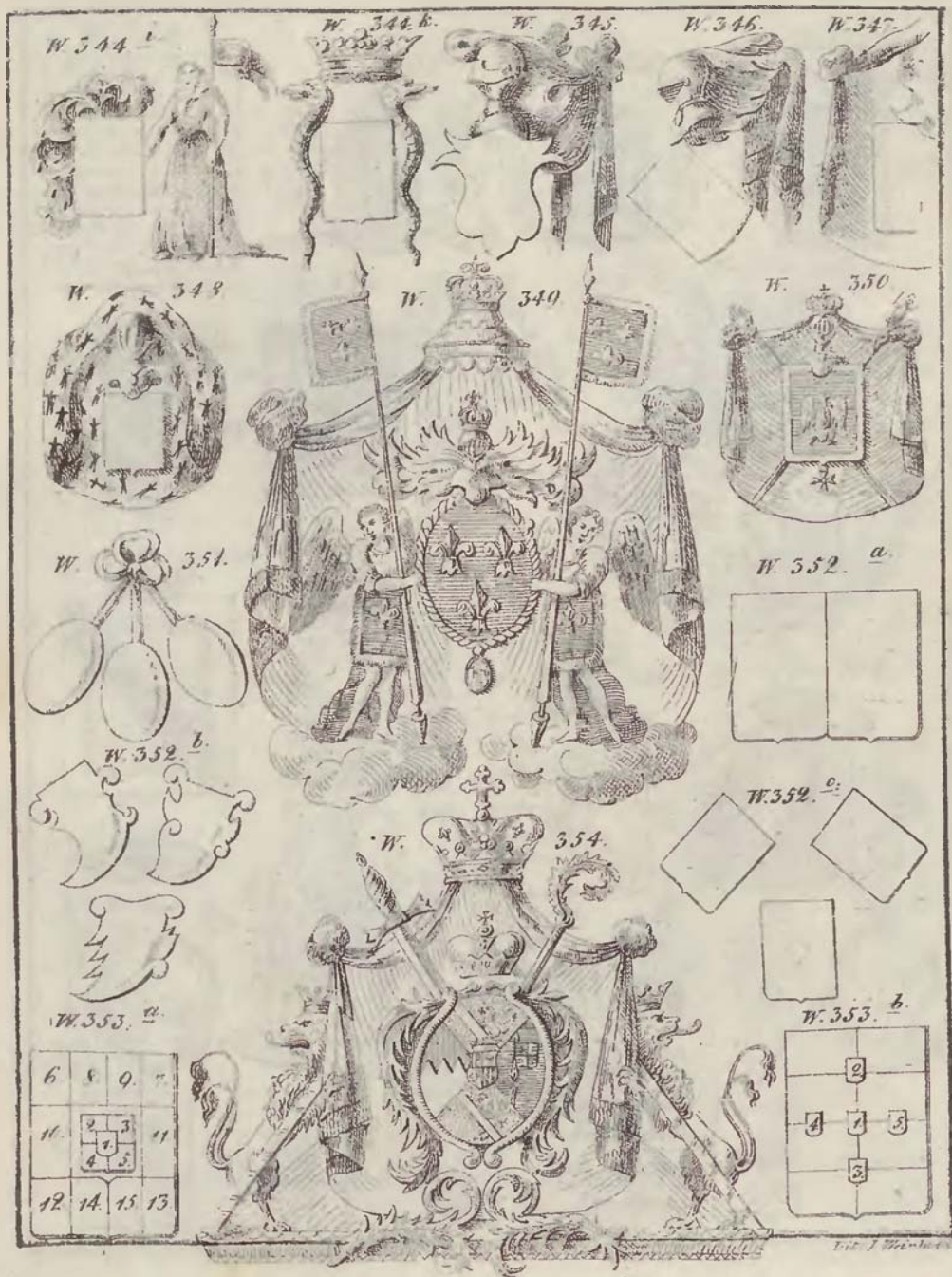

6	8	9	7
11	2	3	11
	4	5	
12	14	15	13

	2	
4	1	3
	2	

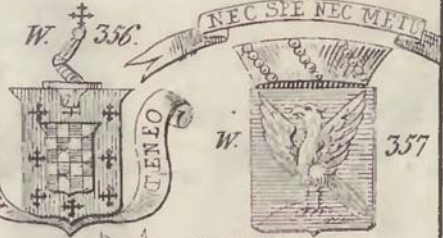
W. 353. ^e

8	6	4	5	7	9	
11	12	10	2	11	13	15
20	18	16	17	19	21	
26	24	28	23	25	27	
32	30	22	29	31	33	
38	36	34	3	35	37	39

W. 355.

W. 356.

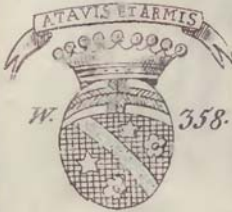

W. 357

W. 359.

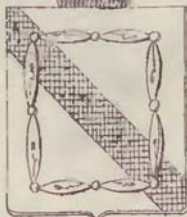

W. 360.

W. 358.

W. 361

W. 362.

W. 363

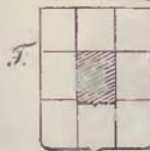
W. 364.

W. 366.

W. 365

W. 367.

Główna.
Zaszczytna.
Średnia.
Półśrodkowa.
Spodnia

